

Роман ШПОРЛЮК

ІМПЕРІЯ ТА НАЦІЇ (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі)

Київ 2000

ЗМІСТ

[Від автора](#)

[Георгій КАСЬЯНОВ. Передмова](#)

Частина I. *Імперська спадщина та національне питання*

[1. Нації та російське питання в СРСР: історичний нарис](#)

[2. Імперська спадщина та національне питання в СРСР](#)

[3. Дилеми російського націоналізму](#)

[4. Падіння царської імперії та СРСР: російське питання і надмірне розширення імперії](#)

[5. Націоналізм після комунізму: Росія, Україна, Білорусь та Польща](#)

Частина II. *Від імперської окраїни до незалежної держави*

[1. Після імперії: що далі?](#)

[2. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави](#)

[3. Національне пробудження: Україна і Білорусь](#)

[4. Україна після 1994: дилеми державотворення](#)

[5. Політика «по-львівськи»: спроба коментаря \(2\)](#)

[6. Національно-державне будівництво в Україні: проблеми та перспективи](#)

Шпорлюк Р.

Імперія та нації / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

ISBN 966-7888-05-3

Історія і сучасність — це звичне словосполучення набуває незвичного значення у книзі професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка «Імперія та нації». Читач має нагоду ознайомитися як з історією важливих суспільних явищ і подій, так і з історією їхнього осмислення у працях відомого західного дослідника — і побачити, що ці історії є частиною сучасності.

Збірка статей, есе, оглядів, присвячених історії та нагальним політичним проблемам колишніх республік Радянського Союзу, представляє праці, які писалися упродовж останньої чверті ХХ століття і призначалися західному читачеві. Імперський спадок і національні проблеми, комунізм і націоналізм, проблеми державотворення на пострадянському просторі, становлення і розпад націй, виникнення і загибель Радянського Союзу — усі ці та багато інших проблем подаються автором крізь призму історичного досвіду становлення, розвитку і взаємодії східноєвропейських націй і держав, передусім України, Росії, Польщі і Білорусі.

Книгу адресовано суспільствознавцям: викладачам, дослідникам, студентам, а також усім, хто цікавиться новітньою історією Східної Європи.

Від автора

Як виправдати видання українською мовою збірки статей, адресованих англomовному західному читачеві і написаних у ті часи, які на початку XXI століття стають дедалі віддаленішою історією? Невже стаття, датована 1973 роком, якою відкривається ця книга, заслуговує на те, щоб хтось читав її у 2001? Відверто кажучи, у самого автора цієї збірки виникали, поряд з цими питаннями, серйозні сумніви щодо доцільності її публікації. Лише після тривалих розмірковувань та дискусій з колегами в Україні я дійшов висновку, що, мабуть, варто все ж таки запропонувати до уваги українського читача ці нариси.

Упродовж десятиліть громадяни СРСР (тепер уже колишнього) були ізольовані від Заходу, зокрема від того, що саме і як думали й писали в США та інших «капіталістичних країнах» про Радянський Союз, Україну, комунізм, національне питання. Сподіваюся, що ця збірка дає певне уявлення про те, як автор, наукова праця якого була в ті часи частиною інтелектуального життя «капіталістичного світу», дивився на згадані проблеми. Згадую про це з однією метою: аби український читач початку 2000-х брав до уваги, що всі праці з цієї збірки писалися для західного читача 1970-х — 1990-х років. До того ж варто пам'ятати, що ця книга — лише невеликий приклад того, що колись називали «радянологією».

Сподіваюся, що для сучасного читача, особливо для представників післярадянського покоління, ця книга матиме не лише «історіографічне» значення, а й також сприйматиметься як голос у сучасній дискусії, яка триває і сьогодні, у нових історичних обставинах. Ті проблеми і питання, які я ставив перед собою колись, залишаються актуальними і сьогодні як у загальнонауковому сенсі, так і з погляду моїх інтелектуальних інтересів і уподобань. (При цьому змінюється як внутрішній зміст та історичний контекст цих проблем, так і погляди самого автора.) Як оцінювати «1917-й» у контексті російської історії, яке місце в історії «формування і переформування» російської нації посідає комунізм і радянська доба? Яким був вплив «радянського чинника» на українсько-російські відносини та на проблеми сьогодення? Якою була роль «польського питання» в історії України? Як відносини з Польщею та іншими сусідами (передусім Росією) впливали і впливають на внутрішньоукраїнські проблеми, зокрема такі, як внутрішня інтеграція, мова та національна ідентичність тощо. Список цих проблем і питань можна продовжувати, зрештою, він відображений у змісті цієї книги.

Надзвичайно важливим своїм завданням я вважав і вважаю розгляд української проблеми у широкому, порівняльному контексті. Передусім це стосується мого підходу до питання про формування сучасної української нації. Історія кожного народу є особливою, специфічною, індивідуальною, але при цьому існують певні загальні тенденції у процесах становлення й розвитку сучасних націй — і, на мою думку, український досвід варто розглядати саме в такій перспективі, бо Україна — це не аномалія, це нормальне явище, таке саме як Чехія, Румунія чи Італія.

Ця книга ніколи не перетворилася б з проекту на реальність без підтримки, заохочення і наполегливої праці київських колег автора. Костянтин Сігов та Леонід Фінберг витратили чимало часу й зусиль аби подолати мій скептицизм і довести справу до завершення. Георгій Касьянов не лише доводив доцільність видання цієї збірки, але й узяв на себе

невдячну справу впорядкування цього видання та перекладу статей. Я щиро вдячний їм за їхню працю.

Я вважаю для себе великим привілеєм представити свої праці українському читачеві. Сподіваюся, що крім багатьох недоліків (і я дуже добре про них знаю) читач знайде у пропонованих працях також щось цікаве й гідне уваги і продовжить розмову, якій немає кінця — про історію і сучасність, яка щохвилини стає історією.

Роман ШПОРЛЮК

Львів, Кембрідж (Масачусетс), жовтень 2000

Георгій КАСЬЯНОВ

ПЕРЕДМОВА

Автор цієї книги вже відомий українському читачеві — у 1998 році вийшов український переклад його фундаментальної праці «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста». Нині американський історик, професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк постає у дещо іншій іпостасі: як есеїст, політичний аналітик та фахівець з історії Східної Європи. Читачеві пропонується збірка його статей та есе, написаних упродовж останніх майже тридцяти років — своєрідний варіант інтелектуальної біографії дослідника, аналітична хроніка подій, які привели до розпаду останньої імперії, успадкованої ХХ століттям від ХІХ, — Радянського Союзу.

Від самого початку варто зазначити, що автор не належить до тієї школи класичної «советології», яка десятиліттями «викривала» радянську систему, обмежуючись констатацією її негараздів чи політичними звинуваченнями на адресу радянського керівництва, формуючи ідеологізований негативний образ комунізму, СРСР та «соціалістичного табору». Роман Шпорлюк — науковець, дослідницька культура якого виключає ідеологічні пересуди та «викривальний синдром», — і це дозволяє йому уникати однобічності та лінійності в оцінках і реконструкції подій новітньої історії. Будучи послідовним критиком комунізму як світогляду та ідеології, Радянського Союзу як імперії та «світової системи соціалізму» як штучної конструкції, автор демонструє відсутність упередженості, і це, зрозуміло, робить його праці поважним внеском саме в наукову розробку теми «комунізм і націоналізм» на благодатному і водночас надзвичайно складному для осмислення історичному матеріалі Східної Європи.

Цю загальну, наскрізну тему книги можна розділити на декілька конкретніших проблем, на яких автор зосереджує увагу. Передусім це — падіння Радянського Союзу, передумови, причини й наслідки цієї глобальної історичної події. На думку автора, розпаду СРСР передував тривалий, багатоаспектний, складний процес, який, мабуть, можна було б назвати «метаморфозами імперії». Царська імперія, яка зазнала краху внаслідок Першої світової війни та революції, була відновлена у дещо модифікованому вигляді як Радянський Союз — ця теза є загальновідомою, її коментовано десятки і сотні разів.

Однак Р.Шпорлюк не обмежується коментарем та констатацією, він звертає нашу увагу на ті аспекти згаданих метаморфоз, які нерідко залишаються поза увагою багатьох авторів як на Заході, так і в Україні: «імперський спадок» СРСР — це не лише суб'єктивна воля, амбіції політиків, які з тих чи інших міркувань намагалися створити або відновити супердержаву (зрозуміло, це також треба брати до уваги), це не психологічна звичка «титульної нації» імперії трактувати решту народів держави як підлеглих. Усе це було зумовлено складною взаємодією об'єктивних чинників, історичне коріння яких варто шукати в глибшому минулому, в тих часах, коли територіально і політично формувалася імперія, випереджаючи при цьому процес становлення національної держави на відповідній території, об'єднаній назвою «Російська імперія» або згодом — СРСР.

Це також є наслідком того, що царська імперія та її нащадок — Радянський Союз об'єднали ті етнічні спільноти, у яких процес націотворення або досяг вирішальної стадії

(формування національних держав), або наближався до неї. У результаті цього «наднаціональна» радянська імперія поглинула ті спільноти, які або вже були, або потенційно мали стати її опонентами, будучи водночас її складовими частинами. Відповідно, пропагуючи та насаджуючи «наднаціональний» радянський патріотизм як засіб нейтралізації національної ідентичності народів СРСР, керівництво центру не національну проблему, а створювало своєрідну «віртуальну реальність», яка рано чи пізно мала увійти в конфлікт з «реальним життям».

Роман Шпорлюк демонструє читачеві бездоганну логіку історії: завдання виживання радянської імперії вимагало від її керівництва демократизації політичного життя всередині країни, впровадження економічних і політичних реформ, іншими словами, модернізації, оскільки модернізація 1930-х років у кінцевому рахунку, на думку автора, виявилася невдалою і перетворилася на джерело глобальних проблем у — 80-ті роки. Розпочинаючи відповідну політику змін, радянське керівництво потрапляло у пастку історії: демократизація суспільного життя та реформи в інших сферах неухильно приводили до піднесення національних почуттів і відповідних політичних претензій тих націй, які були позбавлені реального права на самовизначення радянською системою. Отже, «національне питання», яке, незважаючи на прокламації радянського керівництва, не було вирішене в СРСР, стало тим наріжним каменем, без якого імперська будівля не втрималась.

Вельми важливим руйнівним чинником, за Шпорлюком, був розмір цієї будівлі. Територіальна експансія 1920-х — 1940-х років та створення на додаток «зовнішньої» імперії у вигляді «світової системи соціалізму» зробили структуру надто громіздкою, а її складові частини — надто розмаїтими. Утримувати разом території й народи, які відрізнялися мовами, культурами, релігіями, політичними й духовними традиціями, можна було лише за допомогою сили. Усі спроби знайти інший спосіб, уніфікувати окремі елементи чи то накиданням спільної ідеології, чи то насадженням єдиної мови «інтернаціонального спілкування», чи то формуванням спільних військово-політичних та економічних структур виявилися марними.

Інша важлива наскрізна тема книги — російський націоналізм та його взаємодія і співвідношення з національною політикою в Російській імперії та СРСР. Надавши «провідній нації» — росіянам певні привілеї в управлінні, культурній сфері, політиці тощо, імперська влада намагалася перетворити їх на головного носія «радянської свідомості», цементуючий елемент імперії, але цим сприяла також подальшій еволюції їхньої *національної* свідомості і в перспективі — відповідних державницьких амбіцій. Водночас позбавивши цю націю *національної* державності, російська, а згодом радянська імперії виростили, за аналогією з відомим висловом Маркса, власного могильника, бо позиція саме цієї «провідної нації», яка мала бути і певний час була стрижнем імперської та комуністичної системи, стала найпотужнішим і, можливо, вирішальним чинником краху СРСР.

Проте дилеми російського націоналізму, про які Роман Шпорлюк писав майже дванадцять років тому, залишаються актуальними й сьогодні. «Російський проект» — творення модерної російської нації, залишається нереалізованим. Розмаїття варіантів згаданого проекту не є головною проблемою. Здобувши незалежність, Росія не позбавилася імперського синдрому, і це створює загрозу не лише її сусідам, а й її власній стабільності. Позбавитися імперського мислення — означає позбавитися того, що заважає розв'язанню національного питання тепер уже в самій Росії, перешкоджає успішній еволюції країни в національну державу, яка, безсумнівно, має шанси стати однією з провідних держав світу, але саме як національна держава, а не як ядро відновленої імперії.

Побіжно зауважимо, повертаючись до теми про об'єктивність (наскільки ця «об'єктивність» узагалі можлива) та незаангажованість автора, що терміни, які він уживає, позбавлені того ідеологізаторського підтексту, що до нього звик український читач, якому довелося останніми роками витримати зливу писань «Імперія», «імперський» (останнє слово, зрозуміло, — з наголосом на «і»), звично вживаються політиками, публіцистами, навіть науковцями як своєрідне тавро, символи, які не потребують подальших коментарів і слугують для означення вкрай негативних явищ внутрішнього і зовнішньополітичного життя. У Романа Шпорлюка звичні, часом уже досить затерті від надмірно частого бездумного вживання слова і терміни набувають іншого, незвичного чи призабутого смислу, він повертає їм статус аналітичних категорій, наукових термінів, що у свою чергу створює передумови для іншого, набагато продуктивнішого способу мислення, не ураженого викривальною лихоманкою.

Звідси впливає інший вельми привабливий аспект авторського стилю — вміння поглянути на факти і явища у несподіваному, незвичному для нас контексті. Роман Шпорлюк має талант знаходити важливі деталі, які для багатьох фахівців стали непомітними, оскільки вважаються загальновідомими, звичними і такими, що не потребують ані уваги, ані особливих коментарів. У його інтерпретації вони набувають іншої якості, і в даному інтелектуальному контексті — величезної ваги, змушуючи читача зовсім по-іншому поставитися до явищ, які, здавалося б, давно вже припали порохом у нашому знанні чи тому, що ми вважаємо знанням.

У цьому відношенні вельми показовою є інша провідна тема книги, те, що можна було б назвати «українським питанням». Сучасному українському дослідникові чи навіть представникові так званого «широкого кола читачів» практично все, про що пише Роман Шпорлюк стосовно української історії та політики, здаватиметься знайомим, іноді настільки, що згадування автором тих чи інших подій і фактів може викликати роздратування. Зрозуміло, варто брати до уваги те, що всі статті та есе, представлені в книзі, писалися для західної аудиторії, яка була катастрофічне необізнаною щодо існування спільності під назвою «Україна» (певною мірою ця проблема не розв'язана й до сьогодні). При цьому, мабуть, не варто забувати про ту обставину, що українським студентам, які народилися на початку 1980-х років уже треба, наприклад, детально пояснювати й розповідати, що таке піонерська організація та комсомол — на відміну від своїх колег, старших за них на 2-3 роки, вони вже не мали нагоди потрапити до лав «помічників партії». Зрештою, цей «лікнепівський» компонент книги має ще одне значення — автор наполегливо демонтує надзвичайно живучий стереотип, згідно з яким українська історія (і відповідно — культура, політика тощо) — була відгалуженням чи складовою частиною російської. Цілком зрозуміло, що при цьому вже не йдеться про його незаангажованість — Роман Шпорлюк цілком свідомо боронить право українців бути собою, а не частиною чи «молодшим братом» іншого народу, бути частиною всього світу, а не імперії, бути саме українцями, а не «малоросами».

І саме тут автор вдається до аргументації, яка побудована «загальновідомих» фактах. Наприклад, у статті «Україна: від імперської окраїни до незалежної держави» Роман Шпорлюк подає короткий нарис історичної географії України, з'ясовуючи, як, коли, за яких історичних обставин і які українські землі входили до складу тієї чи іншої держави, як змінювався їх державно-правовий статус, як формувалася політична територія, сьогодні мільйони людей сприймають як «Україну». Здавалося б, уже досить звичний, принаймні для фахівців, сюжет, чергова нагода поговорити про «тяжку долю» України, наслідки тривалої бездержавності тощо. Для Романа Шпорлюка — це можливість довести, що сучасна Україна — результат складної взаємодії історичних, політичних, культурних, соціально-психологічних, географічних чинників, випадковостей, зовнішніх впливів та

внутрішніх процесів. Акценти змінюються: Україна, її історія потрапляють у глобальний геополітичний контекст, усвідомлення якого дозволяє зовсім по-іншому зрозуміти не лише місце України в світі, а й тенденції її внутрішнього розвитку, — останній перетворюється на невід’ємну частину європейських та світових процесів. Українська історія, таким чином, випадає із традиційної русоцентристської схеми й інтегрується в загальносвітову — навряд або варто коментувати можливі пізнавальні чи соціально-психологічні наслідки такого зрушення — вони надто очевидні.

Це дозволяє по-іншому підійти і до розгляду багатьох проблем сучасного життя України, аналізу яких присвячено значну частину книги. Згадаймо хоча б нескінченні дебати щодо проблем становлення національної ідентичності у сучасній ситуації (питання про «громадянський» та «етнічний» націоналізм) та вибору базової ідеї для інтегрування народів України в «політичну націю», або надзвичайно складну проблему відносин із сусідами, передусім Росією та Польщею, або дразливе питання про «регіоналізм» у сучасній внутрішній політиці — усі вони так чи інакше пов’язані із згаданими сюжетами з «історичної географії». Складнощі з реалізацією «українського проекту», — якщо дотримуватися логіки Романа Шпорлюка, — не тільки і не стільки у невмінні чи небажанні політиків дати собі раду із сучасними проблемами. Ці складнощі — передусім історична спадщина, яка позначається на всьому — від неймовірно ускладненої геополітичної ситуації до стилю мислення і навіть зовнішнього вигляду і поведінки політиків, — до масових соціально-психологічних реакцій населення України.

І, зрозуміло, проблема відносин з Росією — ще один лейтмотив книги. За Шпорлюком, саме ці відносини, як найістотніший аспект національного питання в Російській імперії і згодом — у Радянському Союзі, значною, можливо, вирішальною мірою визначили долю останніх. Ці відносини й надалі багато в чому визначають політичний клімат у Східній Європі і надзвичайно важливі аспекти світової політики. І саме в цих відносинах фокусуються як внутрішні проблеми обох країн, так і проблеми становлення нової політичної реальності, яка поки що не зовсім адекватно сприймається політиками, що звикли до традиційної схеми «імперського простору», в якій Україна є об’єктом політики, і аж ніяк не суб’єктом.

Жанр передмови, очевидно, вимагає висновку. Висновок, мабуть, дуже простий: автор говорить про ті самі проблеми, що й ми, користується тими самими фактами і термінами, але його спосіб мислення, підхід, сприйняття — інші, і саме це перетворює знайомство з його працями на цікаву інтелектуальну подорож, учасник якої має шанси опинитися там, де він зовсім не чекав — результат, про який, мабуть, мріє кожний, хто сідає за письмовий стіл з наміром висловитися. Романові Шпорлюкові, здається, це вдалося, і залишається сподіватися, що його твори знайдуть свого читача в Україні, як вони знайшли зацікавлену аудиторію на Заході.

Георгій КАСЬЯНОВ

ІМПЕРСЬКА СПАДЩИНА ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

1 .Нації та Російське питання в СРСР: ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд Рад у Москві проголосив створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Виникла федеративна держава, в якій гарантувалась рівність прав націй і територій¹. Упродовж 1923 р. було сформовано новий уряд, а 1924 р. — ухвалено союзну Конституцію. Багатьом тоді здавалося, що в СРСР нарешті знайдено не лише шлях розв'язання національної проблеми старої Росії, а й зразок майбутнього устрою людства. У комуністичній доктрині, сформульованій наступними роками, Радянський Союз розглядався як модель всесвітньої пролетарської держави. Навіть утворення інших комуністичних режимів і держав у Східній Європі після Другої світової війни не стало приводом для негайного перегляду цієї ідеї.

Лише після смерті Сталіна (1953) радянська модель втратила статус універсального зразка. Згідно з доктриною «розмаїття шляхів до соціалізму», інші комуністичні держави не повинні були наслідувати радянський досвід і отримували право будувати соціалізм і комунізм на власний розсуд. Відповідно вважалося, що хоч Радянський Союз і є багатонаціональною державою, якій вдалося розв'язати національні проблеми Російської імперії, це не перетворює його на модель, придатну для інших, навіть для країн Східної Європи (саме тут ці погляди набули популярності між 1956 та 1968 роками).

Переломною датою в цій «дискусії» став 1968 р., коли війська СРСР та чотирьох країн-союзників вторглися до Чехословаччини. Згідно з «доктриною Брежнєва» (яка стала ідеологічним підґрунтям інтервенції), держави Східної Європи мали перетворитися на невід'ємну частину більшої спільноти — «Соціалістичної Співдружності», в якій СРСР відіграв би роль найбільшої, найпотужнішої і найрозвинутішої складової частини. Зрозуміло, що доктринальний статус радянського досвіду в цьому випадку знову набував універсального, «всесвітнього» значення, і за ступенем важливості, як «загальне», міг бути протиставлений «особливому», «окремому», піднесений над партикуляризмом та «місцевими особливостями». Це прагнення представити всьому світові радянський досвід як зразок у вирішенні національного питання стало найочевиднішим у тих офіційних публікаціях, що присвячувались п'ятдесятиріччю утворення СРСР.

Щоправда, жодний з дванадцяти комуністичних режимів чомусь не поспішав скористуватися радянським рецептом для побудови національних відносин у власній країні. Більшість з них і надалі вважала етнічний принцип базовим елементом національної державності. Зокрема, Румунія, незважаючи на присутність досить значної частки представників національних меншин у складі населення, залишалася румунською національною державою. Так само й Китай, формально визнаючи місцеву автономію меншин, неухильно дотримувався свого статусу національної держави. Колись китайські

комуністи виявляли прихильність до радянської концепції самовизначення націй та федеративної побудови держави, але, ставши партією влади, вони зробили вибір на користь унітаризму, подібного до тієї «автономізації», яку Сталін безуспішно пропонував запровадити в Росії 1922 р.² Дві інших соціалістичних держави, Югославія та Чехословаччина, обрали своєрідний варіант «наднаціоналізму», і в цьому відношенні їхній досвід теоретично подекуди нагадує принцип, покладений в основу побудови СРСР. Однак у практичному втіленні цього принципу існує одна фундаментальна розбіжність з радянським зразком. У Радянському Союзі російська нація та її мова як «провідні» мають привілейоване становище серед інших мов та націй. Серби й чехи такого статусу не мають.

Проголосивши 1917 р. принцип інтернаціоналізму і запроваджуючи його аж до початку 30-х років, більшовики, зрештою, відмовилися від нього. Великою мірою це зрушення було зумовлене реальним балансом сил між росіянами та неросійськими народами, який склався впродовж першого десятиліття радянської влади. Справжня революція, яка перетворила частину націй Радянського Союзу в спільноти, підлеглі росіянам, і стала на перешкоді еволюції деяких інших народів у повноцінні нації, відбулася в 30-ті роки. Саме тоді була фізично знищена еліта неросійських націй і народів, а російська мова й культура впевнено зайняли ті «провідні» позиції, які вони мають і в наші дні.

II

Ленінське гасло самовизначення націй було сформульоване в контексті програми загальних демократичних перетворень, які мали передувати соціалістичним. До 1914 р. Ленін вважав, що національну проблему в Росії буде розв'язано під час або безпосередньо після демократичної революції³. Самовизначення націй (разом із скасуванням монархії, аграрними перетвореннями та відокремленням церкви від держави) розглядалося як складова частина загальної програми буржуазно-демократичної революції в Росії та Східній Європі. Подібно до інших марксистів, Ленін вважав, що в розвинених капіталістичних країнах національне питання вже не стоїть на порядку денному (Ірландія, очевидно, була не більше як винятком).

Деякі з товаришів по партії вважали, що ідеї Леніна суперечать класовому підходові, який мав би сповідувати пролетарський вождь. Однак Ленін наполягав на тому, що доки існуватимуть пережитки феодалізму, гасло самовизначення націй (яке, до речі, він ніколи не вважав *пролетарським*) буде прогресивним — зрозуміло, в рамках буржуазного суспільства. Якщо в майбутній революції деякі народи Росії протистоятимуть царизмові виходячи саме з націоналістичних засад, вони все одно допомагатимуть спільній боротьбі всіх прогресивних сил. Проте Ленін вважав, що пролетаріату це не стосується. Він закликав російських робітників підтримувати право неросійських народів на відокремлення від Росії, у такий спосіб відмежовуючи пролетаріат від російських націоналістів, які прагнули примусового збереження неподільності імперії. З іншого боку,

пролетарі неросійських народів повинні були відмовитися від націоналізму, не наполягаючи на відокремленні від Росії, висунувши як першорядне завдання боротьбу за справу *соціалізму* разом з російським пролетаріатом. Соціалізм за своєю природою є інтернаціональним, отже, для Леніна очевидною істиною було те, що в рамках цього ладу вже немає потреби у творенні незалежних національних держав.

Ленін розумів, що федералізм як принцип розв'язання національного питання на досоціалістичному, демократичному етапі революції залишатиме непорушним поділ робітничого класу за етнічним принципом. Він був готовий гарантувати широкі права різним регіонам країни в галузі мовного питання, однак рішуче заперечував національний принцип як основу для формування політичної організації. Повне політичне відокремлення країни, або непорушна політична єдність усередині держави, мали забезпечити пролетаріатові імунітет від націоналістичних впливів. У цьому відношенні ленінські думки збігалися з ідеями Енгельса, який вважав, що досягнення незалежності тими націями, які змагаються за неї, зміцнюватиме сили соціалізму всередині цих націй⁴.

Те, що сталося після Жовтневої революції, на думку більшовиків, належало до явищ іншого порядку. Оскільки різні народи колишньої імперії вже утворили власні національні держави у 1917-1918 рр., федералізм у рамках радянської системи, де Росія відігравала провідну роль, був кроком до *об'єднання*. Не менш важливим було те, що новий радянський федералізм відрізнявся від федералізму буржуазного світу тією самою мірою, якою радянське бачення вільних виборів, демократії та прав особистості відрізнялося від розуміння цих понять у «буржуазному світогляді». Досить згадати, що більшовики відмовилися впровадити *будь-яку* форму федералізму (тобто децентралізації в прийнятті рішень) всередині своєї партії — «провідної сили» радянської держави. Зрозуміло, що армія та політична поліція також залишалися жорстко централізованими структурами. Таким чином, такий варіант федералізму цілком узгоджувався з загальною централізаторською позицією Леніна.

Оскільки більшовики ліквідували владу капіталістів і встановили владу робітників та селян, ідея відокремлення від Радянської Росії цілком природно перетворювалась на реакційну: це стало б на перешкоді встановленню соціалізму в колишніх «окраїнах». Отже, подібно до того як вони розігнали всенародно обрані Установчі збори (орган, над яким вони не мали повного контролю), більшовики так само відмовилися визнати прагнення Вірменії чи Грузії на незалежність.

У Росії напрямок розвитку країни визначався не Установчими зборами, обраними всім населенням, а комуністичною партією, тому виникло питання: хто виступатиме від імені пролетаріату інших радянських народів? Чи буде дозволено комуністичним партіям республік діяти від імені їхніх націй? Саме цього сподівалися деякі комуністи, однак Ленін не дозволив формування незалежних комуністичних партій у національних республіках. Після Брестського миру, коли Україну та деякі європейські території Росії було відокремлено від більшовицької держави (всупереч волі останньої), Москва зробила вимушені поступки у відносинах з «націоналами». Місцеві більшовицькі організації було перейменовано в «комуністичні партії», при цьому вони, зрозуміло, залишалися підпорядкованими центрові. Ця зміна вивіски відповідала настроям мас: серед останніх формальні символи незалежності набули в революційну добу певної популярності. Про те, що автономія національних партій насправді була суто номінальною, свідчить заборона українським комуністам увійти до Комуністичного Інтернаціоналу на правах окремої від російських більшовиків організації. Більшовики з центру просто нагадали українським колегам, що їхня партія є не більше ніж місцевою організацією єдиної більшовицької

партії. Зрештою, Центральний Комітет останньої виступав як єдиний представник національних інтересів усіх народів радянської держави.

Зрозуміло, тут не йдеться про те, що нібито Ленін прагнув збереження національної нерівноправності. Партія мала бути наднаціональною, а одним із найголовніших її завдань було запобігти відновленню російського націоналізму. Однак, яким чином партія могла перебороти свій національний русоцентризм, якщо за своїм складом вона була переважно російською, а ті її члени, які не належали до росіян за походженням, найчастіше були суцільно русифікованими? Основною базою більшовиків, де вони мали переважний вплив, були урбанізовані російські території, на яких переважав пролетаріат. Додамо до цього, що в російській історичній та політичній традиції політична влада ототожнювалася саме з російською національністю. З іншого боку, економічно й політично найрозвиненіші території колишньої Російської імперії, такі як Фінляндія, Польща, Латвія та Естонія, після війни та революції вийшли за рамки радянського світу.

Сподівання на те, що світова революція невдовзі охопить Німеччину, Угорщину і т.д., виявилися марними. Ототожнення Росії з комунізмом, яке остаточно сформувалося за часів Сталіна у 1930-ті роки, починалося ще під час підписання Брестського миру у 1918 р. (коли на короткий період часу європейська частина Росії збіглася з російською етнічною територією) та в період походу Червоної Армії на Варшаву 1920 р. «Інтернаціонал мине, а кордони залишаться»⁵ — писав у 1922 р. російський націоналіст та безумовний опонент комунізму В.Шульгін. Його думку поділяли тисячі колишніх офіцерів царської армії та чиновників, які перейшли на бік радянської влади, бо бачили в більшовиках єдину силу, здатну зберегти неподільність того, що вони вважали російськими землями.

Кількість колишніх царських чиновників, просякнутих шовіністичною зверхністю щодо неросіян, була настільки відчутною, що Ленін серйозно побоювався поширення відповідних настроїв у партії. У його нотатках, продиктованих 30-31 грудня 1922 р. (тобто саме в ті дні, коли з'їзд Рад проголошував створення СРСР), ці побоювання висловлені чітко і недвозначно⁶. Ефективного засобу для подолання російського націоналізму Ленінові створити так і не вдалося. Комунізм, вважав Ленін, сам собою руйнує середовище, в якому виникає націоналізм, отже, останній є пережитком минулого. Пролетарський вождь так і не спромігся визнати того факту, що націоналізм «відображає також певні специфічні інтереси та прагнення, яких не можна задовольнити тактикою, але які вимагають реальних політичних та інших поступок»⁷.

Вважаючи, що в умовах більшовицької влади націоналізм є пережитком минулого, Ленін водночас усвідомлював, що останній залишається потужною силою в Азії, Африці та Східній Європі, і саме тому застерігав партію проти відродження суто російського образу радянської держави⁸.

Навіть після того, як Червона Армія, спираючись на підтримку місцевих комуністів, встановила радянську владу в Україні, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Білорусії та мусульманських державах Центральної Азії, більшість республік (крім тих, що ввійшли до складу федеративної Росії) все ще залишалися формально незалежними державами, а їхні відносини з Москвою регулювалися окремими угодами⁹. Згідно з цими угодами, російський уряд де-юре зосередив у своїх руках управління військовою та економічною сферами, транспортом і зв'язком — усіх тих галузей, які він контролював де-факто з моменту встановлення радянського режиму на цих територіях. Республіки, які колись були незалежними, зберегли таку формальну ознаку суверенітету, як, наприклад, право на дипломатичні відносини з іноземними країнами. Радянська Україна, зокрема, підтримувала дипломатичні стосунки з Польщею, Чехословаччиною та Німеччиною, а також брала участь як самостійна сторона у підписанні Ризької угоди (1921), в якій було досягнуто домовленості щодо східного кордону Польщі.

Реально керівництво радянської Росії не дотримувалося згаданих угод з іншими радянськими республіками і ставилося до них як до підлеглих територій, на зразок тих, якими були в Росії Башкирія чи Дагестан, що мали статус автономних соціалістичних республік у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР), але не були суверенними. 1922 р. Сталін, який тоді був народним комісаром у справах національностей уряду РРФСР, запропонував перетворити Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію та Азербайджан на автономні республіки РРФСР¹⁰. Це була далекосяжна ідея як у міжнародному, так і у внутрішньополітичному аспектах. Ішлося про реставрацію єдиної російської держави, в якій одноосібно панували комуністи. Ця комуністична держава мала б називатися *Росією* і складатися з власне російських етнічних територій, заселених «*русскими*» чи «*великороссами*», та тих земель, де переважали неросіяни, яким надавався статус національних меншину *складі* Росії.

Сталінський план було ухвалено спеціальною комісією, яка розробляла основні засади відносин між республіками, проте Ленін рішуче відкинув його, оскільки розумів, що план спрямовано вже на формальне відновлення привілейованого статусу росіян — це мало викликати спротив і незадоволення всередині держави. Сталінська ідея була небезпечною також і тому, що зменшувала привабливість комунізму як союзника національно-визвольних рухів поза межами радянської держави. Згідно з контрпропозицією Леніна (формально ухваленою), планувалося формування нової федеративної структури, наднаціональної держави, з назви якої вилучався етнічний компонент. Росія, зауважував Ленін, мала ввійти до нової держави як складова частина, на рівних правах з Україною¹¹.

Коли Конституція СРСР стала чинною, союзний уряд отримав значно більше повноважень, ніж це передбачалося Леніним у його грудневих нотатках 1922 р., а РРФСР забезпечила собі більшість місць в обох палатах вищого законодавчого органу СРСР¹². Це сталося завдяки тому, що, по-перше, деяким розвиненим націям, зокрема татарам, не вдалося добитися статусу союзної республіки (Татарстан до сьогодні залишається частиною Російської Федерації); по-друге, пропозиція, згідно з якою представництво однієї республіки в другій палаті не мало перевищувати двох п'ятих загальної кількості місць, була відкинута. Утім, незважаючи на ці недоліки, у новій федеративній системі визнавався принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу. Це, з одного боку, гарантувало національним республікам непорушність їхніх конституційних прав як складових частин радянської державної організації, з другого — сприяло підйому та зміцненню національної свідомості народів Радянського Союзу¹³.

Ці зміни, разом із поширенням освіти, піднесенням видавничої справи та преси (які впродовж 1920-1930-х рр. розвивалися на базі національних мов), безумовно, сприяли розвиткові неросійських народів СРСР. Комунізм негайно почав отримувати неабиякі дивіденди. *Інтернаціоналістська* національна політика зробила комунізм та радянську форму правління сприйнятнішою для неросійських територій, дозволила радянській владі порозумітися з селянством та національною інтелігенцією. Для зовнішнього світу СРСР став уособленням системи, в якій соціалізм, національна рівність та автономія утворювали гармонійну єдність. Комунізм у ці роки перетворився на ідеологію, надзвичайно привабливу передусім для національних меншин Східної Європи, незадоволених своїм становищем.

IV

Утвердження СРСР як наднаціональної політичної спільноти не означало переходу неросійських мов на статус другорядних. Радянська влада трактувала мову як засіб впливу на маси, і в цьому випадку турбувалася передусім про те, Щоб усі мови служили справі соціалізму. У такому варіанті мовний плюралізм не становив загрози соціалізові в СРСР. На X з'їзді партії (1921) у своїй промові Сталін сформулював лінію партії в «мовному будівництві». Згадавши про записку, в якій йшлося про те, що комуністи «насаджують білоруську національність штучно», Сталін заявив, що білоруська нація існує і має власну мову, відмінну від російської. «Не можна йти проти історії» — наголосив він. Навіть більше, хоч російський елемент і надалі переважав в українських містах, останні, на його думку, обов'язково мали стати українськими, так само, наприклад, як Рига з німецького міста перетворилася на латиське. Міста зростають, пояснював Сталін, за рахунок мешканців села, яке є «охоронцем національності», отже, і міста Білорусії стануть білоруськими¹⁴.

Згодом, упродовж 20-х позиція Сталіна змінилася: той напрямок, в якому розвивалися колишні пригноблені народи, ставав, на його думку, загрозливим. Особливу підозру викликав у нього «дерусифікаційний» тиск у містах України, хоч він нібито й виступав не стільки проти самої мети, на досягнення якої ці процеси спрямовувалися, скільки проти «надмірної поспішливості» в цій справі. Він був також стурбований вимогами українських комуністів призначати на вищі урядові й партійні посади в Україні саме українців та гаслами культурної орієнтації на Європу чи закликami на зразок «Геть від Москви!», які набували популярності навіть у середовищі комуністичної української інтелігенції¹⁵.

Оскільки подібні процеси й тенденції ставали дедалі відчутнішими в інших радянських республіках, Сталін, мабуть, вирішив, що треба відмовитися від політики, спрямованої на широке запровадження неросійських мов у таких сферах, як культура, освіта, державне управління та громадське життя, аби не втратити контролю над національними рухами, що, зрештою, становило загрозу принципів жорсткого централізму як у партійному житті, так і в керівництві економікою. Принцип вільного розвитку мов не повинен був

суперечити головним засадам, згідно з якими партія лишалася провідною та об'єднувальною політичною силою, а класовий інтерес та солідарність пролетаріату були вищими за відцентрові тенденції, які могли виникати на основі культурних відмінностей між народами СРСР. Зрозуміло, існував певний суспільний клас — селянство (особливо найзаможніша його частина, так звані куркулі), до якого націоналістична інтелігенція могла звертатися за підтримкою (і навпаки — цей клас також мав нагоду знайти в середовищі цієї міської інтелігенції своїх ідеологів та лідерів). Сталін боявся такого союзу, і його дії в 30-х роках можна було б інтерпретувати як спробу досягнути того, що 1921 р. він вважав неприйнятним (тобто він таки «пішов проти історії»). Як марксист, Сталін мав би бути задоволеним соціальними перетвореннями на селі. Його діяльність упродовж 30-х та й у наступні роки засвідчує, що він не мав наміру дозволити історії самотужки, природним шляхом розв'язати проблему націоналізму, викоренивши його соціальні передумови. Навіть більше, Сталін відродив певний націоналізм (не який-небудь, а російський) саме тоді, коли, за марксистсько-ленінським ученням, соціально-економічний ґрунт націоналізму було ліквідовано.

Деякі передумови для операції, яку Сталін здійснив у 30-ті роки, було створено ще на початку 20-х. Хоч спочатку Сталін принаймні формально мусив прийняти ленінську ідею наднаціональної держави, його політика в наступні роки засвідчує, що він чітко дотримувався власної лінії. Відмовившись від брутално-прямої лінійної заштовхування союзних республік до складу РРФСР, Сталін поступово, але послідовно відібрав у них повноваження, що їх республіки мали згідно з першою Конституцією СРСР. Водночас РРФСР також значною мірою втрачала свою ідентичність, а загальносоюзні органи перебирали на себе повноваження відповідних інститутів Російської Федерації. Щоправда, після смерті Сталіна стався відхід від цієї практики і певна кількість окремих державних і громадських органів РРФСР була відновлена (деякі міністерства, Спілка письменників, Червоний Хрест).

Оскільки боротьба за владу після Леніна закінчилася на користь Сталіна, він отримав карт-бланш на розв'язання проблеми взаємин із національно орієнтованими комуністами (багато з них, до речі, підтримували його в боротьбі проти Троцького). Запровадження першого п'ятирічного плану стало черговим кроком у зосередженні влади в центрі, не кажучи вже про колективізацію. Саме колективізація і суперечки з українськими комуністами щодо завищених завдань із хлібозаготівлі, зрештою, привели до того, що вищі керівники України призначалися безпосередньо в Москві.

Жодна з цих змін у політичній сфері, управлінні та економіці не вимагала ревізії в галузі національно-мовної політики, навіть незважаючи на те, що масовий голод в Україні та Казахстані безпосередньо позначився на демографічному потенціалі неросійських народів¹⁶. Проте 30-ті роки стали ерою не лише колективізації, індустріалізації та урбанізації, але й епохою масових арештів, депортацій і вбивств. Зрозуміло, що до списку жертв терору входили політичні, військові, промислові та культурні кадри російської національності, однак в історичній перспективі всі ці масові арешти та вбивства найруйнівніше позначилися саме на неросійських народах. В Україні й Білорусії ліквідація еліти, що сформувалася до епохи масового терору (дореволюційна інтелігенція, комуністи «досталінського призову» та, зрештою, і самі сталінські кадри), призвела до заміни неросійських кадрів російським чи русифікованим елементом. Зокрема, із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У лише троє вижили після чистки 1937 р. Повністю змінився склад українського уряду й секретарів обласних комітетів партії, кількість жертв чистки серед функціонерів нижчих ланок не піддається підрахункам¹⁷. Терор у республіках Середньої Азії був не менш жорстоким. З 1930 по 1938 рік одна за одною відбулися сім чисток, з якими пішла у небуття майже вся місцева партійна еліта. Масштаб

репресій стає очевиднішим, якщо звернутися до цифр: (1) у Таджикистані поспіль було ліквідовано двох голів уряду та двох голів республіканського Центрального виконавчого комітету; (2) у Киргизії — голову уряду; (3) в Узбекистані було знищено голову уряду Файзуллу Ходжаєва, який перебував на цій посаді з 1924 до 1937 р., і впродовж одного року було репресовано трьох його наступників¹⁸.

Не менш жорстоким був і терор проти наукових кадрів, журналістів, письменників і вчителів. Унаслідок цього національна інтелігенція, як дореволюційна, так і нова, радянська, була фізично усунута зі сцени, а міста, які, за Сталіним, повинні були перетворитися на білоруські чи українські, набули того самого російського «обличчя», що й до революції. У Середній Азії також здійснювалась політика опертя саме на російські кадри. Після чистки кардинально змінився не лише кадровий склад, а й сам світогляд, культурна й етнічна самосвідомість провідної верстви.

Не можна сказати, що сталінізм зовсім усунув неросійські мови із суспільного життя, проте сфера їхнього вжитку обмежувалася сільським населенням. Російські школи переважали у великих українських та білоруських містах, у маленьких містечках та селах мовою викладання залишалися білоруська та українська. Це лише підкреслювало їхню соціальну й історичну меншовартість стосовно російської мови, яка, завдяки знищенню неросійських еліт, мала всі переваги та престиж одноосібної мови високої культури, науки, промисловості та міської цивілізації в неросійських республіках.

Щоправда, це узагальнення не стосується Грузії та Вірменії, де місцеві культури утримали свої позиції в містах.

Водночас відбувався процес «реабілітації» традиційних російських історичних, військових та політичних цінностей. Знайшлися царі, які трактувалися як прогресивні історичні постаті, а різні народи Росії, яких раніше представляли жертвами колоніальних завоювань, перетворилися на об'єкти братерської допомоги, яких росіяни врятували від їхніх власних та від західних поневолювачів¹⁹. У самій Росії цей ідеологічний поворот супроводжувався чисткою марксистських ідеологічних та наукових кадрів, зокрема істориків, які були офіційними авторитетами у 1920-1930 рр.

Неросійські мови були реформовані «зсередини», коли за вказівками партії слова російського та іноземного походження вмонтовувалися саме в російських формах у мови радянських народів²⁰. Це трапилося не лише зі слов'янськими мовами. У башкирській та якутській, наприклад, науково-технічна й політична термінологія базувалася на російських словах. Спеціальні списки «заборонених слів» розсилалися до редакцій та видавництв. Цей *newspeak* було винайдено для того, щоб послабити можливості розвитку національних мов і посилити їхню асиміляцію в російську. Скидається на те, що Сталін вважав мовну єдність одним із головних факторів виживання імперії. Класова солідарність та економічні фактори здавалися не такими важливими для інтеграції народів СРСР, як спільна мова чи спільна історична пам'ять (які, зрештою, можна було і сфабрикувати)²¹.

Сталінський варіант вирішення національного питання, можливо, мав би шанси на успіх в історичній перспективі, якщо б подальші події найрадикальнішим чином не змінили як внутрішню ситуацію в СРСР, так і зовнішні умови його існування. Унаслідок Другої світової війни до складу СРСР увійшло декілька європейських народів (латвійці, литовці, естонці, західні українці та західні білоруси) — це послабило біологічний потенціал росіян і слов'ян загалом. Утворення комуністичних держав у Східній Європі, у свою чергу, підважувало радянську ідентичність, яка повинна була якось узгоджуватися з національною свідомістю окремих народів СРСР (при цьому російський націоналізм мав офіційне визнання) та інтернаціоналістською соціалістичною системою, частиною якої був Радянський Союз.

Характерною рисою воєнних часів та перших повоєнних років була дедалі інтенсивніша глорифікація російського народу (пригадаймо хоча б знаменитий сталінський тост на честь російського народу, виголошений на бенкеті на честь перемоги в Кремлі у травні 1945 р.) та відновлення практики терору зразка тридцятих років. Цілі народи: німці з Волги, калмики, балкарці, кабардини, чеченці, кримські татари та турки-месхетинці стали жертвами масових депортацій, при цьому висилали всіх — членів партії, ветеранів війни, інші категорії, які вважалися цілком лояльними владі²². Ці народи фактично були позбавлені права розвивати свою національну культуру й освіту на основі власних мов. На XX з'їзді КПРС (1956) Хрущов стверджував, що Сталін не депортував також усіх українців, лише тому, що їх було надто багато. Щоправда, чималу частку українців усе ж таки було заслано, так само як і «непевні елементи» з балтійських республік. Нарешті, поведження Сталіна з євреями свідчило про його наміри ліквідувати єврейський народ як окрему спільноту в межах СРСР. 1948 р., зокрема, було покладено край практично всій діяльності в сфері єврейської культури, 1952 р. знищено чимало провідних письменників, діячів культури та політиків єврейського походження²³.

Тим часом відносини СРСР зі Східною Європою залишалися вельми однобічними. У Польщі та Чехословаччині, наприклад, докладалося чималих зусиль для популяризації радянських досягнень, але народи Радянського Союзу були ізольовані від культур цих країн. Можна припустити, що радянське керівництво побоювалося того, що безпосередні контакти між союзними республіками СРСР та щойно утвореними країнами «народної демократії» можуть поставити під загрозу його політику інтеграції населення СРСР довкола російської мови та піддати сумніву перспективи розвитку окремої, радянської культури.

Сам факт окремих комуністичних національних держав потребував доктринального обґрунтування. Погляди попередніх часів, коли «народні демократії» трактувалися як особливий шлях до соціалізму, було відкинуто. Згідно з офіційною інтерпретацією, яка з'явилася наприкінці 40-х років, «народні демократії» являли собою нижчий етап розвитку порівняно з СРСР. Ступінь їхньої розвиненості на шляху до соціалізму визначався рівнем наближеності до радянського зразка. Не виключалося, що на певному етапі розвитку «народні демократії» сягнуть такого рівня, який буде достатнім для того, щоб увійти до складу СРСР. Навіть югослави спочатку вважали себе потенційними кандидатами на вступ до СРСР. У даному випадку не має значення, чи вони справді мріяли про те, щоб позбутися незалежності; доки вони залишалися ідеологічними одновірцями з Москвою, їм бракувало теорії для пояснення наявності національної незалежності в умовах комунізму.

Вихід (а точніше, виключення) Югославії з комуністичного блоку в 1948 р. був рівнозначним запереченню соціалістичності цієї держави, оскільки жодна соціалістична держава не могла існувати незалежно від СРСР або поза його межами. Визнання Югославії Радянським Союзом у 1955 р. саме як соціалістичної держави позначилося на решті комуністичної Східної Європи революційним чином, а поширення «тітоїзму» в цьому регіоні стало цілком природним наслідком цієї події. Якщо югослави, а згодом поляки отримали право шукати кращих шляхів і методів побудови соціалізму в своїх країнах, Радянський Союз втрачав статус зразкової моделі їхнього майбутнього — цей зразок значною мірою перетворювався на експонат як історично перша, але застаріла модель. Навіть більше, в умовах існування незалежних національних держав утворювався ґрунт для сумнівів щодо його легітимності як багатонаціональної держави. Українці чи латвійці, які, згідно з доктриною, мали бути передовішими за поляків чи болгар, здавалися відсталішими і далекими від тієї незалежності, що була прерогативою соціалістичної нації і яку так успішно відстояли югослави ²⁴.

VI

Інтервенція в Чехословаччину повернула радянському керівництву почуття самовпевненості. Право на втручання в справи «братнього народу» як складовий елемент доктрини не лише було успішно реалізовано — світ також мовчазно визнав право СРСР бути поліцейським регіоном. З'явилися підстави і для відновлення претензій на роль наймогутнішої соціалістичної держави, політична організація якої була набагато вищою, ніж у звичайної національної держави.

Можливо, одним із найнебезпечніших елементів чехословацьких реформ 1968 р. радянське керівництво вважало спробу створення інституційного механізму забезпечення національної рівності чехів і словаків — це було очевидною загрозою радянській доктрині та практиці, згідно з якими лише одна нація мала статус панівної та привілейованої. До 1968 р. Словаччина, незважаючи на досить широку мовну автономію, відігравала роль підлеглого в чесько-словацькому союзі. Реформи 1968 р. (деякі з них формально вступили в силу лише після серпневого вторгнення) дещо виправили цей недолік. Проте чехам не дозволили створити власну регіональну партійну організацію. Це було б повторенням досвіду Югославії, де існують комуністичні партії Сербії, Хорватії, Македонії тощо. У Радянському Союзі немає окремої партійної організації для РРФСР, Центральний Комітет КПРС є також і центральним партійним керівним органом для комуністів Росії.

Святкування п'ятдесятої річниці утворення СРСР, зрозуміло, не могло бути лише подією внутрішнього життя. Воно мало засвідчити, що Радянський Союз є державою-зразком вирішення національного питання. У післясталінський період, в епоху «розмаїття шляхів до соціалізму», «націонал-комунізму», «соціалізму з людським обличчям» і т.п. Радянський Союз змушений був перейти до оборони. Після 1968 р. ролі було перерозподілено — найяскравішим свідченням стали святкові заяви радянських лідерів.

Інтеграція стала імперативом для соціалістичних країн Східної Європи, а радянські республіки СРСР, обминувши стадію окремого національного існування, несподівано перетворилися на членів міжнародної соціалістичної системи.

Отже, не випадково, що в одній із найофіційніших праць того часу — «Ленінізм і національне питання в сучасних умовах» наводяться паралелі з історії відносин між Радянською Росією, іншими радянськими республіками й угорським радянським урядом Бела Куна після Жовтневої революції та сучасною ситуацією в соціалістичному таборі, особливо відносин країн, дружніх до СРСР. Так, у книзі порівнюється військовий союз перших радянських республік і Варшавський договір; наводяться аналогії між економічною співпрацею перших соціалістичних країн та сучасною Радою Економічної Взаємодопомоги (зокрема, ми дізнаємося про те, що Радянська Росія та Радянська Угорщина обговорювали обмін кадрами й постачання пального як можливі форми цієї співпраці)²⁵. Таким чином, якщо читач дійде висновку, що в недалекому майбутньому може утворитися щось на зразок Соціалістичної Співдружності, подібно до того як п'ятдесят років тому внаслідок ряду угод між формально незалежними соціалістичними державами виник Радянський Союз, то навряд чи цей висновок суперечитиме намірам авторів. Така Співдружність уже фактично є реальністю, про що свідчить існування Ради Економічної Взаємодопомоги, Варшавського договору та Політичного консультативного комітету. Іншими показниками політичної єдності можна вважати: 1) спільність ідеології (марксизм-ленінізм), 2) подальше зближення соціально-економічних систем, 3) наявність спільної мови міждержавного спілкування²⁶. Зрештою, як довів 1968 рік, захист соціалізму в кожній окремій країні блоку є спільною турботою, хоч СРСР іноді може проявляти цю турботу менш стримано, ніж інші. Новий курс, хоч і був відновленням старої радянської концепції, все ж таки відрізнявся від неї. Раніше вважалося, що на певному етапі свого розвитку соціалістичні країни приєднуються до СРСР. Наразі вже СРСР приєднується до нової, вищої форми організації — Соціалістичної Співдружності. Зрозуміло, не йдеться про те, що кожна окрема республіка СРСР вступає до цієї Співдружності самостійно як така. Ані Україна, ані Білорусія не належать до якихось внутрішньоблокових організацій (за винятком «Інтербачення», в якому представлені Литва, Естонія та інші радянські республіки). Серед можливих аргументів на користь самостійного, безпосереднього вступу окремих республік СРСР до Співдружності було б те, що в такому випадку члени останньої мали б більший ступінь рівноправності з огляду на кількість населення, ресурси та могутність, хоч при цьому, зрозуміло, «провідна роль», привілей на яку мала російська нація, стала б досить сумнівною. Очевидно, що така ідея навряд чи знайшла б відгук у радянському керівництві.

VII

Твердження партійних лідерів СРСР про те, що в країні вирішене національне питання, є далекими від дійсності. У період після смерті Сталіна можна ідентифікувати кілька різних підходів до розв'язання цієї проблеми, які змінювали один одного²⁷. У 1953-1958 рр. деякі

крайнощі сталінізму було виправлено. Депортованим народам (крім турків-месхетинців, кримських татар та німців) дозволили повертатися на батьківські землі, збільшилась кількість представників неросійської національності у вищому партійному та радянському істеблішменті республік і центру, спостерігалися поступки у сферах освіти й культури.

У 1958-1959 рр. лібералізація призупинилася — саме тоді Хрущов вирішив, що школярі надто багато часу приділяють вивченню мов і запропонував вивчення національних мов республік зробити справою вибору батьків. Дискусія довкола цього питання, яка виникла несподівано для Хрущова, викликала серйозний сплеск національних емоцій²⁸. Водночас офіційні ідеологи, по-своєму трактуючи дані перепису 1959 р., почали писати про «злиття» націй в СРСР. Чимала кількість неросіян, які назвали російську мову рідною, дозволяла видавати бажане за дійсне, а офіційні часописи розпочали розмови про те, що радянська федерація виконала свою історичну місію і невдовзі її може заступити унітарна держава²⁹. Проте все це викликало досить нервову реакцію представників неросійських народів.

Усунення Хрущова зумовило також і зміни в пропагандистській сфері. Починаючи з 1964 р. радянська бюрократія стає обережнішою щодо національних почуттів неросійських націй СРСР. Федеративний устрій СРСР залишився недоторканим. Неросійським мовам дали шанс на майбутнє, а різні народи СРСР, згідно з партійними настановами, уже не розглядалися як майбутня єдина нація — цього разу йшлося про те, що вони утворюють якісно нову спільноту, «радянський народ», в якій кожен зберігатиме свою етнічну самобутність. Національні культури всіх народів СРСР водночас переживали взаємопов'язаний процес «розквіту» та «зближення». Останній термін, на віміну від часів Хрущова, не означав зникнення національних культур³⁰.

Ця поміркованіша, заспокійлива риторика супроводжувалась посиленням асиміляції у сфері освіти. Свого часу навіть Сталін не наважився на те, щоб відверто обмежувати формальні права республік у цій галузі. 1966 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було утворене союзне міністерство освіти, якому піддягали всі початкові та середні школи. Відповідні республіканські міністерства перейшли під юрисдикцію союзного, і такі питання, як навчальні програми для неросійських шкіл, кількість годин, відведених на вивчення російської мови, розробка екзаменаційних програм, тривалість навчального року тощо вирішувалися в центрі. Вищі навчальні заклади та значна частина закладів спеціальної середньої освіти, за деякими винятками, мали подібний статус ще з 30-х років. У 1972 р., після перевірки стану викладання російської мови в Естонії та Туркменії, союзне міністерство освіти рекомендувало всім неросійським школам СРСР розширити сферу вживання цієї мови у шкільній та позакласній роботі³¹. Водночас створювалися підготовчі групи для шестирічних дітей — очевидною метою цього заходу було викладання російської з цього віку³². Отже, влада продовжує сталінську політику витискування національних мов. Підручники з більшості шкільних дисциплін в СРСР є стандартними, однаковими для всіх регіонів, тому неросійські школи використовують тексти, перекладені з російської. Зрештою, як скаржився один з літераторів у газеті українських письменників, мова цих перекладів дуже далека від норм і правил сучасної української літературної мови (фактично вона уподібнюється російській)³³.

Уже з часів Сталіна радянське керівництво було переконане, що не стільки класова чи ідеологічна солідарність, скільки мовна асиміляція є найпридатнішим способом інтегрування народів СРСР в єдину спільноту. Починаючи з середини 30-х років величезна кількість радянських громадян неросійської національності здобувала сучасну освіту саме російською мовою та робила професійну кар'єру в російськомовному середовищі. Щоправда, через це вони не починали вважати себе росіянами за

національністю, хоч і називали російську мову «рідною». Як ми бачимо з радянського досвіду, урбанізація та промисловий розвиток, незважаючи на асиміляційний тиск, продукують модернізовані, але не асимільовані національні кадри. Навіть тоді, коли вони стають російськомовними, мовна асиміляція не обов'язково приводить до зміни національної ідентичності. Іноді ця асиміляція навіть супроводжується антиросійськими настроями та незадоволенням «домінуванням» росіян і російської мови в неросійських республіках³⁴. Навіть така глибоко русифікована група, як радянські євреї, пережила період національного пробудження наприкінці 1960-х і розпочала боротьбу за право євреїв на еміграцію. Демографічні тенденції останнього часу також загострюють проблему. Згідно з поточним переписом 1970 р., кількість населення у неросійських народів збільшується швидше, ніж у росіян, при цьому найвищі темпи приросту населення спостерігаються у найменш русифікованих мусульманських народів. Колишні сподівання на перемішування населення також виявилися перебільшеними³⁵. Шукаючи розв'язання цих проблем, деякі радянські суспільствознавці пропонують розпочинати мовну асиміляцію неросіян з наймолодшого віку, або, як пропонує один з авторів, з «доконкурентоспроможної» фази формування особистості³⁶. Сучасна система навчання російській у закладах дошкільної освіти повністю відповідає цим рекомендаціям.

Цілком доречним буде припущення, що сучасна політика в галузі національного питання не відбиває поглядів усіх представників радянського та партійного апарату. Очевидно, що частина радянського істеблішменту була б зацікавленою у поверненні до деяких ленінських настанов, прагнула б системи, яка більше відповідала б демографічним тенденціям та етнічним прагненням радянських народів, а не спрямовувалась на асиміляцію з такими крайнощами, як переслідування тих, хто чинить їй опір.

Лише майбутнє покаже, чи буде партія дотримуватися сучасної політики, чи вона перегляне її. Перебіг недавніх подій свідчить про те, що ідей та пропозицій щодо налагодження рівноправних і вільних відносин між радянськими народами не бракує. Крім офіційної преси впродовж останніх років у Радянському Союзі з'явилася нелегальна література, *самвидав*³⁷. В останньому можна знайти принаймні три підходи до національної проблеми. Перший — це «загальнодемократична», або «правозахисна», платформа. Представники цього спрямування виступають проти національних переслідувань у контексті загальної боротьби за права людини, включно з такими, як свобода віросповідання, національні права, право на свободу слова, зібрань тощо. Другий підхід представлений різноманітними програмами та вимогами, спрямованими проти порушення прав певних народів (наприклад, вимоги євреїв щодо права на еміграцію чи кримських татар щодо репатріації або спротив українців та балтійських народів русифікації та цілеспрямованому імпортові російських кадрів). Варто відзначити ту обставину, що ми не знаходимо серед представників цього напрямку ворожості щодо інших націй і народів. Дисидентів у національній сфері не можна розглядати як природних русофобів, вони радше виступають проти використання режимом російської мови та росіян у політиці підкорення інших народів. Нарешті, третє спрямування — це російський націоналістичний, шовіністичний, антисемітський *самвидав*, який по суті зводиться до вимог відкритого визнання Радянського Союзу *Росією*, російською національною державою.

Наявність націоналістичного *самвидаву* не означає, що справжній російський націоналізм, який не обмежується маніпуляціями режиму з російськими національними символами, не має трибуни в офіційній пресі. Навпаки, впродовж останніх двох-трьох років російський націоналізм дедалі більше вирує на сторінках літературних творів, есе, історичних та філософських праць — саме в такому вигляді цей товар подається споживачеві офіційними виданнями, наприклад, місячником ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Деякі

прихильники російського минулого доходять до того, що звинувачують радикалів і революціонерів дев'ятнадцятого століття в тому, що ті нібито були поганими патріотами і спаплюжили російські національні традиції та інститути. Для російських комуністів Герцен та Чернишевський були прогресивними постатями, і вони вважали себе їхніми нащадками. Реабілітація слов'янофілів, панславистів, монархістів і релігійних філософів минулого вийшла за рамки дозволеного, отже, партія офіційно засудила найбільш крайні прояви «неісторичного», позакласового підходу до минулого³⁸.

Беручи до уваги ту обставину, що російська націоналістична декламація як в офіційній, так і неофіційній пресі лунає в унісон, можна зрозуміти, що партію підштовхують до того, аби вона не лише дедалі більше ототожнювала СРСР з «одвічною Росією», а й демонструвала жорсткіше, ніж зараз, ставлення до національних почуттів народів СРСР. Розглядаючи будь-які радянські дані щодо досягнень влади у справі інтеграції етнічних груп у рамках спільної політичної ідентичності, неважко помітити, що, по-перше, остання побудована на російській етнічній ідентичності, а по-друге, росіяни вже подекуди розглядають певні народи як природну частину власного. Жорстко контролюючи сферу національного життя, партія, очевидно, починає відчувати, що не може далі толерантно ставитися до надмірних проявів російського націоналізму, оскільки він може спровокувати відповідну реакцію неросіян.

Що може зробити партія для того, щоб запровадити справжню *радянську* політичну свідомість (ідентичність) як альтернативу російській, українській чи, скажімо, узбецькій? Для початку радянська система могла б довести громадянам СРСР, що вона здатна зрозуміти й вирішити питання, які для цих громадян є важливими, зокрема такі, як права націй, самоврядування, мовні проблеми, свобода в галузі культури. Це можна зробити тільки за однієї умови — свідомої участі мас у політичних процесах, що у свою чергу вимагає свободи преси й права на свободу висловлювань, відкритості в обговоренні згаданих проблем. Чи здатні радянські інституції, від місцевих рад до Верховної Ради, діяти як форум для відкритого обговорення? Те саме стосується з'їздів партії, преси, добровільних громадських організацій.

За браком відкритості та легітимного забезпечення свободи громадських дискусій самвидав залишатиметься реальністю, незважаючи на найжорстокіші репресії. Коло питань, які обговорюються на сторінках радянського самвидаву, є надзвичайно широким: це проблеми культури, творчості, мистецтва, літератури, політики, соціально-економічного життя, права тощо. Ми можемо лише висловлювати припущення щодо того, чи альтернативні спрямування, які репрезентує самвидав, можуть об'єднатися в загальносоюзний рух, так би мовити, «горизонтально» (коли соціальні, культурні чи економічні проблеми розглядатимуться як спільні для всіх етнічних груп і регіонів); або ж різні течії нонконформізму, які зосереджені на різних проблемах, об'єднуються за «вертикальним» принципом, у рамках національних рухів радянських народів. Серед цих націоналістичних спрямувань найнебезпечнішим можна вважати російський націоналізм, оскільки він знаходить надзвичайно впливових прихильників у колах вищої державної ієрархії. Якщо Радянський Союз прагне справжньої політичної інтеграції без ліквідації етнічних відмінностей, без асиміляції, відмова від російського націоналізму стає найневідкладнішим завданням для радянського керівництва. Якщо воно не відокремить російський національний компонент від того, що роками подається режимом як *радянська* ідентичність, радянська влада приречена на те, щоб плутати русифікацію з новим інтернаціональним соціалістичним устроєм³⁹.

Перекладено за: Nationalities and the Russian Problem in the USSR: A Historical Outline // Journal of International Affairs 27. — 1973. — №1.

ПРИМІТКИ

¹ Аналіз історії створення Радянського Союзу та узагальнюючий огляд історії національного питання в Російській імперії див.: Pipes R. *The Formation of the Soviet Union*. — New York: Atheneum, 1968. Серед численних праць, пов'язаних з різними аспектами соціалізму, націоналізму та Росією, див.: Meyer A.G. *Leninism*. — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1971; Page S.W. *Lenin and World Revolution*. — New York: New York Univ. Press, 1959; Low A.D. *Lenin and the Question of Nationality*. — New York: Bookman Associates, 1958; Goodman E.R. *The Soviet Design for a World State*. — New York: Columbia Univ. Press, 1960. Критичні відгуки радянських учених на ці праці див.: Зенушкина И.С. *Советская национальная политика и буржуазные историки*. — Москва: Мысль, 1971. Історичні витоки подані в працях: Seton-Watson H. *The Decline of Imperial Russia, 1855-1914*. — New York: Praeger, 1952; Seton-Watson H. *The Russian Empire, 1801-1917*. — London: Oxford Univ. Press, 1967.

² Див. звернення (в 30-х роках) до майбутньої Китайської Федерації щодо її приєднання до «всесвітньої радянської республіки» (Goodman E.R. *Op. cit.* — P. 358-359).

³ У даному випадку пропонується найкоротший огляд думок Леніна щодо національної проблеми в дожовтневий період — лише як початковий крок та для розуміння загального контексту радянського варіанта розв'язання згаданої проблеми. Докладніший аналіз і спеціальні посилання на праці Леніна можна знайти в працях, зазначених у посиланні і, насамперед у праці Р. Пайпса, присвяченій формуванню Радянського Союзу.

⁴ Як зазначали Маркс і Енгельс, «прямий абсолютний інтерес англійського робітничого класу вимагає розриву його теперішнього зв'язку з Ірландією» (Цит. за: [Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. — К.: Видавн. дім КМ «AcadeMia», 1998. — С. 84](#)). Навіть більше, Енгельс писав, що «до того часу, поки відсутня національна незалежність, ...народ історично не в змозі навіть обговорювати скільки-небудь серйозно які б то не було внутрішні питання» (Там само. — С. 83).

⁵ Цит. за: Дзюба І. Зазнач. праця. — С. 73.

⁶ Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 339-345.

⁷ Pipes R. Op.cit. — P. 277.

⁸ «Було б непростимим опортунізмом, — писав він, — коли б ми напередодні цього виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних іногородців» (Ленін В. І. Зазнач. праця. — С. 345).

⁹ Див. тексти цих угод: История советской Конституции (в документах). 1917-1956/ Подред. С.С. Студенкина. — М., 1957.

¹⁰ Ці пропозиції Сталіна не публікувались у повному обсязі, однак їхній зміст дослідники відновлюють на основі цитат, що наводилися в різних радянських виданнях (Pipes R. Op.cit. — P. 270-271). Деталі сталінських планів стали відомими дослідникам лише 1956 р., і саме цим можна пояснити, що Айзек Дойчер приписував ленінські ідеї Сталінові, називаючи його «головним будівничим перетворень». Книга Дойчера з'явилася 1949 р., і автор не зробив виправлень у другому виданні 1966 р. (Deutscher I. Stalin: A Political Biography. — 2 ed. — New York: Oxford Univ. Press, 1966. — P. 244).

¹¹ Ленін В. І. Про утворення СРСР. Лист Л. Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне збір. тв. — Т. 5. — С. 201-202. Ленін писав: «Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, «Союз Радянських Республік Європи та Азії» (С. 201).

¹² Текст цієї конституції див. у кн.: История советской конституции. — С. 458-473.

¹³ Як зазначав Р. Пайпс, Радянський Союз був «компромісом між доктриною та реальністю», між комуністичним ідеалом централізованої організації та емпіричним фактом націоналізму. Це було тільки тимчасовим рішенням, перехідною стадією до повністю централізованої та наднаціональної світової соціалістичної держави. Далі автор стверджує, що з погляду самоврядування комуністичний уряд був ще менш щедрим щодо меншостей, ніж його попередник часів царату: він зруйнував незалежні партії, місцеве традиційне самоврядування, релігійні та культурні заклади. Він був такою унітарною, централізованою та тоталітарною державою, якою царська держава ніколи не була. З іншого боку, гарантуючи меншостям широку мовну автономію та беручи за основу

національно-територіальний принцип для державного політичного управління, комуністи на конституційному рівні визнали багатонаціональний характер радянського населення. З огляду на важливість, яку мова та територія має для розвитку національної свідомості, особливо для тих народів, які, подібно російським меншостям упродовж революції мали досвід самоуправління, ця суто формальна риса радянської конституції, можливо, була історично одним із найважливіших чинників у становленні Радянського Союзу (Pipes R. *Op. cit.* — P. 296-297).

¹⁴ Сталін Й. Заключне слово на X з'їзді РКП(б) // Сталін Й. Твори. — К., — 1948. — Т. 5. — С. 48-49.

¹⁵ Сталінську позицію було викладено в листі від 26 квітня 1926 р. до Л. Кагановича, у той час Генерального секретаря Комуністичної партії України. Вперше опубліковано лише 1948 р. (Сталін Й. Твори. — К., 1952. — Т.8. — С. 149-154. Див. також: Luckyj G.S.N. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1934.* — New York: Columbia Univ. Press, 1956. — P. 66-68; Sullivant R. S. *Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957.* — New York: Columbia Univ. Press, 1962. — P. 126-134). За Салліваном, Сталін «почав ототожнювати Росію та російські установи з марксизмом та більшовизмом» ще до 1926 р. (С. 132). (Див також.: Allworth E. *Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism.* — New York: New York Public Library, 1965; Allworth E. *Uzbek Literary Politics.* — The Hague: Mouton, 1964).

¹⁶ Для докладнішої інформації про голод 1932-1933 років див.: Ukraine: A Concise Encyclopedia. — Toronto: Toronto Univ. Press, 1963. — Vol. 1. — P. 200-201 та 820-822.

¹⁷ Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties.* — London: Macmillan & Co., 1968; Vakar N.P. *Belorussia: The Making of a Nation.* — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1956. — P. 145-154; Kostiuk H. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929-1939.* — New York: Praeger, 1961. Радянську версію того ж періоду див.: Радянська Україна / Під ред. М.П. Базган. — К.: Акад. наук УРСР, 1970. Зауважимо, що югослави вже в період ускладнення відносин зі Сталіним у сорокові роки були добре поінформовані щодо історії чисток (Dedijer V. *The Battle Stalin Lost: Memoirs of Yugoslavia 1948-1953.* — New York: Viking, 1971. — P. 99-100, 260-261; 316-319).

¹⁸ Rywkin M. *Russia in Central Asia.* — New York: Collier Books, 1963. — P. 103-104. Автор пише, що «всіх було ліквідовано як ворогів народу, також знищено тисячі їхніх прибічників. Таким чином було знешкоджено потенційну чи вигадану небезпеку національного комунізму, однак ціна, яку заплатила партія, була надто високою: національні партійні кадри... стали слабкішими та менш дієздатними ніж будь-коли, отже, більш залежними від зовнішнього (російського) опікунства». Інший автор говорить про «знищення найосвіченіших національних кадрів» після чистки політичного керівництва Узбекистану (Carrere d'Encausse H. *The National Republics Lose Their Independence // Central Asia: A Century of Russian Rule / Ed. E. Allworth.* — New York: Columbia Univ. Press, 1967. — P. 254-265.

¹⁹ Радикальний поворот у ставленні до царського минулого вперше став очевидним у промові Сталіна перед керівниками промисловості в лютому 1931 р. (Deutscher I. *Op. cit.* — P. 328-329). Відкритий розрив з колишньою інтернаціоналістською концепцією історії відбувся в 1934 р. і пов'язаний з ім'ям відомого російського марксистського історика М.Н.Покровського (1868-1932). (Shtepa K. *Russian Historians and the Soviet State.* — New Brunswick, NJ.: Rutgers Univ. Press, 1962; Szporluk R. (ed.) *Russia in World History: Selected Essays by M. N. Pokrovskii.* — Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1970. — P. 35-42).

²⁰ Цей напрямок партійної політики ніколи не був узагальнений або чітко сформульований в якомусь одному, загальному обов'язковому рішенні; упродовж 30-х років уживалися різні заходи, спрямовані на зближення окремих мов з російською, ці заходи стосувалися змін як у способі письма, так і в словниковій частині. Згодом цей спосіб поведження з неросійськими мовами був узаконений через «принцип мінімальних розбіжностей», згідно з яким нові терміни, що інстальювались у мови радянських народів, мали відповідати або принаймні наближатися до відповідних термінів у російській мові. Детальніше про цей «принцип» див.: Дешерієв Ю.Д., Проченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. — М.: Просвещение, 1968. — С.82-87.

²¹ Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. — New York: Oxford Univ. Press, 1956; див. також: Mehnert K. Stalin Versus Marx. — London: George Alien & Unwin, 1952; Black C. (ed.) Rewriting Russian History. — New York: Random House, 1962; Shtepa K. Op. cit.

²² Для повнішої інформації про ці масові депортації див.: Conquest R. The Nation Killers: The Soviet Deportation of Nationalities. — New York: Macmillan, 1970.

²³ Brumberg J. and Brumberg A. Sovyetish Heymland — An Analysis // Ethnic Minorities in the Soviet Union / Ed. E. Goldhagen — New York: Praeger, 1968. — P. 274-276; 313.

²⁴ Aspaturian V.V. The Soviet Union in the World Communist System. — Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1966. — P. 11-12; 26-27; див. також: Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict, rev. ed. — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1967.

²⁵ Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях / Гл. ред. Федосеев П.Н. — М., 1972. — С. 285-299; див. також колективну працю, в якій містяться програмові заяви радянських, східноєвропейських та інших прокомуністичних ідеологів: Советский Союз и современный мир. — Прага, 1972.

²⁶ У радянських виданнях, призначених для неросійських республік, стверджується, що російська мова вже стала не лише мовою спілкування між СРСР та східноєвропейськими країнами, а й також мовою спілкування між останніми. Можна припустити, що мета цих заяв — не лише добитися того, щоб російська мова перетворилася на мову спілкування між республіками СРСР (цілком раціональна ідея), а й того, аби неросійські народи використовували в своїх республіках російську для спілкування з місцевими росіянами — останні в цьому випадку просто не потребують вивчення місцевих мов. Докладніші міркування на тему «внутрішньої» та «міжреспубліканської» ролі російської мови див. у статті: Іжакевич Г.П. Мова міжнародного спілкування народів СРСР // Укр. мова і літ. в шк. — 1972. — №11.-С. 1-9.

²⁷ Класичним дослідженням з національного питання в період після 1953 р., що містить багато корисного матеріалу про попередні роки, є праця: Goldhagen E. (ed.) Ethnic Minorities.

²⁸ Про дискусію щодо «пункту 19» Закону про зв'язок школи з життям та відповідні законодавчі дії див.: Bilinski J. The Soviet Education Laws of 1958-1959 and Soviet Nationality Policy // Soviet Studies. — 1962. — 14. N 2. — P. 138-157. Історичну ретроспективу радянської мовної політики див.: Ornstein J. Soviet Language Policy: Continuity and Change // Goldhagen E. (ed.) Op. cit. — P. 121-146.

²⁹ Детальний огляд радянських праць, що стосуються проблем визначення «нації» та природи радянського федералізму, див.: Hodnett G. The Debate over Soviet Federalism //

Soviet Studies. — 1967. — 18. N 4. — P. 458-481; What's in a Nation? // Problems of Communism. Soviet Studies. — 1967. — 16. N 5. — P. 2-15. Імовірність близького злиття радянських націй публічно висловлювалась і деякими післяхрущовськими авторами (Фазулов М. В дружной семье целинников. — Алма-Ата, 1966. — С. 115, 122; Семенов П.Г. Программа КПСС о развитии советских национально-государственных отношений // Сов. государство и право. — 1961. — № 12. — С. 25). Ідея про те, що радянська федеративна система «виконала своє завдання й повинна поступитися місцем унітарній», критикувалась у різних авторитетних радянських працях, деякі з яких процитовано в кн.: Шерстобитов В.П. Образование СССР и исторические судьбы народов нашей страны // История СССР. — 1972. — № 3. — С. 36-38.

³⁰ Найвагомим офіційним документом, що визначає політику в цій сфері, є промова Л. І. Брежнєва від 21 грудня 1972 р. (Брежнев Л.И. О пятидесятилетии СССР. — М.: Изд-во полит, лит., 1972).

³¹ Щодо міністерського наказу див.: Народное образование. — 1972. — № 6. — С. 114-115; див. також редакційну статтю: «Всемерно улучшать преподавание русского языка в школах» // Там само. — С. 2-4.

³² Сов. педагогика. — 1972. — № 6. — С. 148-150.

³³ Літ. Україна. — 1972. — 14 листопада. — С. 4.

³⁴ Арутюнян Ю.В. Конкретно-социологическое исследование национальных отношений // Вопр. философии. — 1969. — № 12. — С.129-139. Щодо цього див. коментар проф. В.В.Покшишевського, зокрема його думку про поширені серед географів та етнографів традиційні уявлення про те, що саме село, з його тенденцією зберігати відмінні етнічні особливості (на противагу місту з його стандартизованою матеріальною культурою та змішаним етнічним компонентом, що розглядається як щось «антиетнографічне»)… нині може реалізувати втрачені можливості, особливо коли йдеться про основні етнічні групи, на основі яких сформовано союзні та автономні республіки (Урбанизация и этногеографические процессы // Сов. география: обзоры и переводы. — 1972. — № 2. — С. 114-116).

³⁵ Огляд національних аспектів перепису населення 1970 р. див.: Szporluk R. The Nations of the USSR in 1970 // Survey. — 1971. — 17. N 4. — P. 67-100.

³⁶ Арутюнян Ю.В. Зазнач, праця. — С.139.

³⁷ Головним джерелом інформації з усіх напрямків нонконформізму в СРСР є «Хроника текущих событий», яка передруковується на Заході в спеціальному російськомовному щомісячному журналі «Посев», що видається у Франкфурті. Детальнішу інформацію щодо російських інакодумців-«націоналів» див.: Survey. _ [1971. — 17. N 1; Survey. — 1971. — 17. N 3; також див.: Pospelovsky D. The Resurgence of Russian Nationalism in Samizdat // Survey. — 1973. —19. N 1. — P. 51-74; Glenny M. and Bociurkiw B.R. // Studies in Comparative Communism. — 1970. — 3. N 2; Dissent in the Soviet Union / Ed. by P.R. Potichnyj. — Hamilton, Ont.: McMaster Univ. and Canada Council, 1972.

³⁸ Розлога стаття А.Яковлева «Против антиисторизма» в «Литературной газете» від 15 листопада 1972 р. є найповнішим критичним аналізом різних сучасних російських неортодоксальних уявлень у літературі, історії та ідеології. У попередні роки також з'являлися досить докладні критичні коментарі: Іванов В Социализм и культурное

наследие — (Коммунист. — 1970. — № 17. — С. 89-100). Після публікації кількох російських поезій дев'ятнадцятого століття з шовіністичним підтекстом у популярній газеті «Советская Россия» (наклад 90 тис.) без будь-яких критичних редакційних зауважень у газеті публікується протест чотирьох відомих російських учених (Советская Россия. — 1972. — 26 июня — С.3).

³⁹ У цьому контексті винахідниками «націонал-комунізму» можна вважати росіян. Як зауважує Марк Дж. Філд, національний комунізм «можна представити як спроби частини нації, яка нещодавно перетворилася на одну з провідних світових держав планети, визначити свою національну та культурну ідентичність за допомогою змішування доктринальних основ комунізму та інтересів російської нації, які у свою чергу ототожнюються з інтересами комуністичного руху (який, зрештою, є наднаціональним). Ця ідея значною мірою породжена тією обставиною, що наприкінці 20-х років частина радянського керівництва (передусім Сталін) відмовилася від думки про неминучість світової пролетарської революції у найближчому майбутньому і вирішила перейти до побудови «соціалізму в одній, окремій країні». Відповідно, і згідно з думкою Сталіна, Росія розглядалась як бастион комуністичного руху, отже, все, що сприяло зміцненню Росії як держави (нації) (індустріалізація, наприклад), сприяло зміцненню комуністичного руху (Field M.G. Soviet Society and Communist Party Controls: A Case of Constricted Development // Treatgold D.W. (ed.) Soviet and Chinese Communisms: Similarities and Differences. — Seattle: Univ. of Washington Press, 1967. — P.196). Варто зауважити, що з погляду стратегічного російського національного інтересу поширення комунізму на інші країни до того, як радянські народи будуть уповні русифікованими, є несприятливим. Можливість такого розвитку подій, як небажаний варіант, розглядається у праці російського емігранта-націоналіста, який вважав більшовиків будівничими нової, комуністичної російської нації (Устрялов Н. В. О советской нации // Наше время. — Шанхай, 1934. — С. 38-39).

2. Імперська спадщина та національне питання в СРСР

Що ми маємо на увазі, говорячи про спадщину імперської Росії та національне питання в сучасному Радянському Союзі? ¹

Перше, що впадає в око саме як найочевидніший спадок імперської Росії, — це територіальний устрій та етнічний склад населення СРСР. Подібність цих параметрів ще більше вражає, якщо порівняти карти світу 1913 та 1990 рр.: з останньої зникають колоніальні імперії, свого часу створені Британією, Францією, Німеччиною, Бельгією, Нідерландами та Португалією на величезних просторах Азії та Африки. Водночас загальні контури Росії 1913 р. та СРСР 1990 залишилися на диво подібними. Зрозуміло, що ані Гельсінкі, ані Варшава вже не перебувають у межах СРСР, однак втрата цих територій була компенсована привласненням інших — Галичини, Буковини та русинських повітів Угорщини, — усі вони 1913 р. належали Австро-Угорській імперії, від якої сьогодні також залишилися самі спогади.

Той факт, що Радянський Союз є багатонаціональною державою, яка за територіальним виміром мало відрізняється від колишньої Російської імперії, сам по собі не можна вважати свідченням наявності «імперської спадщини» в радянській політиці. У цьому відношенні значно важливішим є питання: чи Радянський Союз — це лише «інше ім'я» Російської імперії, чи це засадничо новий вид спільності? У пошуках відповіді на це питання надзвичайно важливо знайти ті специфічні політичні моменти, які засвідчують наявність як спільних, так і відмінних рис у цих двох держав.

Першою і, можливо, найважливішою темою можна вважати відносини між державою та громадянським суспільством у період до і після 1917 р. Одна з центральних тез цієї статті полягає в тому, що суть національного питання визначається саме природою цих фундаментальних відносин. Отже, ми маємо розглянути структуру взаємин між державою та суспільством у часи царизму і порівняти їх з відповідними явищами радянського періоду.

Розвиваючи цю тему, ми аналізуватимемо природу взаємин між державою і суспільством у різних аспектах. Зараз обмежимося твердженням про те, що царська держава, побудована на принципах релігійної та династичної легітимності, не змогла пристосуватися до такого новітнього політичного принципу, як політична конституційність, не кажучи вже про суверенність нації. Крім того, Росії знадобилося значно більше часу, ніж деінде в Європі, аби прийняти принцип приватної власності та відповідний поділ між владою царя як суверена і як приватного власника. Основним принципом ідеології самодержавства та його політичною практикою було те, що цар був водночас і володарем і власником свого царства, а не просто вищою політичною владою. Утім, на початку ХХ ст. в Росії громадянське суспільство все ж таки виникло. Щоправда, під час більшовицької революції було знищено не лише державу як спадщину царизму, але й громадянське суспільство, а нові можновладці, більшовики, проголосили цілком нову ідею суспільного устрою ².

Друга тема, яка є необхідним доповненням першої, — статус росіян у царській та радянській державах. Чи трактувала радянська марксистсько-ленінська держава росіян як націю? І як росіяни, з огляду на їхні національні прагнення, ставилися до держави?

Царській імперії не вдалося врегулювати свої відносини з російською нацією, оскільки остання була представлена громадянським суспільством, яке Щойно народжувалося і якому не вдалося утвердитися як російській національній державі. Спробуємо визначити, чи змогла радянська держава стати «російською» і здійснити те, чого не вдалося зробити її імперській попередниці.

На цьому етапі, коли ми окреслюємо основні проблеми нашої подальшої дискусії, зауважимо, що імперія не стала російською національною державою. Натомість, за висловом Ладіс К. Д. Крістоф, вона запроваджувала «росіянізацію», тобто «розвивала непохитну вірність та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею єдиного самодержця та голови Церкви». Основа «росіянізації» — православ'я, а не російськість. «Православна ідея, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія передусім була священною, а не російською»³. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що царська влада дозволила друкувати православні церковні тексти татарською мовою, запроваджуючи, таким чином, «росіянізацію» мусульман. У цьому відношенні «росіянізація» нагадує політику радянзації з її принципом «національна за формою, соціалістична за змістом».

З іншого боку, метою русифікації було перетворення неросійських підданих на росіян за такими ознаками, як мова та ідентичність. Цього прагнули російські націоналісти всіх спрямувань. Хоча царизм також вдавався до русифікації, особливо в останні десятиліття свого існування, можна погодитися з думкою Крістоф про розбіжність чи конфлікт між «державницькою ідеєю» імперського режиму та «національною ідеєю» росіян. Крістоф визнає, що насправді «відмінність між державою та національною ідеєю є доволі умовною, це питання нюансів», однак він вважає, що в Росії ця відмінність стала вагомішою ніж деінде і матеріалізувалася «в дихотомії «народ» — «державна», у відмінності між метою та ідеалами народу й держави». Навіть у мові відбивається «відмінність між *русский* та *российский*, між тим, що стосується *великороссов та россиян*». У німців, французів, іспанців, — веде далі Крістоф, — були «їхні власні» імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була «русской». Її формальною назвою була «Российская империя», не «Русская империя» відповідно, і цар був «император российский», а не «русский». Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку «русской» (национальной) ідеї, інші обирали «российскую», тобто державну, точніше, імперську; зрештою, були й такі, «що намагалися їх поєднати»⁴.

Отже, напередодні революції серед росіян не було однастайності щодо того, якою країною має бути Росія. Їхні пошуки не обмежувалися дискусіями щодо форм політичного устрою, йшлося, крім іншого, і про географічні виміри — проблеми географії, культури й політики тісно перепліталися. Крістоф описує принаймні чотири різні ідеї, чи моделі, «Росії» в російській політичній думці: «Київську», «Московську», «Санкт-Петербурзьку» та «Євразійську»⁵. (Ми повернемося до цього питання, коли обговорюватимемо «російське питання» в СРСР.)

Хоча «російське питання» і було доволі унікальним, усе ж таки це була не єдина національна проблема імперії. До складу імперії входило чимало інших етнічних та національних груп, і ставлення до них держави та росіян різних політичних орієнтацій залежало від цілого комплексу чинників. Згадаймо, зокрема, такі, як релігія (тут найгіршим було становище євреїв) та ставлення до російської влади (поляки найменшою мірою були схильні прийняти російське панування, отже вони зазнавали жорстоких репресій, але як нація з давньою державною традицією вони також мали певні привілеї, недоступні для інших). Окремою проблемою Для держави та російських націоналістів було українське питання. Історичні і, зокрема, релігійні чинники дозволяли Росіянам

розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом (про білорусів зараз не йдеться), прояви української окремішності були особливим об'єктом для переслідувань. Інші етнічні групи були представлені так званими діаспорними народами, зокрема, крім євреїв, вірменами та російськими німцями-колоністами. Лише фінів визнавали політичною нацією; проте, коли російський націоналізм почав набирати вагомості при імператорському дворі, царський уряд розпочав наступ на автономію Фінляндії, незважаючи на лояльність фінів.

Як відомо, російському націоналізмові не вдалося трансформувати царську імперію в ліберальну, демократичну російську національну державу. Так само націоналісти інших неросійських націй імперії не спромоглися, за деякими винятками, створити власні держави шляхом відокремлення від Росії. (Ці винятки — Польщу, Фінляндію та на міжвоєнний період — Латвію, Литву й Естонію — треба, зрозуміло, брати до уваги.) Переможці у громадянській війні висунули програму, яка нібито виходила за межі націоналістичного способу мислення. Оскільки зараз у Радянському Союзі при владі їхні спадкоємці, варто звернутися до оцінки національного питання, яку зробив Ленін напередодні Першої світової війни: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова — найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізмові, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем». І далі йде висновок, особливо важливий для нас у контексті нашої теми: «утворення *національних держав*, які найбільше задовольняють ці вимоги сучасного капіталізму, є через це тенденцією (прагненням) всякого національного руху»⁶.

Ленінська оцінка природи національного питання в умовах капіталізму — незалежно від того, як ми ставимося до його аналізу капіталізму як такого — може бути корисною для розгляду сучасної ситуації в СРСР. Виникає запитання: чи приведе запровадження елементів ринкового капіталізму за умов соціалізму радянського типу, особливо зараз, коли оголошено політику «перебудови», до посилення етнічної ідентичності? Чи «тенденція кожного національного руху ... до створення *національних держав*» є чинною за умов соціалізму радянського зразка? Це надзвичайно важливе питання — «держава та нації» стає дедалі актуальнішим для багатьох, не лише для росіян. Як поводитимуться неросіяни зараз, коли вони самі шукають власних варіантів і, відповідно до цих пошуків, визначають своє ставлення до поведінки росіян? Чи вбачатимуть вони в нинішніх національних прагненнях росіян спадок царської, імперської епохи? Чи визначатимуть вони власні прагнення у той спосіб, який Ленін 1914 р. вважав нормальним, легітимним і таким, що відповідає історичній закономірності?

Нарешті, звернімося до останнього аспекту проблеми, а саме — місця царської імперії та Радянського Союзу у світі. Далі ми стверджуватимемо, що легітимність царського режиму всередині держави — чи то серед росіян, чи то серед неросіян — визначалася зовнішнім статусом Росії як великої Держави. Чи можна застосувати подібний підхід до Радянського Союзу? Чи впливає на ставлення його народів до Комуністичної партії та радянської держави те, як ці народи оцінюють статус СРСР на зовнішній арені?

Спробуємо проаналізувати сучасні радянські політичні проблеми в контексті перелічених тем і з'ясувати, яким чином вони фокусуються в «національному питанні».

Горбачовська революція

Згідно з твердженнями Горбачова, в СРСР відбувається революція. «Сьогодні ми говоримо про перебудову і пов'язані з нею процеси глибокої демократизації суспільства, маючи на увазі справді революційні та всебічні перетворення в суспільстві». Горбачов визнає, що «такий корінний поворот є необхідним», оскільки у радянської влади «іншого шляху просто немає»⁷.

Горбачов не раз визнавав, що, незважаючи на революційні зміни, які Радянський Союз запроваджує в економіці, політичній системі та культурі, його становище як великої держави буде під загрозою, доки він далі відставатиме від передових країн капіталістичного світу. (Про те, щоб «наздогнати та перегнати Захід» уже не йдеться.) На тому, наскільки серйозним є становище Радянського Союзу, наголошувалось у доповіді Генерального секретаря на XIX Всесоюзній конференції КПРС 28 червня 1988 р. Найбільшим досягненням нової політики останніх трьох років, стверджував Горбачов, є те, що «зусиллями партії та трудящих нам вдалося зупинити сповзання країни в економічну, соціальну та духовну кризу»⁸. Однак, зазначив Горбачов, потрібні подальші, набагато більші зусилля, оскільки «революційні перетворення» ще не стали невідворотними⁹.

Горбачов та його прихильники визнають, що економічні зрушення, необхідні для того, щоб наздогнати Захід, неможливі без глибоких політичних, соціальних, культурних та інтелектуальних змін у Радянському Союзі. У цьому полягає головна відмінність їхнього підходу від попередніх реформаторських спроб 1950-х та 1980-х років, які обмежувалися економічною сферою. Про необхідність саме *політичної* реформи Горбачов ще раз говорив на партійній конференції: «вирішальним» є питання про реформування політичної системи¹⁰.

Таким чином, Горбачов вважає джерелом проблем Радянського Союзу модель відносин між державою та суспільством, створену після революції, хоч він і воліє говорити про те, що помилковий курс розпочався після смерті Леніна. Ця модель є неефективною і, як зараз визнається, загалом не підходила Радянському Союзові. Стверджуючи, що він відкидає лише сталінські викривлення, Горбачов насправді зрікається всієї радянської історичної спадщини. Політична система, створена в СРСР за Сталіна, існує й досі — у загальному вигляді її характеризують як «командно-адміністративну» систему. Зараз в СРСР цілком відкрито визнають, що за Сталіна та його наслідувачів, до часів Горбачова, відбувалося фактичне поглинення суспільства всемогутньою державою-партією. Цей процес поглинення зараз вважається негативним явищем, яке нібито суперечило «справжньому» марксизмові та ленінізму.

Зауважимо, що в попередні десятиліття злиття суспільства з державою та відсутність суперечностей між ними подавалося як велике досягнення соціалізму, як ознака вищості останнього щодо капіталізму. Хоч зараз комуністи всіляко звинувачують Сталіна, слід визнати, що він надзвичайно точно висловлював їхні погляди. Сталін цілком відверто і з гордістю характеризував «систему диктатури пролетаріату» як «механізм» або систему, в яких партія відіграє роль «головної провідної сили». Решта елементів — ради, професійні спілки, молодіжні, жіночі та інші організації — були, за визначенням Сталіна, інструментарієм, який забезпечував «зв'язок» партії з «масами»¹¹. По суті, Сталін проголосив поглинення суспільства державою та ліквідацію всіх неконтрольованих державою «посередників» між державою та масами¹².

Отже, горбачовська політика перебудови та гласності є, по суті, справжньою революцією, спрямованою не лише проти сталінської теорії і практики, тобто проти більшої частини радянської історії, але також проти класичної марксистської традиції, включаючи «етатистську» традицію Другого Інтернаціоналу (1889-1914). У даному випадку немає значення, чи розуміє і приймає сам Горбачов наслідки такого курсу; його аргументація повертає у сферу політичних дискусій ті питання, які не лише сталінізм, а й марксизм протягом тривалого часу вважали несумісними з владою пролетаріату¹³.

Горбачову як реформатору доводиться також мати справу із спадщиною імперської Росії — тими проблемами, які царизмові так і не вдалося розв'язати. Зокрема, йдеться про вперте небажання визнати автономність суспільства щодо держави та непохитну впевненість, що саме остання становить єдину творчу силу. Суспільство в цьому випадку вважалось лише інструментом, матеріалом у руках держави. Навіть 1905 р., коли царському режимові довелося під тиском обставин визнати необхідність запровадження конституційних обмежень своєї влади, він ніколи не пішов далі шляхом запровадження західної, ліберальної системи в Росії.

Держава і суспільство

Свідомо чи ні, але Горбачов спровокував, як ми бачимо зараз, початок процесу формування громадянського суспільства в Радянському Союзі. Горбачов дав зрозуміти, що радянській державі, контрольованій Комуністичною партією, не вдалося реалізувати історичну місію, яку вона сама для себе визначила. Громадськість, якій дали можливість говорити, з готовністю сприйняла цю «контекстуальну» тезу. Раніше чи пізніше партія буде змушена шукати шляхів узгодження своїх претензій на роль «провідної сили» в усіх сферах суспільного життя із незалежними виявами думки та незалежними діями, які, за Горбачовим, є необхідними для успіху економічних та науково-технічних перетворень.

На думку відомого політолога Ернеста Баркера, «нація є поєднанням двох взаємозалежних явищ. Це суспільне втілення, або «суспільство», яке складається з набору добровільних об'єднань (асоціацій). Вони здебільшого формуються як самодостатні одиниці, оскільки

утворюються на основі добровільних та спонтанних комбінацій і прагнуть діяти й реалізовувати свої завдання максимально самостійно, власними силами. Це одна складова частина нації. Друга, яку ми могли б назвати зворотною або протилежною, становить політичне або, користуючись коректнішим означенням, правове втілення; обов'язкове для всіх, всеосяжне об'єднання, яке має право встановлювати й пильнувати правила гри для всіх»¹⁴ — очевидно, що в даному випадку йдеться про державу.

Такий варіант терміна «нація» може здаватися абсолютно непридатним саме в російському чи радянському контексті — згадані тут «складові частини» мають відмінне значення порівняно з тим, на яке орієнтується Баркер. У даному випадку, мабуть, краще було б уживати термін «спільність». Утім, незважаючи на таку термінологічну непридатність, ідеї Баркера можна було б «перекласти» та застосувати саме на російському та радянському матеріалі. Отже, якщо цитувати Баркера дослівно, «ця двоїста природа нації, це співіснування та взаємодія суспільного та правового аспектів породжує потрійну проблему:

- 1) що належить нації в її правовому втіленні, тобто що належить «державі»?
- 2) що належить нації в її суспільному втіленні, тобто згаданій сукупності добровільних об'єднань?
- 3) якою мірою здійснюється контроль нації, організованої як «держави» (тобто тієї частини, яка об'єднує усіх її членів і має право регулювати всі відносини у *правовій сфері*), над нацією як «суспільством», тобто тією її частиною, яка діє у *суспільній сфері*»¹⁵.

Зрозуміло, було б передчасно твердити, що слова Баркера відображають радянське сьогодення, однак вони явно стосуються тих питань і проблем, довкола яких в СРСР точаться палкі дебати. Заяви та дії Горбачова привели до виникнення громадської думки, яка вимагає легалізації незалежних угруповань та створення незалежної преси. Інакше кажучи, лунають заклики до узаконення «суспільства» як цілком реальної та вагомої концепції та явища і відповідно — визначення його місця в радянській системі¹⁶.

Як усе це стосується конкретних радянських націй? Як це має позначитися на «національному питанні» загалом? Передусім це має безпосереднє відношення до розуміння та життєздатності концепції «радянського народу». Вона, як побачимо, внутрішню, природно пов'язана з теорією та практикою радянського соціалізму, насамперед з концепцією держави. Як позначиться відмова від цієї концепції на майбутньому «радянського народу»?

Радянський народ

Якщо довести думку Сталіна до логічного завершення, то виявляється, що радянський апарат («у широкому розумінні цього слова») охоплює все населення Радянського Союзу. Підтекст сталінських міркувань зрозумілий: окремі радянські нації не мали права на самостійність, як і будь-які об'єднання організації. Звичайно, Сталін ніколи не говорив про це відверто. У суспільно-політичному лексиконі побутували такі поняття і вислови, як «народи СРСР» та їхнє право на самовизначення чи навіть «суверенітет» але зрозуміло, що за умов тотального контролю партії в усіх сферах суспільного життя це були пусті балачки. Поступово вжиток увійшов інший термін — «радянський народ». Ним охоплювались усі громадяни Радянського Союзу і підкреслювалась їхня єдність, яка була вищою за національні відмінності. Згідно з офіційним тлумаченням, народи СРСР становили єдину, нерозривну спільність, основою якої була відданість марксистсько-ленінському світоглядові та партії і державі, що реалізовували відповідні ідеологічні настанови в суспільній практиці. У цьому сенсі можна вважати, що «радянський народ», за визначенням Сталіна справді був тотожним «державному апаратові».

Згідно з іншою аксіомою, єдність «радянського народу» ґартувалася спільним історичним досвідом побудови соціалізму і комунізму. (Частиною цього спільного досвіду був захист «досягнень соціалізму» від зовнішніх ворогів, передусім від нацистської Німеччини у Другій світовій війні.) Таким чином, автори концепції «радянського народу» намагалися забезпечити підтримку ідеологічно легітимізованій радянській системі історичними аргументами з наголосом на спільному досвіді, отже, виникала єдність світогляду та характеру.

На початку 1920-х років керівництво новоутвореної радянської держави проголосило принцип рівності та самовизначення націй, рівності неросійських народів з росіянами. У складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік Росія була однією з рівних складових частин. Ця схема ґрунтувалась на визнанні сили національних почуттів серед неросіян і в епоху націоналістичних революцій була, на думку Леніна, єдино можливим варіантом об'єднання росіян та неросійських народів в єдиній політичній структурі¹⁷. Певною мірою це було «зниженням статусу» росіян порівняно з їхніми позиціями у царській Росії, хоча більшість із них не сприймала ці зміни серйозно. Як зауважив Річард Пайпс, Радянський Союз був «компромісом між доктриною та реальністю: спробою примирити прагнення більшовиків до абсолютної єдності і зосередження всієї влади в руках партії та тим емпіричним фактом, що націоналізм пережив колапс старого устрою». Для більшовиків це було «лише тимчасовим розв'язанням проблеми, перехідним етапом до тотально централізованої та наднаціональної всесвітньої радянської держави»¹⁸.

Хоч нова, радянська, держава була унітарною, централізованою і тоталітарною, Пайпс зауважував, що «гарантуючи меншинам широку мовну автономію та запроваджуючи національно-територіальний принцип як основу державного політичного управління, комуністи на конституційному рівні визнали багатонаціональний характер населення Радянського Союзу». Оскільки мова й територія є дуже важливими для розвитку національної свідомості, особливо для тих неросійських народів, які набули певного досвіду самостійності під час революції, «наявність цієї суто формальної риси радянської Конституції була з історичного погляду одним із найвдаліших аспектів процесу становлення Радянського Союзу»¹⁹.

Поразка у Великому Змаганні

Як уже зазначалося, метою створення концепції «радянського народу» була нейтралізація етнічного чинника як можливої загрози сталінській унітарній системі. Побудова соціалізму була водночас досвідом і чинником, що забезпечували єдність, набагато вищу, аніж будь-які етнічні зв'язки та почуття. Подальше просування вперед та побудова комунізму мали стати фінальним акордом у процесі єднання та злиття радянських народів. Саме це мав на увазі Хрущов, коли 1961 р. проголошував, що у 1980 р. Радянський Союз стане першою країною, яка побудувала «комунізм».

Ми не маємо достатніх підстав апріорі стверджувати, що політика творення «радянського народу» на ідеологічних засадах була приречена на провал. Як зауважив Ерік Гобсбаум, «навіть там, де спільний критерій належності до держави побудовано цілком на нетрадиційних засадах (і навіть там, де ідеологічний зміст цих засад є навмисно екуменічним), сам факт належності до однієї держави та існування інших провокує виникнення «національного» чи «націоналістичного» елементу»²⁰. Гобсбаум підтверджує свою думку посилаючись на те, що «американізм» (незалежно від його сучасного політичного контексту), початково був «універсалістською програмою ... заклик до всіх людей стати американцями, якщо їм пасує цей вибір, ідеальною характеристикою тих, хто вже був американцем. Але це не стало гарантією від перетворення його на виразно націоналістичне гасло»²¹.

Якщо скористатися цим аргументом стосовно радянської історії, можна було б стверджувати, що «радянське» також було універсалістською формулою, яка поступово переросла в «націоналістичне гасло». Але чи сталося саме так? Чи є поняття «радянський народ» аналогічним поняттю «американський народ»? І якщо ні, то чому? Можливо, для того щоб «радянський народ» став реальністю, необхідно було, щоб такою реальністю стала «радянська мрія», хоча б тією мірою, до якої в реальне життя ввійшла «американська мрія». Певний час навіть серед тих, хто не вірив у пророцтва Хрущова щодо «пришестя царства небесного за двадцять років», існувала віра у безпрецедентність досягнень радянської влади. Чимало західних фахівців як марксистської, так і немарксистської орієнтації визнавали, що більшовикам з усіма їхніми помилками та прорахунками все ж таки вдалося знайти досі незнаний спосіб подолання історичної відсталості Росії. Існувала згода, що «найглибшим і найтривалішим наслідком» Французької та промислової революцій є поділ світу на передові й відсталі країни. Отже, головною підставою для визнання досягнень більшовиків було те, що у 1930-ті їм нібито вдалося «знайти спосіб подолання цього розриву між «відсталими» та «передовими»²².

Ці досягнення радянської влади справді можна було б порівняти з американськими. Проте зараз їх заперечує не хто-небудь, а перша особа радянської держави: всупереч твердженням Гобсбаума (та багатьох інших авторів) Горбачов заявляє, що росіянам не вдалося знайти нового шляху подолання відсталості. Те, що відбулося протягом 1930-х років, згодом стало, за Горбачовим, перешкодою для Радянського Союзу в його розвитку. Зараз Радянському Союзові доводиться долати саме спадщину 1930-х.

Довелося визнати, що країна і зараз відстає від Заходу в таких галузях, як наука, технології, життєві стандарти тощо. Таким чином, висновок є невтішним: виконати фундаментальне історичне завдання Революції — трансформацію Радянського Союзу в модерне суспільство та створення цивілізації, альтернативної Заходові і позбавленої його недоліків, — не вдалося. Радянська влада визнає неспроможність свого, соціалістичного, варіанта подолання відсталості та просування до модерності, варіанта, який мав бути підтвердженням вищості радянського соціалізму щодо західних досягнень. Отже, революція, розпочата останніми роками, покликана зупинити подальше відставання СРСР від Заходу.

До цього, само собою додаються й інші, не менш убивчі аргументи: те, що Гобсбаум вважає здобутками російських комуністів 1930-х років, насправді стало досягненням японських капіталістів. Це відкриття 1980-х шокувало радянську громадськість і спонукало представників молодшого покоління до вельми неприємних для влади запитань, зокрема такого: чи спроможний соціалізм узагалі змагатися з капіталізмом? Навесні 1988 р. головна молодіжна газета «Комсомольская правда» оприлюднила результати бесід зі студентами під назвою «Соціалізм: крах чи зліт?» — йшлося про те, чи не краще було б для Росії прямувати капіталістичним шляхом замість курсу, обраного у жовтні 1917 р. На питання про те, як вони уявляють своє майбутнє, деякі молоді люди відповідали: добре оплачувана робота, зручний побут, чудова техніка — «як у Японії»²³. Японія, безсумнівно, заповнила уяву багатьох людей. Казахський письменник Олжас Сулейменов в одному з недавніх інтерв'ю зауважив: «Сьогодні наша країна опинилася за рівнем комп'ютеризації на двадцять четвертому місці. На моє запитання до японського фахівця про те, коли ми зможемо їх наздогнати, відповідь була такою: «Ніколи, бо ми також не стоятимемо на місці...»²⁴

Зрозуміти краще, що таке «Японія» в радянському розумінні, нам допоможе західний фахівець з історії науки й технології в Росії Кендал Бейлз. Вдало порівнюючи сучасну ситуацію з епізодами імперського минулого Росії, він писав у 1986 р., на початку «перебудови»: «Прискорене економічне зростання є найголовнішим завданням, якщо радянське керівництво прагне наздогнати Захід за економічними параметрами. Фактично зараз однією з найбільших реальних загроз для Радянського Союзу є те, що ... протягом наступних кількох років Японія може не тільки наздогнати, а й перегнати Радянський Союз. Якщо це станеться, це буде величезним приниженням Радянського Союзу, масштаби якого можна порівняти хіба що з приниженням, яке пережила Росія після воєнної поразки 1905 р., з тим шоком, який уразив тоді Російську імперію. Економічна поразка Радянського Союзу від Японії може спричинити подібний шок у радянського керівництва, а може й серед усього населення... Оскільки обидві держави розпочинали свій шлях з традиційних економічних та суспільних систем приблизно одночасно — у 1860-ті, швидкий розвиток Японії, яка може обігнати Радянський Союз з його прогресуючим відставанням, у найближчому майбутньому може значно загострити питання про недоліки радянської системи, подібно до того, як поразки у Порт-Артурі, в Мукдені та біля островів Цусіма у 1904-1905 рр. загострили проблему недоліків царської Росії»²⁵.

Згадка про російсько-японську війну 1904-1905 рр. нагадує відому промову Сталіна 1945 р., в якій він недвозначно охарактеризував перемогу СРСР над Японією у Другій світовій війні як відплату за поразку Росії на початку століття. Нова поразка від Японії, цього разу в економічному змаганні, через сорок років після цієї військової помсти може перетворитися в уяві багатьох радянських людей на надзвичайно болісний, якщо не апокаліпсичний образ.

Оцінка взаємовідношення між економічним розвитком та політичною легітимністю й ідентичністю є досить зручним засобом для аналізу ситуації в Радянському Союзі. Одним із наслідків накопичення «критичної маси» у викриттях сталінських злочинів та усвідомлення того, що нелюдські страждання і неймовірні зусилля виявилися марними в економічній сфері, також можуть відповідним чином позначитися на ставленні людей до легітимності радянської системи і навіть на життєздатності «радянського народу» як єдиної політичної спільноти.

Легітимність та ідентичність

Як відомо, поразка в російсько-японській війні 1904-1905 рр. стала безпосереднім поштовхом до Російської революції 1905 р. Царська Росія могла не бути демократичною чи ліберальною державою, але принаймні з цим можна було миритися, доки вона була великою державою. Катастрофа у війні з Японією означала для царської влади втрату авторитету та легітимності. Як зауважив Г'ю Сетон-Вотсон, це була не лише революція робітників, селян та радикальної інтелігенції проти самодержавства, це також була «революція неросійських народів проти русифікації». «Очевидно, — писав Сетон-Вотсон, — що в єдиному потоці злилися два рухи: соціальна революція мала набагато запекліший характер у неросійських регіонах, там, де в боротьбу вступали польські робітники, латвійські та грузинські селяни»²⁶.

Зараз, коли марксизм-ленінізм втратив звичний статус провідника в майбутнє, а державі довелося дозволити певний рівень незалежності думки та дії, що стане з «радянським народом»? Оскільки історична легітимність та й сама історія радянської держави і комуністичної партії вголос визнаються сумнівними, що триматиме народи СРСР разом? Чи прискорить поразка в економічному змаганні з Японією та з капіталізмом загалом горбачовську революцію кінця 1980-х, подібно до того як поразка у війні з Японією прискорила революцію 1905 р.? Які сфери зачепить ця революція — буде вона переважно політичною чи соціальною, чи національною, або стане комбінацією революцій у цих сферах, як це було 1905 р.?

Повертаючись до першого питання, зауважимо, що реальність існування «радянського народу» як такого відкрито піддається сумніву, хоч верхи радянського істеблішменту виступають на захист цієї концепції. Один із них, головний авторитет брежневської епохи в галузі національного питання і протягом тривалого часу директор Інституту етнографії Академії наук СРСР Юліан Бромлей (лише у квітні 1989 р. його замінив на цій посаді Валерій Тишков) вважає, що «радянський народ» — це реальна спільнота, яку об'єднують спільні соціалістичні риси. Це — «метаєтнічна спільнота»²⁷.

На захист концепції «радянського народу» виступає також відомий публіцист і політичний коментатор, голова радянського Комітету Миру, Генріх Боровик. На XIX партійній конференції Боровик виступив проти тих, хто називає «радянський народ» винаходом, чи «ввидумкою». «Радянський народ» не є вигадкою. На щастя, він — реальність». «Ми говоримо, — вів далі Боровик, — про піднесення національної самосвідомості. Це чудово. Тільки не за рахунок радянської національної самосвідомості. Самосвідомості громадян Радянського Союзу та радянського патріотизму»²⁸.

Той факт, що ці видатні захисники концепції «радянського народу» тлумачать її настільки по-різному, є додатковим свідченням сучасної ідеологічної плутанини, якщо не кризи. Бромлей трактує «радянський народ» як *метаєтнічну* спільноту, Боровик називає її *національною*. Брак розуміння базової концепції свідчить на користь висновків, яких доходить інша відома постать, історик Юрій Афанасьєв. Він говорить про «вакуум ідентичності» в СРСР. Історична пам'ять, за Афанасьєвим, є найважливішим, формотворчим елементом суспільної ідентичності. Унаслідок «систематичного руйнування колективної пам'яті» за часів Сталіна та Брежнєва «виникла криза ідентичності в нашому сучасному суспільстві». Відповідно утворився ідеологічний «вакуум ідентичності», в якому знаходять собі «життєвий простір такі шовіністичні антисемітські групи, як наприклад, «Память», які, заграваючи з ірраціональними, тими, що легко збуджуються, елементами, здатні запропонувати свій варіант ідентичності — антиісторичний, міфічний, расистський — усе що завгодно, але це вже інша проблема»²⁹. Згадка про «Память», екстремістську російську націоналістичну організацію, вимагає уважнішого погляду на ситуацію на «исконно русских землях», на те, що відбувається серед самих росіян. У післябрежнєвському Радянському Союзі російський націоналізм як форма самоствердження є одним із найпотужніших напрямів. Розглянемо це явище в контексті ширшої проблеми — спадщини імперської Росії в сучасній радянській політиці. Яким чином сучасний російський націоналізм повертає до порядку денного проблеми, які не вдалося розв'язати царській Росії? Чи прагнуть росіяни як нація вийти з Радянського Союзу?

Дерадянізація Росії

Загальновідомо, що Сталін та його наступники — Хрущов, Брежнєв, Андропов і Черненко — вдавалися до маніпуляцій із символами російської державності і дотримувалися політики русифікації неросійських народів. Але не менш відомим є той факт, що одночасно радянське керівництво не давало простору і російській нації, не дозволяючи їй існувати незалежно від партії та держави, — російську націю було розчинено в сталінській державі. Офіційна пропаганда всіляко підносила «великий російський народ» та «Росію» у такий спосіб, що це ображало представників неросійських народів і дратувало багатьох росіян. Водночас російська нація, культура та історія були об'єктами

Цілеспрямованих політичних маніпуляцій. Радянський учений Гавриїл Попов зазначив, що Сталін використовував певні елементи національної російської історії та історичної свідомості для того, щоб перетворити росіян на слухняне знаряддя своєї влади³⁰. (Зокрема, йшлося про викорінення традицій вільнодумства та свободи.) Іншими словами, Сталін та його наступники створювали той образ «Росії», який відповідав потребам системи.

Цілком зрозуміло, що саме росіяни мали бути першими, хто намагався висловити свої національні прагнення в умовах перебудови. Навіть за умов, коли партія маніпулювала їхньою національною ідентичністю, росіяни мали необхідну інфраструктуру: журнали, дослідницькі установи, театри, видавництва тощо — все те, що значно полегшувало їм завдання самореалізації в культурній сфері порівняно з українцями чи грузинами. Росіянам було набагато легше визволитися з-під «радянськості» саме тому, що вони мали цю добре розвинену інфраструктуру і завжди користувалися особливим привілеєм «провідної нації» та «старшого брата». Мета Сталіна — поглинення суспільства державою — не була доведена до кінця саме в культурній сфері, отже, цілком природно, що художники, письменники, режисери були в перших лавах тих, хто почав відстоювати свою незалежність. Якщо спробувати описати їхні досягнення однією фразою, можна сказати, що вони добилися «дерадянізації російської культури». Оскільки культура є визначальною ознакою нації, питання про «дерадянізацію Росії» перетворилося на важливий політичний чинник.

Недавні зрушення в сфері російської культури загальновідомі. Творчі здобутки багатьох першорядних письменників, окремі твори або весь доробок яких донедавна було заборонено — Анни Ахматової, Михаїла Булгакова, Євгенія Замятіна, Бориса Пастернака, Володимира Набокова, — уперше стали надбанням широкої громадськості.

Те саме можна сказати про багатьох російських дорадянських чи нерадянських істориків, філософів, мислителів (Ніколая Карамзіна, Петра Чаадаєва, Сергея Соловйова, Василя Ключевського). Поступово це приводить до значної переоцінки деяких радянських постатей та їхніх досягнень. (Цю тенденцію можна проілюструвати, наприклад, спробами «розвінчати» Горького та Маяковського.) Серед видатних творців епохи після 1917 р, найбільшою повагою зараз користуються ті, хто постраждав від радянського режиму. Саме в цьому полягає суть «дерадянізації» російської культури.

Іншим елементом нової, «дерадянізованої Росії» можна вважати нову роль Російської православної церкви, яка стала очевидною під час святкування тисячоліття запровадження християнства на Русі. Православна церква залишається єдиною російською інституцією в СРСР, яка репрезентує дорадянську Росію, Росію без Комуністичної партії і Леніна. «Православна церква, — зазначає Едвард Л. Кінан, — поступово повертає собі роль, яку визнавали за нею як її прихильники, так і вороги, — роль єдиної автентичної російської національної інституції»³¹.

Виникнення такого складного явища, як російський націоналізм, не залишилося поза увагою західних дослідників, серед яких варто згадати Александра Янова, Джона Б. Данлопа та Діну Ром Шпехлер. Він також породив певні політичні сподівання, які в найкращому випадку виглядають передчасними. Зокрема, Девід А. Моро, який вважає «становлення нової національної свідомості серед етнічних росіян» найважливішим зрушенням у внутрішньому радянському житті останніх десятиліть, очікує, що «росіянізація» Радянського Союзу може підштовхнути «Росію» до відмови від її всесвітньо-комуністичних амбіцій. Це, в свою чергу, вплине на формування нової американської стратегії, яка «спрямовується на те, щоб захочувати радянську державу до

переходу від сучасної, ідеократичної, тоталітарної побудови до більш традиційної національної держави з націоналістичною, а не комуністичною спрямованістю. Такий розвиток, якщо вдасться його започаткувати, значно послабить корінні причини радянської агресивності»³².

Цілком очевидно, веде далі Моро, що «росіяни аж ніяк не належали до привілейованих націй під радянською владою — після 1917 р. їхній народ та культура зазнали репресій, набагато масштабніших, аніж менші нації». Російське домінування — міф, який «легко підживлювати з огляду на імперське минуле Росії та зовнішній імідж радянської держави (багатонаціональна імперія, якою керує російська столиця, з російською як офіційною мовою)». Моро розвінчує цей міф; на його думку, надаючи власному пануванню над іншими народами російського імперіалістичного характеру, режим переводить незадоволення інших націй з комуністичної держави на російську національність»³³.

Моро не цікавиться тим, якою може бути реакція неросійських народів, якщо Радянський Союз перетвориться на російську «національну державу» — варіант, який йому так подобається. Ідея про те, що перетворення «росіянства» на офіційну державну ідеологію та спрямування незадоволення неросійських народів стосовно росіян на ненаціональний режим зменшить це незадоволення, здається не надто переконливою.

Ототожнюючи Радянський Союз і Росію, Моро висловлює думку, досить поширену серед західних авторів. Зокрема, як вважає автор рецензії на книгу Марка Френкленда «Шостий континент: Росія і Михайло Горбачов» Алістер Мак-Олі, автор «дещо помиляється стосовно російського націоналізму». Він «подає чудовий образ не стільки Радянського Союзу в цілому, скільки Росії». Френклендові вдалося передати «майже містичну гордість росіян їхньою мовою і літературою, їхнє самоототожнення з селами, полями та лісами російської глибинки. Складається враження, що він сам поділяє цю гордість». Однак, зауважує Мак-Олі, Френклендові «не вдалося передати почуття напруженості, яке виникає на основі того факту, що Радянський Союз — держава багатонаціональна і росіяни, про яких він пише з такою любов'ю, складають лише трохи більше половини її населення»³⁴.

Неросійські народи

Інша половина населення СРСР не залишається байдужою до відродження Росії. Український письменник Павло Загребельний поставив питання, яке є досить характерним у цьому контексті. Зауваживши, що останнім часом багато говорять про російський патріотизм, він запитує: чому не йдеться про український патріотизм? Якщо відбувається повернення до читачів праць таких російських істориків, як Ключевський, Соловйов та Карамзін, чому б не почати перевидання «Історії України-Руси» Грушевського, — праці, яка є вельми важливою для українського патріотизму?»³⁵

Будучи свідками повернення некомуністичних постатей та інститутів як частини російської етнічної та національної спадщини, неросійські народи можуть лише визнати, що це — *не їхня спадщина*. Їхня відповідь на дерадянізацію Росії — реабілітація *їхніх власних* культурних постатей як з радянської, так і з дорадянської історії, передусім тих, кого було сплюндровано Сталінім. Очевидно, Що поштовхом до цих зрушень і приводом до їхньої легітимізації стали відповідні події в Росії, за якими пильно стежили в неросійських республіках. «Як показують нам наші російські брати, треба любити свою мову, вивчати свою історію, реабілітувати репресовані історичні постаті» — на таку сентенцію досить часто можна натрапити на сторінках неросійських культурницьких часописів або почути на різних зібраннях.

Якщо повернутися до більш специфічного питання — про релігію, неважко помітити, що відкрита інкорпорація православ'я в російську національну ідентичність не лише сприяє подальшій дерадянізації Росії, але й дедалі більше відокремлює росіян від інших радянських народів. Особливо цей процес ускладнює відносини росіян з українцями та білорусами — з двох головних причин. По-перше, радянська держава, у повному порозумінні з Російською православною церквою, заборонила окремі Білоруську та Українську православні церкви. При цьому російська церква й надалі трактує два східнослов'янських народи як частину «русской» нації. По-друге, держава наочно продемонструвала своє безпосереднє втручання в релігійні справи, заборонивши уніатську церкву. В сучасному радянському контексті реабілітація російського православ'я є також відродженням старої імперської спадщини — царської політики заперечення окремої ідентичності українців та білорусів, включаючи окрему релігійну ідентичність³⁶.

Російсько-українські та російсько-білоруські відносини стосуються народів, які мають довготривалі історичні культурні та релігійні зв'язки; національне питання загалом в СРСР має значно складніший характер і структуру. Ця складність і багатоаспектність є спадщиною імперської Росії. Згадаймо балтійські народи з їхньою протестантською та католицькою традиціями, німецькими, польськими та шведськими історичними зв'язками і живою пам'яттю про незалежну державність міжвоєнного періоду. Згадаймо народи, які Дж. Армстронг називає «організованими діаспорами», — євреїв, вірмен та німців. У минулому вони відігравали ключову роль як «новатори та організатори», і зараз постає питання, чи дозволить їм панівна нація відігравати таку саму роль у спробах Радянського Союзу модернізуватися³⁷.

Вірмени, звісно, не лише діаспорна нація, вони, подібно до сусідів-грузинів, мають власну територію та республіку. Нещодавні заворушення в Нагірному Карабаху зазвичай коментують як вірменсько-азербайджанський територіальний конфлікт. Це відповідає дійсності, хоч загалом нюансів у цій історії набагато більше. Аналізуючи мусульмансько-християнські відносини в Югославії та Радянському Союзі, Дж. Армстронг нагадує нам: «усі три великі імперії, які ділили між собою Східну Європу перед Першою світовою війною, — Австро-Угорська, Османська та Російська, — виникли у процесі боротьби між ісламом і християнством. Події останнього часу засвідчують велику, неймовірну усталеність окремої ісламської культури. Можна очікувати, що в майбутньому Східна Європа становитиме не одну систему національного устрою, а *два* окремих типи: «християнський» та «ісламський»³⁸.

Останній тип, зазначає Армстронг, включає не лише Близький Схід, але й «численні мусульманські нації» в Югославії та СРСР. «Ці нації, — веде далі Армстронг, — мають набагато тісніші зв'язки з північним поясом Близького Сходу (Афганістан, Іран, Турція), ніж з історичними православними центрами (Москва, Белград), які домінують над їхніми

сучасними державними інституціями. Сьогодні, зрозуміло, обидва ці центри формально є леніністськими...

Стабільність існування розбіжностей між націями мусульманського та християнського типів відображає несумісність життєвого укладу та історичних символів набагато виразніше, ніж очевидний релігійний розкол, хоч релігійне відродження, у свою чергу, набирає сили саме на основі відмінності традицій. Несумісність життєвого укладу підтверджується об'єктивними суспільними характеристиками (передусім демографічними), і не меншою мірою — груповою психологією... З огляду на посилення цих розбіжностей будь-яка спільність, яка складається з ісламських та християнських націй, може стати нестабільною»³⁹.

Можна висловлювати різні припущення щодо впливу на мусульманські народи Радянського Союзу процесу «дерадянізації Росії» та прагнення Москви стати менш леніністською у намаганнях утримати свій статус великої держави. Можна було б, наприклад, поцікавитися думкою корінних жителів Ташкента, Самарканда чи Бухари або мешканців Новосибірська та Владивостока стосовно ідеї Горбачова про належність Радянського Союзу до «Європи від Атлантики до Уралу»⁴⁰. Чи почувають вони себе «вдома» у Європі, яку Горбачов називає «нашим спільним домом»?⁴¹

З іншого боку, можна собі уявити, що ці «проєвропейські» розмови викликають вельми позитивні почуття в Ризі, Вільнюсі, Львові та Києві. Ідея спільності з Європою цілком очевидно зустрине підтримку *деяких* людей у Москві, і навіть більшої кількості — у Санкт-Петербурзі.

Слід наголосити на тому, що лише *частина* росіян може погоджуватися з тим, що Європа — це «дім» для Росії в цілому чи для її частини. Як і напередодні 1917 р. росіяни далі сперечаються щодо своєї ідентичності.

ВИСНОВКИ

Історія свідчить, що єдність багатоетнічних спільностей значною мірою залежить від бажання панівного елемента *не абсолютизувати* власне етнічне «я». Прагнення держави до асиміляції різних груп є недостатньою умовою; панівний етнічний складник держави також має або визначити своє місце в ширшій територіальній, політичній та ідеологічній структурі, або розчинитися в ній. Отже, виникли такі категорії, як *американці*, а не «білі англосакси-протестанти»; *османи*, а не «турки»; *британці*, а не «англійці»; *іспанці*, а не «кастильці».

Перспектива виникнення нової, справді спільної, єдиної радянської політичної ідентичності значною мірою залежатиме від готовності росіян розчинитися у ширшій політичній спільності, яка охоплюватиме всі народи держави. Життєздатність «радянського народу» залишається вельми проблематичною через причини, про які ми вже згадували: звідки візьметься «радянський народ», якщо фактично немає «радянської влади» в Радянському Союзі — в країні, де політична влада належить Комуністичній партії, а не всенародно обраним Радам?

В історії імперської Росії були часи, коли той, хто називав себе «россиянином» у політичному чи радше навіть династичному розумінні, не обов'язково був етнічним «русским». Сьогодні, коли росіяни намагаються відновити свою національну пам'ять і російську національну ідентичність, для інших народів СРСР ставлення росіян до ідеї «радянського народу» стає цілком зрозумілим: у них немає жодного наміру шукати іншої назви для своєї країни, ніж «Россия», та іншого імені для себе крім «русские». Вони — «русские», а не «радянські», люди, «русский», а не «радянський», народ.

Це не означає, що всі росіяни мають чітке уявлення про те, які саме частини Радянського Союзу є Росією або кого можна вважати росіянами, а кого ні. Різноманітних і просто суперечливих пропозицій щодо цього вистачає⁴². Деякі росіяни, здається, готові прийняти РРФСР як свою батьківщину саме у межах СРСР. Інші ототожнюють із Росією весь Союз, хоч при цьому не обов'язково вважають усіх радянських громадян своїми співвітчизниками у цій «Росії».

Сьогодні ще одне спрямування російської думки, чи, краще сказати, модель, або образ, «Росії» знаходить собі прихильників у Радянському Союзі. Йдеться про «євразійство», ідейний зміст якого вдало узагальнив Крістоф: «... євразійський образ Росії ототожнює її з величезним континентальним простором від Карпат до Тихого океану, простором, зеленими рівнинами якого від Монголії до прип'ятських трясовин століттями вільно пересувалися його володарі — кочові племена. Євразійські степи, згідно з цим образом, були колискою імперської державної ідеї, а росіяни керують імперією, яка існувала ще до них. «Россия» існувала ще до того, як з'явилася «русская Россия». Росіяни успадкували цей культурно-політичний домен і разом із ним — телеологічний першопоштовх, суть якого визначено історією та географією. Вони — некочові нащадки кочових народів; вони відбудували імперію монголів з її західної околиці. Інакше кажучи, в євразійській ідеї Росії поєднуються дві історичні реальності та епохи, і з суто логічного, і з історичного погляду — це вулиця з двостороннім рухом: колись була європейська Азія, зараз — азійська Європа»⁴³.

Згідно з євразійською ідеєю, народи старої імперії мали спільне минуле, яке передувало як царизмові, так і радянському комунізмові. Ці зв'язки зміцнювалися в епоху середньовіччя, в часи так званого «монгольського ярма». Таким чином, Росія була як азійською, так і європейською, коротко кажучи, особливою «євразійською» державою.

«Євразійство» виникло понад сімдесят років тому, однак воно стало на часі в сучасних національних дебатах. Наприкінці 1980-х стало зрозумілим: те, що Пайпс колись охарактеризував як «суто формальну рису радянської Конституції», перетворилося на реальність. Ще на початку 1920-х років деякі росіяни зрозуміли першорядну важливість цих революційних зрушень у становищі неросійських народів і відповідно — самих росіян як нації. Одним з найвидатніших представників «євразійства» був князь Микола Трубецькой. На особливу увагу сьогодні заслуговує його спроба узгодити доктрини «євразійства» з наслідками Російської революції. У 1927 р. Трубецькой доводив, що російська нація зберегла єдність держави, жертвуючи своїм «попереднім становищем

єдиного господаря держави», — в іншому випадку остання могла б розпастися на декілька незалежних утворень. Неросійські народи здобули у цій державі статус, якого вони ніколи не мали раніше, а росіяни позбулися звання правлячої нації. Російська нація «більше не володар маєтку, вона лише перша серед рівних». Неросійські народи здобули права, які «ніколи більше не порушуватимуться»⁴⁴.

Цілком очевидно, що «євразійство» є доктриною, яка на основі історичних та культурних аргументів боронить єдність сучасного СРСР, єдність, яка опинилася під загрозою внаслідок занепаду марксизму-ленінізму. (При цьому визнається можливість відокремлення балтійських народів, якщо такі прагнення здобудуть масову підтримку в Ризі, Таллінні та Вільнюсі.) Можна також припустити, що євразійство є першою спробою запобігти піднесенню антиросійського мусульманського сепаратизму, про потенціальні можливості якого говорить Армстронг. Чи стало євразійство в сучасному СРСР впливовою політичною течією, ще важко сказати. Проте в нього є поважний прихильник серед інтелігенції. Ідею, згідно з якою СРСР не є ані російською, ані слов'янською державою, а являє собою державу водночас слов'янську і тюркську, європейську та азійську, християнську та мусульманську, пропагує Лев Гумільов. Із зрозумілих причин партія не заохочує поширення «євразійства», однак такі погляди вже з'являються у друкованих виданнях⁴⁵. Водночас здається, що така модель Росії навряд чи викличе ентузіазм серед лєнінградської та московської інтелігенції, яка охоче включає у свій духовний світ Париж, Нью-Йорк чи Мюнхен і, мабуть, дуже рідко — Улан-Уде чи Караганду.

Панівною політичною течією в Радянському Союзі сьогодні є «етатизм», або «імперський націоналізм», хоч ці назви уживають переважно її критики. Можна сказати, що ця течія є своєрідним комуністичним перевиданням доктрини «офіційної народності» — з тією відмінністю, що марксизм-ленінізм заступив місце православ'я, а партійна влада — самодержавства. Будучи безумовно позанаціональною ідеологією, марксизм-ленінізм у сталінські часи перетворився, за визначенням Роберта Такера, на «неоцаристський марксизм», або «імперський більшовизм»⁴⁶. Такер також характеризує сталінізм як «націоналістичне та імперіалістичне більшовицьке відхилення, крайній правий більшовизм»⁴⁷. Утім, подібно до того як апологети царизму не мали чіткого уявлення щодо «народності», радянські ідеологи мають проблеми з визначенням природи «радянського народу». Етатистський імперський націоналізм не визнає політичну свободу бажаною метою для росіян — особливо там, де він може загрожувати територіальній єдності держави.

Серед росіян, які виступають проти імперської ідеї в принципі, можна було б згадати Олександра Зінов'єва (правда, він не надто конкретний у своїх формулюваннях щодо деталей). Декілька років тому в одному з інтерв'ю Зінов'єв зауважував, що його «єдиною турботою є майбутнє російського народу». Бажаючи бачити «російський народ освіченим, культурним та впевненим у собі, здатним не лише користуватися багатством світової культури, а примножувати його» — це мало б «вивести росіян з їхньої багатовікової відсталості та залежності», — Зінов'єв був свідомий того, що «у межах радянської імперії російському народові не вдасться досягнути жодної із згаданих цілей»⁴⁸.

Важко сказати, наскільки численними та впливовими є ті росіяни, які поділяють погляди Зінов'єва щодо імперії. Нещодавно в радянській пресі з'явилися публікації, що містять критику світогляду, який отримав назву «імперської свідомості». Зокрема, лєнінградський історик Євген Анисимов пов'язує сучасне загострення національних відносин у радянському суспільстві з різноманітними та серйозними недоліками у трактуванні історії народів СРСР, передусім з «рецидивами імперського сознания». Анисимов наводить

цитати-приклади «імперського» мислення стосовно таких питань, як завоювання Кавказу та «проблема Шаміля», і звертає увагу на те, що «взагалі нічого не говорилося про поділи Польщі, придушення польських повстань чи угорського повстання 1849 р.», а якщо про них і згадувалося, то лише «езопівською мовою»⁴⁹.

Приклади, наведені Анісімовим, свідчать лише про те, що Радянський Союз справді сприймається саме як спадкоємець царської імперії, або ж про те, що імперія сприймається як «Радянський Союз, але ще без цього імені». Цікаво, що комуністична влада у Польщі ставилася до критики царської Росії як до нападок на Радянський Союз, фактично визнаючи спадкоємність, якщо не ідентичність, цих двох Держав. За часів Герека (1970 — 1980) польські цензори Цілком офіційно заявляли, що партія вважає критику царизму замаскованою критикою Радянського Союзу. Відповідно деякі твори Адама Міцкевича (1798 — 1855) десятиліттями не публікувались, а науковцям не дозволялося писати на такі теми, як царська русифікація Польщі або заслання поляків до Сибіру⁵⁰.

Немає нічого дивного в тому, що «імперська свідомість» або «імперський світогляд» як спадщина царської Росії особливо очевидно даються взнаки в сучасних українсько-російських відносинах. Ще напередодні 1917 р. видатний учений Володимир Вернадський написав статтю про ставлення царської держави (та російського «суспільства») до «українського питання» — воно здається на диво актуальним сьогодні і може сприйматися як критика сучасної радянської політики щодо України⁵¹.

Нинішній керівник Радянського Союзу демонструє свою відданість політиці, для успішного втілення якої потрібне відродження громадянського суспільства. Проте в радянській реальності громадянське суспільство є чимось відмінним від того, що мав на увазі Ернест Баркер, коли він наголошував на відмінності між «державою», тобто юридично-правовою сферою, та «суспільством», тобто сферою суспільного життя. Відновлення «суспільства» в Радянському Союзі неминуче і негайно приводить до утворення великої кількості спільностей, які претендують на те, щоб виконувати функції «держави», тобто діяти як суверенні нації. Найдраматичнішим прикладом того, що може статися, коли партія насправді обмежує свою владу або просто не застосовує її, може бути конфлікт між Вірменією та Азербайджаном.

Якою буде відповідь Москви, якщо неросійські народи вкотре перетнуть «межу дозволеного»? Що трапиться, якщо росіяни добиватимуться втілення свого націоналістичного кредо й намагатимуться перетворити Радянський Союз на російську національну державу, вільну від марксизму-ленінізму та Комуністичної партії?

Американський фахівець з національного питання в СРСР Пол Гобл пише: «... можливо зараз Горбачов починає розуміти те, про що вже давно думали дослідники цієї частини світу, а саме: що демократична Росія є можливою, однак значно демократизований Радянський Союз, мабуть, є поняттям, яке містить внутрішню суперечність»⁵². Подібну думку за двадцять років до Гобла, у 1969 р., після придушення «празької весни», висловив чеський історик Мілан Шванкмайер. У статті, присвяченій Миколі I та його боротьбі проти революційних рухів у Європі 1848-1849 рр., він писав, що «Російська імперія постійно відчувала загрозу дезінтеграції, запобігти якій можна було лише за допомогою жорсткого централізованого правління». «Громадянські права» є загрозою самому існуванню багатонаціональних імперій, саме тому 1849 р. Росія вдалася до інтервенції — громадянські права та національне самовизначення «загрожували основам російського самодержавства»⁵³.

Чи не може статися так, що одного дня реформатор Горбачов опиниться віч-на-віч з проблемами, які свого часу стояли перед реакціонером Миколою І? Якщо це трапиться, чи діятиме він в інший спосіб? Пол Гобл має сумніви щодо цього. Якщо він помиляється, а Радянський Союз перетвориться на демократичну спільність, залишаючись при цьому багатонаціональним утворенням, виникне потреба не лише у подоланні «імперської свідомості» — цього специфічного ставлення до неросійських народів у межах СРСР та не менш специфічного поводження з деякими іншими державами, наприклад Польщею. Доведеться шукати спосіб, як задовольнити прагнення народів СРСР (включаючи росіян) до політичної автономії та культурного самовираження і водночас — довести їм переваги збереження ширшої, наднаціональної структури, де жодна нація не матиме верховенства над іншими. Тим часом імперська свідомість і надалі процвітає в СРСР через сімдесят років після падіння імперії. Відповідно можна припустити, що це — або «хибна свідомість», або імперія ще насправді не померла й умов для згаданої рівності націй ще не створено.

Перекладено за: The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // Szporluk R. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union. — Stanford, CA: Hoover Institution Press, 2000 (вперше англійською мовою опубліковано 1990р.)

ПРИМІТКИ

¹ Цілком зрозуміло, що наводячи та цитуючи досить стандартну літературу в такій статті, я наражаюся на звинувачення у поверховості, однак вважаю за необхідне згадати деякі праці як досить важливі для розуміння даної теми. Національне питання як один з найважливіших аспектів російської історії особливо докладно проаналізовано в двох книгах Г'ю Сетона-Вотсона: Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia, 1855 — 1914. — New-York: Praeger, 1961; The Russian Empire, 1801 — 1917. — Oxford: Oxford Univ. Press, Clarendon Press, 1967. «Російська проблема» в різноманітних її проявах, включаючи питання про історичну перервність та безперервність, аналізується багатьма дослідниками в двох колективних працях: Conquest R. (ed.) The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. — Stanford: Hoover Institution Press, 1986; та Allworth E. (ed.) Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance. — New York: Pergamon, 1980. Докладніше про

більшовицьку політику щодо націоналізму див.: Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917 — 1923*, rev. ed. — New York: Atheneum, 1968. Про сучасні, радянські проблеми див.: Cracraft J. (ed.) *The Soviet Union Today: An Interpretive Guide*, — 2d ed. — Chicago: Univ. of Chicago Press, 1988.

² Докладніше, з посиланням на спеціальну літературу, див.: Szporluk R. *The Ukraine and Russia // R. Conquest (ed.) The Last Empire*, pp. 151-182, а також: Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*. К.: Основи, 1998; Pipes R. *Russia under the Old Regime*. — New York: Charles Scribner's Sons, 1974 — в останній праці подається повномасштабний розгляд російської держави як «патримоніальної» та ідеології «патримоніалізму».

³ Kristof Ladis K. D. *The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology // Ch. A. Fischer (ed.) Essays in Political Geography*. — London: Methuen, 1968. p. 350.

⁴ Ibid. — P. 349-350.

⁵ Ibid. — P. 356 — 364. Ті, хто вважає Київську Русь основою Росії, за визначенням відкидають думку про українців як націю, відмінну від росіян. У «московітській» та «петербурзькій» моделях нації таке ставлення чітко не сформульоване, але цілком очевидно, що прихильники цих моделей віддають йому належне.

⁶ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повн. збір. тв. — К., 1972.-Т. 25.-С. 246.

⁷ Горбачев М. С. Доклад ЦК КПСС «О перестройке и кадровой политике партии» // Правда. — 1987. — 28 января. — С. 1 — 5.

⁸ Горбачев М. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению перестройки. Доклад на XIX Всесоюзной парт. конф. 28 июня 1988 г.: // Правда. — 1988. — 29 июня. — С. 2 — 7.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Сталіни. В. До питань ленінізму//Твори. — К., 1949.— Т. 8. — С. 36 — 39.

¹² Там само. — С. 37.

¹³ Щодо спроб соціалізму звільнитися від традиційного етатистського тягаря та впровадити в соціалістичну доктрину прагматичні елементи дихотомії «державна — громадянське суспільство» див. працю: Keane J. *Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects of Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power*. — London: Verso, 1988; Keane J. (ed.) *Civil Society and the State: New European Perspectives*. — London: Verso, 1988.

¹⁴ Barker E. *Principles of Social and Political Theory*. — Oxford: Oxford Univ. Press, Clarendon Press, 1956. — P. 4.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Зауважимо, що доки всі ці бажані зміни відбудуться в реальному житті, варто шукати принаймні елементів *незалежного суспільства*. Цей термін впроваджено Гордоном Скіллінгом для означення явищ, які пов'язані з відходом від сталінізму у Східній Європі та останнім часом — у Радянському Союзі. Скіллінг вважає, що «незалежне суспільство» є важливим явищем, помітною модифікацією попередньої моделі, але водночас застерігає від сприйняття цього терміна в рамках класичної дихотомії «громадянське суспільство — держава». Він, зокрема, наголошує на тому, що «незалежне суспільство» не має юридичне визнаної автономії, незалежності, водночас держава, з якою це «незалежне суспільство» має співіснувати не є *Rechstaat*. (Skilling G. H. *Samizdat and Independent Society in Central and Eastern Europe*. — Basingstoke: MacMillan, 1988). Я дякую професору Скіллінгові за його зауваження щодо попереднього варіанта цієї статті.

¹⁷ Pipes R. *The Formation of the Soviet Union*. Ця праця є зразковим стандартним викладом та аналізом подій 1917 — 1923 рр. Короткі, у стилі енциклопедичних статей нариси історії найбільших радянських народів див.: Katz Z., Rogers R., Harned F. (eds.) *Handbook of Major Soviet Nationalities*. — New York: Free Press, 1975. Детальніший виклад моїх поглядів на цю проблему у ширшому контексті взаємин між націоналізмом і комунізмом див.: Шпорлюк Р. *Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста*.

¹⁸ Pipes R. *The Formation of the Soviet Union*. P. — 296.

¹⁹ *Ibid.* — P. 296 — 297.

²⁰ Hobsbawm E. J. *Some Reflections on Nationalism* // T.J.Nossiter, A.H.Hanson, S.Rokkan (eds.) *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl*. — London: Faber & Faber, 1972. — P. 395.

²¹ *Ibid.*

²² Hobsbawm E. J. *The Age of Revolution, 1789 — 1848*. — New York: New York American Library, 1962. — P. 217.

²³ *Комсомольская правда*. — 1988. — 27 марта. — С.1.

²⁴ *Там само*. — 1988. — 3 июня. — С. 2.

²⁵ Bailes K. E. *Science and Technology in the Soviet Union: Historical Background and Contemporary problems* // A.Dallin and C.Rice (eds.) *The Gorbachev Era*. — Stanford: Stanford Alumni Association, 1986. P. 69-70.

²⁶ Seton-Watson H. *Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. — Boulder, Colo.: Westview Press, 1977. — P. 87. Цит. за: Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. — London: Verso, 1983. — P. 84.

²⁷ Бромлей Ю. *Быть цементирующей силой* // *Сов. культура*. — 1988. — 25 июня. — С. 8.

²⁸ Боровик Г. *Речь на XIX партийной конференции* // *Правда*. — 1988. - 2 июля. — С. 3.

²⁹ Афанасьев Ю. *Перестройка и историческое знание* // *Лит. Россия*. — 1988. — 17 июня. — С. 9.

- ³⁰ Попов Г. Х., Аджубей Н. Память и «Память» // Знамя. — 1988. — №1. — С. 192- 193.
- ³¹ Keenan E. L. The Millenium of the Baptism of Rus' and Russian Self-Awareness // Harriman Inst. Forum 1. — 1988. — N 7. — P.3. [Див. Едвард Кінан. Російські історичні міфи. Київ, 2001.](#)
- ³² Moro D. A. The National Rebirth of Russia: A U.S. Strategy for Lifting the Soviet Siege // Policy Review. — 1988. — N 43. — P.2.
- ³³ Ibid. — P.S.
- ³⁴ McAuley A. Ready for Action // Times Literary Supplement (London). — 1987. — 14 August. -P. 883.
- ³⁵ Справі перебудови — творчу ініціативу // Літературна Україна. — 1988. — 28 липня. — С. 1.
- ³⁶ Див.: Szporluk R. Ukraine and Russia // Conquest R. The Last Empire. — P. 162- 163, 177.
- ³⁷ Armstrong J. A. Toward a Framework for considering Nationalism in East Europe // Eastern European Politics and Societies. — 1988. — N 2. — P. 280 — 305; див. також: Armstrong J. A. Mobilized and Proletarian Diasporas // American Political Science Review 70. — 1976. — N2. — P. 403-404.
- ³⁸ Armstrong J. A. Toward a Framework... — P. 3.
- ³⁹ Ibid. — P. 302.
- ⁴⁰ Промова Горбачева у Празі (1987 р.). Цит. за: Dawisha K. Eastern Europe, Gorbachev and Rreform: The Great Challenge. — Cambridge: Cambridge Univ. Press. — P. 192.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Детальніший аналіз проблеми див. у цій збірці у статті: «Дилеми російського націоналізму».
- ⁴³ Kristof Ladis K.D. Op. cit. — P. 363.
- ⁴⁴ Трубецкой Н.С. Общевразийский национализм // Евразийская хроника (Париж). — 1927. — № 9. -С. 24 — 25.
- ⁴⁵ Афанасьев Ю. Прошлое и мы // Коммунист. — 1985. — №14. — С. 110. Подається досить зневажлива характеристика євразійства.
- ⁴⁶ Tucker Robert C. Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev. — New York: Norton, 1987. P.87, 97.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Urban G. Portrait of a Dissenter as a Soviet Man: A Conversation with Alexander Zinoviev // Encounter 62. — 1984. — N 4. — P.23.

⁴⁹ Анисимов Е. В. У журнала должна быть своя позиция (материалы круглого стола «Историческая наука в условиях перестройки», // *Вопр. истории.* — 1988.-№3.-С. 17.

⁵⁰ Белые пятна: от эмоций к фактам // *Лит. газета.* — 1988. — 11 мая. — С. 14.

⁵¹ Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість // *Молода гвардія.* — 1988. — 12 берез.

⁵² Goble P. Gorbachev and the Soviet Nationality Problem // Friedberg M., Isham H. (eds.) *Soviet Society under Gorbachev.* — Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1987. — P.99.

⁵³ Svankmajer M. The Gendarme of Europe // *Dejiny a soucasnost.* — Praha. — 1969. — №4. Цит. за: Liehm A. J. East Central Europe and the Soviet Model // *Problems of Communism.* — 1981. — N 5. P.51-52.

3. Дилеми російського націоналізму

Учений секретар відділу наукового комунізму московського Інституту марксизму—ленінізму Александр Жарніков стверджує у червневому номері журналу «Комуніст» за 1989 р., що сучасний стан міжетнічних відносин в СРСР є безпосереднім наслідком краху «командно-адміністративної системи». Ця система послідовно порушувала принцип самовизначення націй, запроваджуючи натомість концепцію «старшого брата», в якій роль останнього належала росіянам. Наслідком стали нещодавні прояви антиросійських настроїв. Немає нічого дивного в тому, пише Жарніков, що гріхи адміністративно-командної системи певною мірою ототожнюються саме із згаданим образом, який є уособленням російського народу. На жаль, дехто навмисно «спекулює» на проблемах власних націй («а яка нація не має проблем?») та намагається провини за негаразди звалити на «старшого брата»¹.

Жарніков — це лише один із багатоголосного хору тих, хто так чи інакше визнає, що взаємовідносини між російською нацією та радянською державою — назвемо їх «російським національним питанням» — є сьогодні центральною етнічною проблемою Радянського Союзу, яка, окрім іншого, визначає також характер і зміст інших національних проблем. Очевидно, що неросійські народи визначають власні завдання саме кризь призму їхнього бачення статусу та ролі російської нації в радянській державі.

Якщо справа виглядає саме таким чином, треба визнати, що коріння російського питання треба шукати у значно глибших шарах, аніж ті, що стосуються кризи командно-адміністративної системи чи сталінізму. Зрештою, аналітична схема, в якій сталінізм подається як продовження попереднього, імперського варіанта побудови міжнаціональних відносин, уже давно не є новиною. Отже, шукаючи способів розв'язання сучасних національних проблем, ми маємо поринути в історію царських часів, коли, власне, й було напрацьовано взаємини між державою та російською нацією. Зрештою, нормалізація, чи «врегулювання», національних проблем СРСР потребує передусім чіткого визначення та розв'язання російської національної проблеми.

Останнім часом збільшується кількість літератури, присвяченої російській політичній думці загалом та російському націоналізмові зокрема. Нещодавно з'явилася збірка вельми цікавих есе Джона Данлопа, Дарела Хаммера, Роналда Сумі, Андрія Синявського та Александра Янова, видана як окремий випуск дослідницького бюлетеня «Радіо Свобода», під назвою «Російський націоналізм сьогодні»².

Ці та інші дослідники зосереджені передусім на аналізі різноманітних спрямувань російського націоналізму. Наприклад, в імперії Романових можна ідентифікувати такі течії, як слов'янофіли, «західники», прихильники теорії «офіційної народності», панслависти, «почвенники», ліберальні та інтегральні націоналісти. Джон Данлоп розрізняє в сучасному Радянському Союзі ліберальних націоналістів, центристів, правих націоналістів, включаючи з націонал-більшовиків, тощо. Зі свого боку Янов відокремлює націоналізм від шовінізму та патріотизму: «Патріотизм, шовінізм та націоналізм мають одну спільну основу: любов до певної країни. Однак цілком очевидними є і відмінності: патріот любить свою країну, але це не заважає йому таким же чином ставитися і до всього людства. Шовініст любить свою країну, але зневажливо ставиться до людства, особливо

до його єврейської частини. Націоналіст любить свою країну, але вважає людство потенційним загарбником, в авангарді якого стоять євреї»³.

На відміну від праць Янова, Данлопа та інших, в яких звертається увага на відмінності між різноманітними інтелектуальними течіями в сучасному російському націоналізмі, у даній статті ми зосередимося на проблемі, яку ці автори не розглядають, а саме: чим є для російських націоналістів, патріотів чи шовіністів та країна, любов до якої єднає їх? Чи «Росія» одного патріота (шовініста/націоналіста) є тією ж самою «Росією» в уяві іншого? Це «географічне» питання ми пов'яжемо з політичною проблемою, на прикладі якої Синявський з'ясовував причини гостроти національних проблем, з якими довелося мати справу радянському урядові. Синявський пише: «Головну причину цього можна висловити одним словом — «імперія»: по-перше, Російська імперія, яка формувалася століттями і була успадкована новим ладом; по-друге, Радянська імперія, побудована на руїні старого ладу, перетворена на світову державу. Сьогодні це єдина імперія в світі, унікальна за розміром території та кількістю народів, що становлять її населення. Наявність імперії цілком природно ускладнює національні проблеми до ступеня просто неймовірного»⁴.

Синявський також зауважує, що «радянська ідеологія перебуває у стані повної руїни, і хоча б якими були спроби реанімувати її, вона вже ніколи не повернеться до повноцінного життя. Сучасне радянське суспільство... не має ідеалів»⁵.

Варто пригадати, що у промові на з'їзді народних депутатів у Москві 5 червня 1989 р. подібним чином охарактеризував ситуацію в Радянському Союзі Андрій Сахаров. Країна переживає «конвульсії економічної катастрофи і трагічного погіршення міжетнічних відносин», — виголосив Сахаров, — при цьому «одним з аспектів цих могутніх й небезпечних процесів є загальна криза впевненості серед керівництва ... накопичення напруженості, загрожує вибухом з найжахливішими наслідками для нашого суспільства...». Говорячи про національну проблему, Сахаров зазначив: «Ми успадкували від сталінізму будівлю, яка має тавро імперського мислення, імперської політики «поділяй та володарюй». Жертвами імперської системи Сахаров вважає не лише неросійські народи, але й власне російську націю, якій «довелося нести основний тягар імперських амбіцій та наслідків авантюризму й догматизму в зовнішній та внутрішній політиці»⁶.

Подібні думки щодо сучасного становища СРСР можна почути дедалі частіше як у самому Радянському Союзі, так і поза його межами. У статті Юрія Афанасьєва в «Літературній Росії», яка викликала жваву дискусію, йдеться про «ідеологічний вакуум» у Радянському Союзі, породжений «кризою ідентичності». Ці явища Афанасьєв пов'язує із «систематичним стиранням колективної пам'яті» за часів Сталіна та Брежнєва. Історична пам'ять є надзвичайно важливим формуючим складовим ідентичності суспільної групи. Афанасьєв вважає, що існує безпосередній зв'язок між піднесенням шовіністичних, антисемітських угруповань на зразок «Пам'яті» та руйнуванням історичної пам'яті⁷.

Ален Безансон доходить такого висновку: після банкрутства марксизму-ленінізму єдиним альтернативним джерелом легітимності є імперія, незалежно від того, якою архаїчною вона може бути: «Оскільки магія ідеології вже не діє, залишається лише одне магічне джерело — імперська чи колоніальна легітимність російського народу у світі, який зараз є суцільно деколонізованим»⁸.

Чи такий уже правий Безансон? Чи справді росіяни нездатні бути нічим іншим, ніж імперською нацією?

Імперія чи національна держава?

Перемога більшовиків у громадянській війні зупинила зрушення, які в 1917-1919 рр. були проявом природного розпаду Російської імперії на велику кількість незалежних держав, — процес, який розпочався з Лютневої революції 1917 р. Як ми бачимо сьогодні, ця перемога також стала на перешкоді еволюції Росії в «нормальну» державу та націю⁹. Спроба більшовиків перетворити клас на ключовий елемент суспільного устрою (замість нації), а класову солідарність — на основу нової легітимності та ідентичності, не вдалася. Натомість у межах комуністичної фразеології було реставровано імперську модель, в якій російська нація піднеслась на рівень «старшого брата», залишаючись при цьому об'єктом маніпуляцій Сталіна та його системи. Створення комуністичних режимів в Азії та Східній Європі після Другої світової війни привело до такого розширення влади та впливу радянської держави, якого не можна було собі уявити за часів царизму. Однак і після створення «соціалістичного табору» Росія залишалася і символічною і реальною основою Радянського Союзу. Саме після 1945 р. ідея першорядності Росії стала домінуючою в ідеологічних побудовах, культурі, науці тощо — спочатку в Радянському Союзі, згодом — у Центральній та Східній Європі. З погляду внутрішньої політики анексія прибалтійських держав, Західної Білорусії та Західної України зумовила подальше ускладнення вже наявної національної проблеми — це проявилось в епоху гласності. Поширення комунізму поза межі СРСР і територіальна експансія радянської держави у свою чергу стали на перешкоді росіянам в їхніх пошуках власного національного самоусвідомлення — їм доводилося розв'язувати проблеми імперії, структура якої значно ускладнилась: вона складалася тепер як із «внутрішніх», так і з «зовнішніх» компонентів.

Отже, ця спадщина значно ускладнила відповідь на питання «Що таке Росія?» Щоправда, карта сучасної радянської та російської політики стане значно зрозумілішою, якщо відокремити два головних спрямування, які у свій спосіб кожне відповідають на це питання. Назвемо їх представників «захисниками імперії» та «будівничими нації», або «імперцями» та «націоналами».

Представники першого вважають сучасну територію Радянського Союзу легітимним і цілком природним національним «простором» росіян. Деякі з них навіть поширюють це уявлення на весь радянський блок. Зрозуміло, проміж «імперцями» існують досить великі відмінності щодо форм політичного урядування в цій країні, місця неросійських народів у ній тощо. Але всіх їх об'єднує одне — глибока переконаність у тому, що СРСР по суті є синонімом Росії, отже, збереження його політичної єдності саме як російської держави (чи держави, де панують росіяни) є найвищою політичною метою. Той факт, що серед них можна знайти як крайніх лівих, так і крайніх правих, не заперечує головного — усі вони єдині щодо цієї мети.

З іншого боку, ми бачимо тих росіян, які вважають Росію чимось вельми відмінним від СРСР — територіальною, історичною, культурною спільнотою, яка не охоплює того, що вони вважають неросійськими територіями та націями, навіть якщо ці останні є частиною СРСР. Географічний ареал Росії неоднаковий для всіх представників «націотворчого» спрямування. На відміну від «імперців» деякі «націонали» виключають зі складу Росії прибалтійські держави, але не відмовляються від Кавказу; інші виключають згадані території, але вважають частиною Росії Україну та Білорусію тощо. Об'єднує їх орієнтація передусім на національне та головна політична мета — створення Росії саме як національної держави. Вони не переймаються тим, щоб зберегти, реформувати, трансформувати чи модернізувати імперію, вони прагнуть створити на її місці російську та певну кількість неросійських національних держав. Оскільки ці «націонали» передбачають, що між Росією та деякими іншими чи навіть усіма «наступниками» зберігатимуться тісні зв'язки (деякі з «націоналів» вельми зацікавлені в цьому), вони хочуть аби саме Росія, а не імперський центр, була організатором цих зв'язків.

Зрозуміло, що неможливо обчислити пропорцію між «імперцями» та «націоналами». Проте варто зауважити, що в одній з останніх статей: «Збереження імперії чи самозбереження шляхом національного суверенітету — головна національна проблема російського народу сьогодні» її автор, Владімір Балахонов, формулює російську національну дилему саме в таких термінах¹⁰ — це свідчить про те, що питання увійшло до списку нагальних проблем російської політики.

«Охоронці імперії»

Матимемо на увазі, що це широке поняття охоплює ідеї та програми, окремих особистостей та організації, які в багатьох інших відношеннях не мають нічого спільного, можуть суперечити одне одному в деяких засадничих моментах. Однак це не заперечує самої головної ідеї. Усі розбіжності стають другорядними, коли йдеться про збереження територіальної єдності держави, — ця ідея об'єднує всіх «імперців» (доводиться винаходити інший термін, хоча варто було б ужити слово «імперіалісти», коли б воно не перетворилося на ярлик).

Класичним прикладом такого підходу можна вважати явище «націонал-більшовизму», яке виникло після 1917 р., коли під час громадянської війни російські противники більшовизму перейшли на бік більшовиків, убачаючи в них єдину силу, здатну зберегти імперію. Приватна власність, незалежне судочинство, свобода віросповідання, представницька форма правління — усім цим можна було б пожертвувати, аби зберегти за «Росією» Україну, Кавказ чи Середню Азію. Демократична, але менша за розмірами Росія була б для націонал-більшовиків неадекватною компенсацією за втрату імперії. До сучасних «охоронців імперії» можна впевнено віднести військових та міліцію, центральну

радянсько-партійну бюрократію, представників апарату інших «загальносоюзних» структур, наприклад міністерства закордонних справ. Імперський націоналізм слугує ідеологічним забезпеченням панівних позицій центральної бюрократії та її галузевих і місцевих підрозділів. Для московського бюрократа весь СРСР, буде це Естонія чи Вірменія, сама Росія, Молдова, Україна чи Узбекистан, — це полігон для його «творчих планів». Найвиразнішим уособленням імперського підходу є такі установи, як Міністерство ядерної енергетики чи Держплан. Імперський світогляд знайшов «художнє» відображення в популярній пісні часів «застою» (сьогодні ставлення до неї стало більш критичним), у словах «Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз».

Деякі з сучасних «охоронців імперії» можуть і надалі вірити в те, що система, створена Леніним та Сталіним, є найкращим для Радянського Союзу варіантом. На їхню думку, політична свобода не обов'язково є бажаною за будь-яких обставин, й вони рішуче заперечують її, якщо вона створює загрозу єдності і опосередковано — територіальній цілісності СРСР. Зрозуміло, дехто з них готовий іти далі і висловлювати прихильність до воєнної чи навіть фашистської диктатури, яка повинстю й відверто відкине марксистсько-ленінську ідеологію. З нашого погляду, вони також належать до «охоронців імперії», оскільки СРСР для них — це російська держава. Проте правий екстремізм — не єдина, і не найвпливовіша, хоча й досить галаслива складова частина імперського світогляду.

Інші «охоронці імперії» можуть виступати за впровадження в СРСР західних, ліберально-демократичних та конституційних цінностей та інститутів. Очевидно, що деякі з цих «лібералів» вважають США (чи своє уявлення про цю країну) взірцем, до якого має наблизитися та ідеальна Росія, про яку вони мріють. Їхня імперія була б ліберальною, мала б незалежні суди, дотримувалася б принципу рівності громадян перед законом незалежно від їхнього етнічного, національного походження, релігії тощо — усе це, зрозуміло, заслуговує на повагу. Проте найголовнішим в їхньому світогляді є те, що вони вважають неросійські народи (утім, і росіян також) об'єктами рішень, які ухвалюються в Москві, а не самостійними суб'єктами, які можуть самі потурбуватися про себе. Дехто з цих «імперських» прихильників Америки готовий навіть дозволити місцеву та регіональну автономію; основою для такої автономії, на їхню думку, може бути один з найважливіших базових принципів американської моделі: відокремлення етнічності від території.

Інші «вестернізатори» готові до радикальніших заходів. Вони відверто проголошують ідею повного відокремлення етнічності від політики та держави, перетворення національного принципу на суто приватну справу особистості, справу, яка не має впливати на державну будівлю. Як вважають деякі радянські вчені, саме така ідея реалізована в США ¹¹.

Є підстави для припущення, що сучасна лінія центру в умовах піднесення етнічних національних рухів полягає в тому, щоб нейтралізувати загрозу з боку більших націй шляхом перетворення Москви на «захисника» інтересів менших націй, і найважливіше — національних релігійних та етнічних груп, розсіяних серед неросійських народів. Така політика має подвійну мету. З одного боку, вона послабляє радянські республіки, оскільки громадяни останніх отримують право звертатися до Москви за справедливістю. З іншого — старий апарат центру починає виконувати нову місію — він перетворюється на гаранта прав людини та етнічних груп у масштабах усього СРСР, у такому ж нейтралістському варіанті, в якому він виконував усі інші свої функції. Новопризначений директор Інституту етнографії Академії наук СРСР Валерій Тишков, наприклад, виступає проти «абсолютизації» прав радянських республік стосовно прав інших спільнот, таких як автономні республіки ¹². Ясна річ, центр виступає за розширення прав меншин у республіках СРСР, оскільки це розширює межі його повноважень як «гаранта» цих прав.

Робиться це в інтересах його самозахисту, а не тому, що московська бюрократія раптом майже у повному складі перетворилася на товариство палких прихильників лібералізму та індивідуалізму.

Незалежно від того, ким вони є — фашистами чи лібералами, екстремістами чи поміркованими, атеїстами чи православними, — усі «охоронці імперії» залишаються прихильниками одного варіанта «географії». Це географія імперська, в якій Росія тотожна імперії. Але чому вимріяна лібералами імперія має бути російською? Чому б не прилаштувати до неї наліпку «радянська», чи яке-небудь інше позаетнічне гасло? Дискусії, щотривають останнім часом в СРСР, дають відповідь на ці запитання.

Історична неспроможність радянської системи сьогодні визнається цілком відверто. У зверненні ІЗ'їзду народних депутатів СРСР (червень 1989 р.) ідеться про сучасну кризу Радянського Союзу. Визнається, що радянська система поступилася капіталізові в «історичному змаганні». Однією із цієї поразки стала концепція «радянського народу». Якщо не вдалося створити нової, радянської цивілізації, то в якому сенсі народи Радянського Союзу можна вважати радянським народом? ¹³

Вельми характерно, що «охоронці імперії» намагаються зберегти концепцію «радянського народу». Проте, якщо уважно проаналізувати їхні аргументи, стає очевидним, що «радянський народ», яким вони опікуються, є евфемізмом для означення російської нації. Академік Юліан Бромлей, який до 1989 р. був директором Інституту етнографії АН СРСР, визначає «радянський народ» як реальну, «метаєтнічну спільноту», яку об'єднують спільні соціалістичні риси ¹⁴. У статті, написаній у січні 1988 р., Бромлей визнає законними вимоги щодо розширення сфери вжитку «національних» мов у неросійських республіках (принагідно зауважимо, що термін «національний» у радянському варіанті означає «місцевий», не загальносоюзний, регіональний). Водночас Бромлей наполягає на розширенні сфери вживання російської мови в СРСР. Вельми показово, що він згадує про видання творів художньої літератури як про свідчення зростання «національно особливого», яке протиставляється «загальному», — це останнє представлене, на його думку, публікаціями прози й поезії російською мовою. «Загальне» в даному випадку — це тенденція до інтеграції, інтернаціоналізації ¹⁵.

Бромлей наділяє російську мову «інтернаціональними» рисами, відповідно ця якість поширюється і на російський етнос — для стороннього спостерігача це виглядає так, нібито російська мова є більш інтернаціональною, ніж грузинська чи абхазька. Цікаво, чи буде вірш, який уславлює Леніна вірменською мовою, проявом лише «національних особливостей», тоді як вірш на честь Миколи II вважатиметься проявом «загального» та «того, що об'єднує» лише тому, що він написаний російською? Хоча й абсурдними здаються такі категоріальні вправи, вони лежать в основі імперського мислення сталінських часів і залишаються в ужитку сьогодні. Нещодавно естонський учений Яаан К. Ребане висловив думку, що «інтернаціональне» (тобто радянське), або «загальне», означає лише одне — «російське» ¹⁶.

Висновок Бромлея про те, що неросійські мови є виявом «особливого», а російська є носієм «загального», виглядає як квінтесенція російського імперського мислення, дозволяє зрозуміти, чому воно саме російське, а не радянське імперське мислення. В його основі — впевненість у тому, що російський етнос є категорією вищого рівня у порівнянні з іншими етносами СРСР, — саме це є відмінною рисою «універсальності» радянського ладу. Згідно з таким підходом, єдність СРСР забезпечується підлеглим становищем неросійських народів щодо Росії, а не інтеграцією з нею.

Що розуміється як «інтернаціоналізація» в уяві інших впливових політиків, стає зрозумілішим після промови Євгенія Примакова на ХІХ партійній конференції в Москві (червень 1988). Примаков пропонує створення «інтернаціональних структур, які охоплюють усі сторони нашого життя» шляхом «горизонтальної ротації кадрів по всій країні. Саме в цьому полягає урок подій останнього часу в Азербайджані та Вірменії...» Примаков веде далі: «Лише таким горизонтальним пересуванням партійних та господарських керівників можна створити єдиний інтернаціональний сплав у Радянському Союзі, який буде набагато монолітнішим, ніж сума національних утворень, які прагнуть замкненості»¹⁷.

Академік Примаков не пояснив, хто має здійснювати такий обмін кадрами. Згідно з політичними реформами в СРСР, керівники партійних чи господарських організацій мають обиратися. Це означає, що Москва не може далі призначати чи пересувати керівні кадри з однієї республіки до іншої, з регіону в регіон. Цілком зрозуміло, що план, запропонований Примаковим, вимагатиме збереження за Москвою права призначати ці кадри.

Міжреспубліканський обмін кадрами був стандартною темою в брежнєвські чи андроповські часи, Горбачов також віддавав належне цій проблемі, принаймні до січневого 1987 р. Пленуму ЦК КПРС, після якого це питання зникло з його промов. Однак у квітні 1989 р. перший секретар ЦК Комуністичної партії Азербайджану Абдул-Рахман Везіров недвозначно висловився на підтримку обміну партійними кадрами між республіками та центром, хоча зовсім в іншому контексті, ніж Примаков. Він скаржився на те, що протягом тривалого часу партійних діячів з його республіки не переводили на роботу до Москви¹⁸.

Відомий історик академік С. Л. Тихвінський, виступаючи на науковій конференції 1987 р., стверджував, що треба розвивати нові форми міжреспубліканської співпраці в науковій сфері. Тихвінський наголосив на необхідності «рішучого подолання небезпечної тенденції, спрямованої на поділ науки на українську чи азербайджанську, центральну чи провінційну». На його думку, існує лише одна, єдина радянська наука, непохитною основою якої є марксизм-ленінізм та інтернаціоналізм¹⁹. Варто зауважити, що говорячи про радянську науку та інтернаціоналізм, Тихвінський не заперечив наявності окремої російської історичної науки. Отже, можна припустити, що він ототожнює російську науку з радянською, або «інтернаціональною», хоча вже 1987 р. було важко, а 1989 просто неможливо не помітити, що російські історичні дослідження мали дедалі менше спільного як з марксизмом-ленінізмом, так і з інтернаціоналізмом.

Деякі дослідники на відміну від Примакова та Тихвінського почуваються вільніше щодо ототожнення «російського» з «радянським». Приклади нічим не обмеженого російського імперського мислення можна знайти у виступах на симпозіумі «Демократія — це конфлікт», матеріали якого надруковано в журналі «Век ХХ и мир». Доктор філософських наук О. Пригожий цілком відверто охарактеризував росіян як «народ-патрон» усіх інших народів СРСР. Він вважає цілком природним і зрозумілим те, що вище керівництво країни (тобто СРСР) має складатися саме з росіян, саме вони мають переважати у складі центральних державних установ, у керівництві загальносоюзної Академії наук, Центральному Комітеті КПРС тощо. Він вважає, що навіть у неросійських республіках керівники російського походження повинні перебувати на «особливому становищі»²⁰. Цілком очевидно, що для Пригожина «російське» є уособленням, втіленням загального, універсального, тобто «радянського», в СРСР. Користуючись тією ж мовою, можна сказати, що інші етнічні елементи в пригожинській схемі представляють «особливе», партикулярне, іншими словами, щось місцеве, підлегле, і не надто важливе.

Будівничі нації

Одним із наслідків кризи ідентичності в сучасному Радянському Союзі є піднесення етнічної самосвідомості в багатьох регіонах країни. Незадоволення радянською системою, загальне розчарування в гаслі «радянське — найкраще» та пошуки альтернативних варіантів осмислення нагальних проблем та способів їх вирішення — усе це лежить в основі сучасних процесів «побудови» та «розбудови» етнічних спільнот.

Росіяни також зіткнулися з проблемою пошуку перспектив і визначення власної ідентичності. Вони дедалі активніше визначаються і самостверджуються саме як Російська нація, і головне — саме як нація, яка існує окремо від держави, тобто в даному випадку — від імперії. Деякі з новонароджених російських націоналістів відокремлюють історію російської нації від історії радянської держави починаючи не лише з 1930-х, а й з 1920-х та навіть з перших післяреволюційних років. У процесі переоцінки історії дедалі очевиднішим стає прагнення добитися «розлучення» російського націоналізму з радянською державою та марксистсько-ленінською ідеологією. Якщо ця тенденція розвиватиметься й далі, набиратиме силу, може сформуватися те, що деякі росіяни називали російським «націонал-комунізмом».

Понад 20 років тому Марк Дж. Філд визначив націонал-комунізм як «намагання частини нації, яка нещодавно перетворилася на одну з провідних світових держав світу, визначити свою національну та культурну ідентичність». В основі націонал-комунізму, писав він, лежить «симбіоз доктринальних основ комунізму та національних російських інтересів, які у свою чергу ототожнюються з інтересами комуністичного руху (який, по-суті, є наднаціональним)». Цей симбіоз виник тоді, коли радянське керівництво (насамперед це був Сталін) усвідомило, що «[всесвітня] пролетарська революція ще не на часі і вирішило, що треба будувати «соціалізм в одній, окремо взятій країні». Сталін вважав Росію бастионом комуністичного руху, відповідно «все, що сприяло зміцненню Росії як нації (індустріалізація, наприклад), було корисним для цього руху»²¹.

Питання про те, наскільки Сталін прислужився світовому комуністичному рухові, ми вносимо за рамки нашої дискусії; нас більше цікавить те, що дедалі більше людей стверджують, що сталінський режим був згубним для Росії. І йдеться не лише про «помічників та буржуазію», куркулів чи селянство загалом, — йдеться про згубність для всієї Росії, тобто країни та її народу. Ця тема існує вже досить давно серед визнаних антикомуністів. Александр Солженіцин, який на початку 1970-х ще жив у Радянському Союзі, був одним із найвидатніших представників такої думки щодо впливу комунізму на Росію. Якщо Солженіцин виступав проти комунізму з позицій старої, православної Росії,

деякі країні шовіністичні елементи серед дисидентів критикували Радянське минуле з протилежного боку. Вважаючи відповідальними за всі вади радянської держави євреїв, сіоністів, масонів та ін., вони водночас демонстрували свою глибоку відданість «справжньому» радянському соціалізмові (який досить часто в їхній уяві є тотожним сталінізмові)²².

Чимало людей зараз цілком упевнені, що Росія безнадійно відстає від інших радянських республік (не кажучи вже про західні країни), і дедалі частіше у цьому вголос або опосередковано звинувачують правлячу партію, державу, ідеологію. Можна наводити чимало прикладів цих підривних настроїв, однак вистачить декількох. Відомий письменник-«почвенник» Василій Белов, виступаючи як кандидат у депутати з'їзду народних депутатів СРСР, казав: «Непродумана колективізація у 1930-ті завдала великих втрат не лише селянству, але й усьому російському народові. За моїми даними, зараз російських людей у країні менше половини». Белов скаржиться, що, незважаючи на ці факти, деякі вчені стверджують, нібито характерною рисою росіян є «особлива агресивність». Ці невідомі вчені навіть «насмілюються казати, що існують медикаментозні засоби лікування цієї агресивності».

Не менш критично Белов ставиться до організації державою зовнішньої торгівлі: Радянський Союз, на його думку, експортує свої кращі товари, які залишаються недоступними радянським людям, закуповуючи при цьому промислове обладнання за кордоном — це лише увічне його традиційну роль відсталого країни, залежної від іноземних «технологій учорашнього дня». (Белов вважає, що іноземці не продають свої найпередовіші технології.) Якщо таку практику не припинити, країна ризикує перетворитися на «колонію»²³.

В одній із статей серії під загальною (і досить промовистою) назвою «Кто виноват или что делать?» публіцист Юрій Черніченко пише про Росію (маючи на увазі РРФСР, а не СРСР загалом) як про найбруднішу країну не лише в СРСР та Європі, країну, яка в радянські часи стала значно бруднішою, аніж на початку ХІХ ст., коли поет Михаїл Лермонтов назвав її «немытая Россия». Черніченко вважає, що на часі — завдання «відмити Росію», на його думку, сучасний важкий стан країни зумовлений владою партійної бюрократії, яка очолювала «суто тоталітарний режим, режим адміністрування»²⁴.

Досить поширеним є ототожнення російського націоналізму з найбільш екстремістськими, фашистськими чи расистськими ідеями та групами. Цей погляд є хибним. Фашизм, расизм та екстремізм не єдині російські альтернативи ідеології комунізму та радянської політичної системи. В Росії існує чимало різноманітних спрямувань, класифікувати які, не вдаючись до надмірних спрощень, просто неможливо. Тому зосередимось на деяких моделях майбутнього Росії, в основу яких покладено один загальний принцип — відчуження їхніх прибічників від сучасної системи.

По-перше, є росіяни, які відкидають комунізм та радянський лад, шукаючи альтернативу в культурницькому, зокрема релігійному, націоналізмі. По-друге, існує модель Росії як демократичної, ліберальної модерної національної держави західного типу. Третя модель створена тими, хто критично налаштований щодо імперської побудови СРСР і вважає, що РРФСР має перетворитися на повноправну республіку. Протиставляючись «Москві», тобто сталіністській бюрократичній та централізованій машині, ці росіяни вимагають докорінних змін у статусі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в Радянському Союзі. Вони вважають, що національні інтереси Росії буде забезпечено лише тоді, коли РРФСР матиме окрему від СРСР ідентичність, власні урядові, партійні та інші структури.

Націоналізм РРФСР

Почнемо наш аналіз з третьої моделі, яка є антиімперською, але не антисоціалістичною чи антирадянською. Вона передбачає зміни в інституційному статусі РРФСР, відмову російської нації від позиції імперської нації в СРСР. Настрої цих «ересеферівських росіян» висловлені в інтерв'ю «Літературній Росії» секретаря Московської організації Спілки письменників РРФСР Анатолія Жукова. Згадуючи про етнічні проблеми в Середній Азії, Прибалтиці, Вірменії та Азербайджані, піднесення «русофобії» в Казахстані та інших регіонах СРСР, Жуков пов'язує ці явища з тим, що поза увагою залишалися місцеві особливості. Згадані республіки не можуть адекватно вирішувати ці проблеми, оскільки не мають необхідної для цього свободи дій. На запитання, чи стосується це Російської Федерації, Жуков відповів: «Ясна річ. Чому ми маємо бути винятком? Але цей виняток існує. В російських школах, наприклад, російська історія не вивчається, є лише історія СРСР. Республіканської Академії наук у нас немає, як немає республіканських ЦК партії та комсомолу, немає республіканських профспілкових органів, не відбуваються їхні з'їзди... За кількістю спеціалістів з вищою освітою та наукових працівників на тисячу населення росіяни на останньому місці, село у нас в руїні, народжуваність упала, національну культуру майже знищено... Хіба ж не виняток? У нас навіть і столиці власної немає, «ділимося» нею з усією країною»²⁵. Цілком очевидно, що заяви Жукова не завжди відповідають дійсності. Наприклад, він не знає, що в українських школах не викладають дисципліни під назвою «Історія України». Набагато цікавішим є те, що Жуков та інші росіяни, які скаржаться на відсутність викладання російської історії в російських школах, зовсім не думають про те, що так звана «Історія СРСР» є історією Росії. Те, що в шкільних підручниках поіменовано як «Історія СРСР» у принципі є історією царської держави. Коли ці критики кажуть, що їм потрібна історія російського народу, російської нації, вони фактично визнають, що історія великих князів та царів не є власне російською історією. Дехто слушно вказує на те, що не можна називати епоху до 1917 р. «історією СРСР» (зауважимо, що таке практикується не лише в радянських підручниках, але і в наукових працях). У листі до журналу «Наш современник» полковник у відставці І. Заїчкін та генералмайор авіації І. Почкаєв пишуть про абсурдність таких назв, як «Історія СРСР. Феодална епоха». До 1917 р., стверджують вони, має бути історія Росії та інших народів²⁶.

Очевидно, що в цих пропозиціях немає політичної крамоли. Проте такі вимоги з боку росіян нерідко мають шовіністичну, антисемітську домішку. Наприклад, у листі до XIX партійної конференції групи російських діячів культури міститься вимога введення етнічних квот тих установ РРФСР, які мають бути створені на пропозицію авторів листа²⁷. (Цікаво, що, подібно до Жукова, автори листа вважають, що в неросійських республіках викладаються курси історії відповідних націй. Як ми вже зауважували, цього немає ні в Україні, ні в Білорусії, ні в багатьох інших республіках.) Російські «діячі

культури» вважають, що відсутність російських інституцій (до списку яких вони включили КГБ, академії наук та мистецтв) є наслідком втілення «сіоністсько-троцькістського плану», який, на їхню думку, полягає у створенні федерації «народностей» з окремими центрами, але без центру для Росії. Вони доводять, що Ленін нібито виступав проти цього плану — але без успіху. «Отже, росіяни стали безправними у власній країні!»²⁸

Та обставина, що національні вимоги росіян підтримуються переконаними антисемітами та реакціонерами, не може бути підставою для заперечення цих вимог. Пропозиція щодо кадрових обмежень за етнічним принципом в російській академії наук не заперечує цілком слушного твердження про необхідність створення такої установи. Це не лише сприяло б розвитку самої Росії, але й допомогло б позбавити росіян тавра «радянськості», сумнівного титулу радянського «народ-патрона». Зауважимо, що колись подібні вимоги висувалися в російському самвидаві, і набули популярності серед представників лівого спрямування²⁹.

Є ще одна тема, яка обтяжує свідомість росіян фактично всіх політичних спрямувань — це подвійний статус Москви як столиці СРСР та РРФСР. У зв'язку з цим чимало росіян нарікають на те, що Ленінград втратив статус імперської столиці і перетворився на обласний центр. Нещодавно питання про статус Ленінграда обговорювалося в публікаціях «Литературной газета» та «Литературной России». На шпальтах останньої ленінградський письменник Фелікс Димов пише, що 1949-1950 рр. серед звинувачень на адресу ленінградського партійного керівництва було й те, що воно пропонувало перенести столицю РРФСР до Ленінграда (Сталін вважав це проявом сепаратизму). Хоч сам Димов не окреслює чітко свою позицію в цьому питанні, він з жалем пише про те, що колишня столиця, яка за кількістю населення, науковим та промисловим потенціалом є набагато розвинутішою, аніж столиці всіх 14 республік, зведена до такого низького рівня³⁰.

«Націокультурництво»

Жодна з сучасних течій російської суспільної думки (чи то офіційної, чи з «андерграунду») не привертала такої уваги західних дослідників, як національно-релігійне та «культурологічне» спрямування з усіма їхніми відгалуженнями. Православна релігія та церква, їхня роль в історії Росії, їхній духовний вплив на формування модерної російської ідентичності — такі теми в центрі уваги цих російських діячів. Оцінка окремих постатей та подій російської духовної історії, вплив минулого на сучасні духовні та політичні проблеми — це ті теми, стосовно яких точаться головні, часом досить гострі дискусії в цьому середовищі.

Донедавна основним місцем цих дискусій були сторінки «товстих» журналів, а головною аудиторією залишалась інтелігенція. Протягом останніх двох років почали виникати організації, які намагаються пропагувати своє бачення Росії як культурної спільноти серед широкого загалу. Можливо, ми стаємо свідками початкового етапу інституційного оформлення різних підходів до того, якою бути Росії. Характерною рисою цих організацій є розмаїття підходів, різне бачення російської національної ідентичності, територіального оформлення «Росії», різне ставлення до імперії.

Оскільки досить важко знайти чітку межу між цими спрямуваннями, які до того ж часто перетинаються, почнемо з тих, які головним чином приділяють увагу російській культурі в широкому значенні, але при цьому не претендують на особливу роль Росії стосовно інших народів СРСР.

Одну з таких організацій, «Народный дом Россия», було засновано у червні 1989 р. «Народный дом» недвозначно визначає територію своєї діяльності межами РРФСР та проголошує своїм програмним завданням «відродження духовного, суспільного, культурного та соціально-економічного життя в Російській Федерації». Основним засобом досягнення цієї мети організація вважає вивільнення енергії суспільства, яке «тривалий час перебувало під гнітом тотально заборонної системи»³¹.

Іншою культурницькою ініціативою, яка наголошує на своїй автономності від держави, став «Российский энциклопедический культурный центр». Ідея полягає у створенні російської енциклопедії, яка б охоплювала всі аспекти саме російської історії, культури, цивілізації і не була б універсальним виданням зразка «Великої радянської енциклопедії» чи подібних багатотомних енциклопедій інших республік. Автори ідеї підкреслюють свою незалежність від держави³².

Джон Данлоп пише про дві інші ініціативи в культурницькій сфері. Обидві заслуговують на увагу завдяки політичному (щоб не сказати, імперському) підтекстові. Назва першої — «Фонд славянской письменности и славянских культур», до його складу входять діячі, яких Данлоп називає «консервативними російськими націоналістами». На його думку, «Фонд...» є «панславистським за своєю орієнтацією»³³. Данлоп зауважує, що серед 80 організацій-членів фонду є Спілка письменників РРФСР, спілки письменників України та Білорусії, академії наук цих республік та численні російські і загальносоюзні організації. Він стверджує, що «де-факто метою цієї нової організації є зміцнення зв'язків між росіянами, українцями та білорусами». Інтерес фонду до слов'янських (православних) націй інших країн є другорядним.

Данлоп наводить таку цитату з виступу Дмитрія Балашова «відомого російського націоналістичного письменника»: «Питанням дня ... є таке: чи буде збережено «надетнічну» державу, створену росіянами». Буде дуже прикро, стверджує Балашов, «якщо чудо російської державності згине в «хаосі». На основі таких і подібних висловлювань Данлоп робить таке узагальнення: «Консервативні російські націоналісти занепокоєні перспективою політичного розпаду радянської імперії. Вони намагаються зцементувати східнослов'янське ядро СРСР»³⁴.

Інша організація, на яку звернув увагу Данлоп, — «Ассоциация российских художников», також створена на початку 1989 р. Головною метою асоціації, за Данлопом, є «боротьба проти сепаратистських націоналістичних тенденцій меншин, які загрожують єдності Радянського Союзу». Данлоп підтверджує свій висновок цитатою з такої декларації:

«Колись могутній союз народів Росії, що виник на ідеї непорушної єдності, переживає важкий період, коли під прикриттям демагогічних гасел націоналістичні угруповання намагаються зруйнувати єдність народів».³⁵

Нещодавно комерційний директор асоціації Борис Царьов заявив, що його організація підтримує вільний розвиток усіх народів, але першочерговим об'єктом її турботи є російська культура. Асоціація рішуче відстоює єдність СРСР, який є результатом історичного розвитку, утворюючи «братство» народів, об'єднаних в єдиній державі. Царьов застерігав неросійські народи проти якихось неназваних елементів, що прагнуть зруйнувати СРСР та запанувати «над усіма націями»³⁶.

Навесні 1989 р. виникло ще дві російські націоналістичні організації. 16 — 17 березня у Москві утворився «Союз духовного відродження Отчества». За інформацією «Московского литератора», на установчих зборах були присутні щонайменше 200 делегатів від «патріотичних організацій» Москви, Ленінграда, Поволжя, Уралу, Сибіру, України, Казахстану та Білорусії, представники російської православної церкви. Серед «засновників» організації названі видавництво «Советская Россия», Ленінська бібліотека, вчена рада з проблем російської літератури Академії наук СРСР, колгосп з Чувашії та «вісім регіональних патріотичних об'єднань Уралу та Сибіру»³⁷.

Через тиждень після оголошення про утворення організації її президент М. Антонов дав публічні пояснення щодо завдань «Союзу...» Вихід країни з сучасної кризи можливий «лише за умови морального відродження кожної нації нашої великої Батьківщини». Членами «Союзу...» можуть стати лише ті патріотичні організації, які своїми справами довели, що вони підтримують соціалізм, незалежність країни та перебудову, очолювану партією. Маніфест «Союзу...», надрукований поряд зі статтею Антонова, був адресований «Нашим соотечественникам, братьям и сестрам россиянам, всем народам, расцветающим в Отчестве»³⁸.

Програмні документи «Союзу...» та стаття Антонова дають підстави вважати цю організацію відверто націоналістичним, антизахідним та антиліберальним утворенням, яке водночас використовує комуністичні та російські націоналістичні гасла. «Союз...» можна було б охарактеризувати як націонал-соціалістичну організацію, для якої «Отчество» — це багатонаціональна країна, де провідну роль відіграють росіяни. Знов-таки у березні 1989 р., і також у Москві, нібито на додаток до «Союзу...» і багатьма з його засновників було створено ще одну організацію — «Московское русское патриотическое общество «Отчество». Московське товариство побудоване за суто етнічним принципом, про що свідчить прикметник «русское» (йдеться про етнічні, особисті ознаки) замість «российское» (територіальний принцип, який включає не лише етнічних «русских», а й усіх громадян Російської Федерації). У програмі Товариства містяться вимоги створення російського телебачення (тобто телебачення РРФСР), російської Академії наук та деяких інших установ. Наголошується на «військово-патріотичному вихованні», до керівництва організації входить щонайменше один офіцер³⁹. Наголошення на етнічному принципі членства відрізняє Товариство від «Союзу духовного відродження Батьківщини», який зацікавлений у поширенні впливу на всю територію Радянського Союзу.

Цей короткий і очевидно побіжний огляд свідчить про піднесення націоналістичних почуттів та настроїв, і водночас є ілюстрацією того, наскільки важко зрозуміти, якою саме росіяни уявляють собі Росію та її майбутнє. Погляди та позиції, про які ми згадали, багато в чому збігаються з поглядами «охоронців імперії», хоч останні й вважають за краще називати себе радянськими, а не росіянами (часом не помічаючи тотожності цих понять). Деякі інші підходи більш чітко окреслюють саме російську орієнтацію, замкнені на

рРФСР. Однак ті «націокультурники», які підкреслюють важливість православного чинника та особливості зв'язку між росіянами та братами-слов'янами, нібито забувають про те, що Російська Федерація є батьківщиною декількох мусульманських націй, наприклад волзьких татар, які за чисельністю є великою нацією не лише за російськими, а й за загальносоюзними стандартами. Те, що «націокультурники» не беруть до уваги неслов'янські нації Росії та водночас наполягають на спорідненості українців та білорусів з росіянами (дехто навіть твердить, що насправді вони є однією, єдиною нацією), зближує їх радше з «охоронцями імперії», аніж з «будівничими нації».

Росія як демократична національна держава

Третя модель щойно починає формуватися серед діячів та теоретиків російського національно-демократичного руху. Влітку 1989 р. російський демократичний рух ще не спромігся створити загальноросійську організацію на зразок тих, що вже існують у Прибалтиці та вже зароджувалися в Україні та Білорусії. Утім, на Уралі, в Ярославлі, Ленінграді і нещодавно у Москві вже створено «народні фронти», і, очевидно, це лише справа часу, коли вони з'єднаються в російський народний фронт.

Можна також припустити, що ці фронти об'єднаються для того, щоб проголосити створення «всесоюзного» фронту замість усеросійського. Якщо таке трапиться, сучасні російські Демократи повторюватимуть більшовиків та своїх демократичних попередників дореволюційної епохи, які до останнього моменту відмовлялися бути лише «великоросами». У цьому відношенні досить показовими є спогади Павла Мілюкова, написані у 1920-ті. Він згадував, як напередодні революції 1917 р. діячі неросійських національних рухів закликали російську інтелігенцію до переосмислення її національної самосвідомості, вважаючи це необхідною умовою для співпраці. Закликаючи росіян перетворитися на «великоросів», тобто усвідомлювати себе як етнічну категорію, а не як групу, що репрезентує всю імперію загалом, неросійські діячі доводили, що така зміна уможливить рівноправність у взаєминах. Визначаючи себе «росіянами» саме в імперському, а не в національному сенсі, російські демократи, на думку неросіян, претендували на верховенство, на роль керівників щодо інших народів. Згодом Мілюков визнав, що російська інтелігенція не могла діяти інакше, оскільки поступки в цій сфері вимагали «ревізії» російської історії⁴⁰. Інакше кажучи, це означало заперечення легітимності тієї спадщини російської історії, яка становила для Мілюкова та його колег справжню цінність — імперії.

Чи погодиться російська інтелігенція 1990-х зробити те, на що не спромоглися її попередники 1900-х? Стаття Балахонова, яку ми згадували раніше, гранично ясно обґрунтовує необхідність відмови російської нації від імперських амбіцій, опосередковано даючи відповідь на запитання, відповідь, якої не міг дати Мілюков⁴¹. Якщо пропозиції

Балахонова щодо вирішення «російського питання» буде реалізовано, це не тільки стане передумовою вільного розвитку неросійських націй, але, за словами Мілована Джиласа, «позбавить російську націю сучасного (і часто небажаного) імперського тягаря». Мілован Джилас у бесіді з Джорджем Урбаном так узагальнив своє бачення проблеми співвідношення радянсько-імперського з національно-російським: «Ми говоримо про те, що неприродний тиранічний режим природно вичерпав себе, подібно до того, як свого часу бри-

танська та французька імперії, коли прийшов відповідний час, занепали. Російський народ може максимально скористатися моментом. Він може отримати шанс на вільне та заможніше життя і залишатися при цьому, безумовно, великою нацією. Ви знаєте, що комуністична система нав'язувала росіянам похмуру самозадоволеність, проявами якої ставали ксенофобія, хворобливі прояви національної зверхності, а з іншого боку — сльозливі сповіді у національній неповноцінності. Я цілком переконаний у тому, що менша за розмірами, але впевнена у собі, відкрита демократична російська держава викликатиме у росіян значно менше хворобливих емоцій і перетворить їх на щасливу націю до тієї міри, до якої росіяни здатні бути щасливими. Уявіть собі, що повсюдно відчуватимуть люди вільного світу, коли вони стануть свідками того, як цей останній бастион несвободи прямує шляхом усіх тираній»⁴².

Узагальнимо найважливіші моменти в пропозиціях Балахонова, маючи на увазі, що принаймні деякі з його ідей є предметом зацікавленого обговорення в Демократичному союзі, який може стати першою провідною російською організацією, яка водночас є національно орієнтованою (чи «націоналістичною»), ліберальною, прозахідною та демократичною. Унаслідок складних та глибоких історичних причин російська національна свідомість, вважає Балахонов, міцно пов'язана з імперською ідеєю (яка нерідко ототожнюється з ідеєю авторитарної, централізованої держави). Саме ці глибоко закорінені рудименти історичної свідомості є джерелом найсучасніших проявів «імперської ідеології». Балахонов вважає, що, наприклад, в основі екстремістських настанов товариства «Пам'ять» — імперсько-етатистський світогляд.

Першочерговим завданням російської нації, пише Балахонов, має бути ревізія її національної свідомості. Росіяни мають прийняти демократичні цінності, і якщо вони «добровільно вийдуть зі складу великої імперії під назвою СРСР», це буде лише на їхню користь. Росіяни мають також зрозуміти, що «менша імперія», тобто РРФСР, яка є ядром «більшої імперії», також має розпастися.

Балахонов пропонує створити на місці РРФСР чотири демократичних та суверенних держави з тих територій, де переважають росіяни:

1. Російські історичні землі аж до Уралу з центром в Москві, територія, на якій, власне, й сформувалися великороси та їхня державність.
2. Західний Сибір.
3. Східний Сибір (Балахонов припускає, що може утворитися і єдина сибірська держава).
4. Російський Далекий Схід.

Як вважає Балахонов створення незалежних держав у Сибіру та на Далекому Сході спонукатиме росіян до участі у розвитку «Тихоокеанської спільноти» у ХХІ ст., з чого вони матимуть безсумнівні переваги. У будь-якому випадку він упевнений у тому, що

відмова від імперії вигідна не лише неросійським народам, а й для самим росіянам. На його думку, деякі росіяни вже зрозуміли можливості такого варіанта: «І в російському Сибіру, і на Далекому Сході вже можна почути голоси, які закликають до економічної, державно-політичної та культурної автономії, до зменшення залежності від надмірної влади центру»⁴³.

Утім, Балахонов визнає, що його погляди навряд чи знайдуть масову підтримку у найближчому майбутньому. Тому найневідкладнішим завданням він вважає реформування свідомості російського народу, оскільки більшість росіян і надалі перебуває в путах імперської ментальності. «Імперський інстинкт росіян надзвичайно сильний, і до сьогодні ми не уявляємо собі іншої форми існування, аніж сучасна імперія від Бреста до Владивостока». Оскільки самі росіяни століттями не знали іноземного ярма, вони не розуміють, що таке національний гніт, і відповідно не варто чекати від них симпатії щодо національно-визвольних рухів залежних націй. Однак росіяни мають прийняти ідею падіння імперії і, таким чином, визволити самих себе, — або ж вони намагатимуться зберегти імперію, і тоді вони позбавлять себе свободи. У цьому випадку може виникнути «великодержавний російський фашизм»⁴⁴.

Балахонов непоодиноким у своїх міркуваннях. Газета Народного Фронту Латвії «Атмода» нещодавно надрукувала промову віце-президента Всесоюзної соціологічної асоціації Бориса Ракитського на Балтійській асамблеї. У газеті «Литературная Россия» Ракитський сказав: «Російський демократичний рух, запевняю вас, стурбований сьогодні саме тим, що ми не можемо пробитися в глибинний шар народної свідомості, аби спробувати викоринити те імперське, що в ньому є. Це за формою великодержавницька, а за змістом рабська свідомість. Але ми працюємо, намагаємося в цьому питанні підтримати ваші зусилля»⁴⁵.

У статті «Російське суспільство про російські проблеми» Александр Казаков закликає своїх співвітчизників не ототожнювати батьківщину з державою та «владою». Російський народ, пише Казаков, повинен навчитися не плутати любов до рідної землі з любов'ю до держави, політичної, військової та економічної могутності. Росіяни передусім мають працювати над «відродженням національної Росії»⁴⁶.

На даному етапі досить важко з'ясувати, наскільки широку підтримку мають ідеї таких людей, як Балахонов, Ракитський чи Казаков. Балахонов ще на початку 1970-х почав виступати за розпад радянської імперії та створення на її місці російської демократичної національної держави — і постраждав тоді за це. Незалежно від того, наскільки велика підтримка його поглядів, він цілком правий, коли приділяє увагу політичним перспективам регіональних рухів у Російській Федерації, включаючи ті, що виникають на корінних російських територіях.

Якщо коли-небудь російська нація і визволиться з-під влади «імперського менталітету», це не буде наслідком чогось на зразок масової інтелектуальної революції з епіцентром у Москві чи Ленінграді. Можливо, реалістичнішим буде припущення, що таке зрушення почнеться шляхом, уже випробуваним у «провінції», де утворилися регіональні «народні фронти» на зразок тих, що діють на Уралі, в Сибіру та обласних центрах європейської частини Росії.

Є певні ознаки того, що російський націоналізм, російська демократична національна свідомість набувають організованих, інституційних форм. «Демократический союз» є російською, а не «загальносоюзною» організацією. За інформацією «The New York Times», 12 березня 1989 р. під час демонстрації на честь Лютневої революції 1917 р.

учасники, члени «Демократического союза», несли російські триколіорові прапори. Подібно до того як прибалти та українці святкують різні дні 1918 р. як дні незалежності, російські демократи вважають річницю Лютневої революції російським національним святом, днем визволення їхньої нації від царизму⁴⁷.

Російські націоналісти із Спілки письменників РРФСР (не кажучи вже про членів товариства «Память») навряд чи стали б святкувати річницю Лютневої революції як національне свято. Дехто з них більш негативно ставиться до тих, хто скинув царя у лютому-березні 1917 р., аніж до тих, хто захопив владу того ж року у жовтні⁴⁸. Їх неважко зрозуміти: ліберали, радикали та демократи почали розпад імперії, більшовики відновили її.

Реакція неросійських народів

Дискусії щодо минулого та майбутнього Росії не є лише внутрішньою національною справою росіян. Питання, якими переймаються росіяни, знаходять підтримку з боку їхніх співвітчизників інших народів. Однією з тем, яка цікавить багатьох, є статус РРФСР. Інша стосується взаємин росіян з двома сусідніми східнослов'янськими націями.

Найважливішою проблемою залишається вибір між російською та радянською ідентичністю. Саме в рамках останньої точаться суперечки щодо російсько-єврейських відносин.

Ті росіяни з табору «будівничих націй», які вбачають у російській республіці лише вітчизну росіян («русских»), чомусь не беруть до уваги ту обставину, що РРФСР складається з 20-ти автономних республік, включаючи Татарську, Башкирську, Дагестанську та Якутську АРСР. Ті російські «націокультурники», які найбільше стурбовані проблемами слов'янської, особливо східнослов'янської, єдності та підкреслюють важливість релігійної, православної компоненти в російській національній ідентичності, «не помічають», що навіть коли російська нація є слов'янською та православною (принаймні за традицією), то є ще мільйони громадян Росії (РРФСР), яких не можна назвати ані слов'янами, ані православними.

Загальновідомо, що група етнічних російських націоналістів, яка гуртується докола журналу «Наш современник», має антисемітську спрямованість. Цей журнал також відомий конфліктами з грузинськими письменниками. Останнім часом, як зауважила Юлія Вішневскі, члени Спілки письменників РРФСР неросійського походження, зокрема татари та представники народів Півночі, недвозначно висловилися проти російського націоналізму. На пленумі Спілки письменників РРФСР 1988 р. вони виступили проти

дискримінації їхніх націй, що відбувається на їхній власній території, надання росіянам привілеїв у культурній, економічній та професійній сферах. Вони також протестували проти подібної дискримінації в самій Спілці письменників РРФСР, вказуючи на те, що в редакційній колегії органу спілки журналу «Наш современник» немає жодного представника неросійських народів⁴⁹.

Деякі представники народів РРФСР вважають, що республіка має перетворитися на справжню федерацію, яка є такою за назвою, але не має відповідної формальної конституційної структури. Так звані автономні республіки цієї автономії не мають, а більшість республік, які вважаються етнічними російськими територіями, позбавлені навіть формально автономних органів. Депутат З'їзду народних депутатів від Евенкійського автономного округу запропонував розв'язати цю проблему шляхом створення парламенту Росії, який складатиметься з двох частин: палати республік та палати національностей⁵⁰.

Найбільша в Росії неросійська нація, татари, для поліпшення свого становища готові до радикальніших кроків. Наприкінці 1988 р. журнал ЦК Компартії Татарстану «Слово агитатора» надрукував проект програми «Татарського громадського центру» (аналога народних фронтів прибалтійських республік). У проекті висувалися вимоги забезпечення суверенних прав «народу Татарської АРСР», пропорційного представництва народу Татарстану в урядах СРСР та РРФСР та поступового перетворення Татарської АРСР на союзну республіку⁵¹. У травні 1989 р. з'їзд Спілки письменників Татарської АРСР одноголосно висловився за те, щоб звернутися до ЦК КПРС з проханням надати республіці статус союзної. На з'їзді згадувався такий факт: лише 12 відсотків татарських дітей навчаються в татарських школах саме в республіці, і лише 7 відсотків — у цілому по РРФСР. Татари сподіваються на поліпшення ситуації із набуттям республіки вищого статусу. На з'їзді обговорювалось і питання ревізії історичних стереотипів: промовці закликали переглянути офіційний погляд на так звану «султан-галієвщину» (офіційний ярлик для татарського «націонал-ухильництва»), та скасувати резолюцію ВКП(б) 1944 р., в якій «татарська історія періоду феодалізму розглядалася як реакційна»⁵².

Визнаючи обґрунтованість багатьох претензій неросійських національностей (ми згадали лише окремі з них), група російських письменників (М. Алексєєв, В. Белов, Ю. Бондарев та В. Распутін) надрукувала звернення під назвою «Маємо спільну долю». Вони подякували башкирським, татарським, чуваським та марійським письменникам за те, що ті не звинувачують російський народ у нанесених їм кривдах. Російські письменники закликали до відновлення національних та культурних прав (включаючи мовні) усіх народів СРСР. Особливо вони наголошували на необхідності якнайшвидшого заснування татарської газети у Москві, місті, «де живуть сотні тисяч татар». Зрештою, вони запропонували місцевим російськомовним літературним журналам та редакціям радіомовлення і телебачення більше приділяти уваги висвітленню життя «братерських народів»⁵³.

Зрозуміло, що всі ці декларації можуть бути лише схвально сприйнятими неросійськими народами РРФСР, однак є певні сумніви щодо того, чи справді ці заяви торкаються найважливіших проблем даних народів. І ясна річ, виступи на захист прав татар чи народів Півночі мали б виголошуватися саме як контртеза ідеям тих, хто наполягає на слов'янському чи православному характері Росії, ідеям, які самі по собі можуть сприяти формуванню почуття другорядності серед неросійських громадян Росії. Ми не бачимо ознак того, що хоча б якась кількість росіян виявляла сьогодні схильність до ідей «євразійства», того спрямування російської суспільно-політичної думки 1920-х — 30-х років, представники якого виступали за фундаментальне переосмислення російської

ідентичності шляхом утворення нової спільноти під назвою «Євразія». Росіяни у цій спільноті були б рівноправними з усіма народами азійської частини колишньої імперії, такими, наприклад, як волзькі татари. Єдиною відомою особистістю, яка висловлювалася в дусі євразійства, але себе євразійцем не називала, був Лев Гумільов ⁵⁴.

Однією з найхарактерніших рис сучасного відродження російського націоналізму стала масова публікація праць російських істориків XIX ст.: Ніколая Карамзіна (1766-1826), Сергея Соловйова (1820-1879) та Василя Ключевського (1841 — 1911). Не дивно, що цей процес став предметом пильної уваги української інтелігенції. Якщо для національного почуття росіян праці цих істориків з відомих причин були і залишаються вельми співзвучними, то в українців, які вважають себе окремою від росіян нацією, вони викликають інші емоції. Російську історію ці дореволюційні історики інтерпретують так, що східні слов'яни виглядають як одна, єдина російська нація, яка залишалася такою впродовж усієї своєї історії, внутрішні відмінності мали суто локальний характер. Царська держава була найбільш автентичним вираженням характеру цієї нації. Інакше кажучи, російські дореволюційні історичні опуси, стаючи надбанням широкої аудиторії, підтримують тих, хто боронить імперську модель російської нації.

Карамзін вважав царську державу найдосконалішим вираженням національного характеру російського народу, сама назва його головної праці «История государства российского» свідчить про це. За словами Анатолія Дж. Мазура, праця Карамзіна — «це навіть не історія держави, це вірнопіддана ода самодержавству, згідно з якою саме воно є благословенним джерелом усіх можливих досягнень Російської імперії». Як приклад ставлення деяких сучасників до політичної підкладинки «Истории государства Российского» Мазур наводить цитату з відомої пушкінської епіграми на Карамзіна:

«В его истории изящность, простота

Рассказывают нам, без всякого пристрастья,

Необходимость самовластья

И прелести кнута» ⁵⁵

Беручи все це до уваги, неважко зрозуміти, чому представники української інтелігенції, спостерігаючи пожвавлення інтересу до російської історії, переймаються питаннями на зразок сформульованого представником радянського письменницького істеблішменту Павла Загребельного: «Сьогодні багато говориться про російський патріотизм. А чи сказав коли-небудь хтось про патріотизм український? І чому б сьогодні, коли перевидається історія, написана Ключевським, Соловйовим, Карамзіним, нам не порушити питання про перевидання «Історії України-Руси» М. Грушевського, на сторінках якої висвітлюються питання українського патріотизму» ⁵⁶.

На відміну від Карамзіна та його послідовників, Соловйова та Ключевського, український історик Михайло Грушевський (1866-1934) не був «етатистом», його кредо — «народництво» та «федералізм». Серед багатьох дослідницьких доробок цього вченого найвидатнішим стала багатотомна «Історія України-Руси», якій він присвятив усе своє наукове життя. Ця праця мала довести, що український народ, не маючи власної держави,

все ж таки мав власну історію, яку не можна штучно вмонтовувати в «загальноросійську» або імперську. Зауважимо, що Грушевський також вважав, що історію російського народу не можна зводити лише до історії Московської держави чи імперії, і серед частини російських істориків цей погляд знайшов підтримку.

За радянських часів Грушевський ще за життя був об'єктом критики з боку влади. Після його смерті радянська пропаганда створила з нього символ українського «буржуазного націоналізму» і навіть «фашизму». Після 1937 р. в Радянському Союзі не перевидавалася жодна праця вченого, його ім'я поступово зникало зі сторінок журналів та книжок. Обережна спроба 1960-х повернути ім'я Грушевського до наукового обігу та суспільної свідомості залишилася лише спробою, питання про перевидання його праць навіть не ставилось. У 1970-ті українським ученим просто заборонили навіть згадувати ім'я Грушевського в своїх працях⁵⁷. Ці факти дозволяють нам зрозуміти важливість того, що Загребельний саме в такому контексті «порушив питання» про Грушевського у 1988 р. Як показали подальші події, його запитання отримало позитивну відповідь в Україні. Його головну працю, десяти томну «Історію України-Руси» ще не перевидано, але розпочалася публікація інших праць у літературних журналах⁵⁸.

Літературні журнали стали своєрідною ареною вирішення багатьох проблемних питань в українсько-російських дискусіях, наприклад питання про спадщину Київської Русі. Ця дискусія почалася з публікації члена-кореспондента Академії наук СРСР О. Трубачова в газеті «Правда». Автор стверджував, що Київська Русь була російською, а не «східнослов'янською» державою відповідно. Її культуру разом з мовою треба називати російською⁵⁹.

Додамо, що російсько-українські дебати щодо Києва не обмежуються проблемою визначення його ідентичності в епоху середньовіччя. Провідний московський журнал «Новый мир» у квітні 1989 р. надрукував статтю російського історика й філософа Георгія Федотова (1886 — 1951) під назвою «Три столиці». Ось що пише Федотов про «третю столицю», це безпосередньо стосується згаданих дискусій: «Досить дивним здається говорити про Київ у наш час. Ми самі нещодавно легко зрікалися Київської слави та ганьби, виводячи свій родовід з Оки та Волги. Ми самі віддали Україну Грушевському та підготували самостійників. Чи був коли-небудь Київ у центрі нашої думки, нашої любові?»⁶⁰

Що ж до дискусії, яку розпочав Трубачов, то вона подовжилася на сторінках журналу «Дружба народів»⁶¹. Молодий літературний критик Микола Рябчук згадує серед тих, хто в минулому відмовляв українцям у праві називатися нацією Віссаріона Белінського⁶². Інший літературний критик, Сергій Гречанюк, порівнює ідеї Трубачова з поглядами одного з найвідоміших «україножерів» дореволюційної епохи Н.С.Щеголева, автора антиукраїнського трактату «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма»⁶³, яку свого часу називали «підручником для жандармів».

Головні проблеми українців в СРСР пов'язані не стільки з марксизмом чи навіть марксизмом-ленінізмом, скільки з традиційним російським ставленням до України — українська національна інтелігенція дедалі більше усвідомлює це. Нібито на підтвердження, київська комсомольська газета «Молодь України» надрукувала статтю Володимира Вернадського «Українське питання і російська громадськість». У статті, написаній 1915 р., але тоді не опублікованій, Вернадський подає огляд історії українсько-російських взаємин з часів Переяслава до початку Першої світової війни. Лейтмотив його роздумів — те, що російська держава та російська громадськість послідовно і неухильно намагалися мінімізувати і поступово звести нанівець українську національну свідомість як

таку. 1988 р. цей текст викликав справжню сенсацію, він був передрукований провідним літературним часописом «Вітчизна» та кількома місцевими газетами ⁶⁴.

Своєрідним узагальненням усіх цих тем стала стаття Івана Дзюби «Чи усвідомлюємо ми національну культуру як цілісність?» ⁶⁵ (1972-73 рр. Дзюба був заарештований за виступи на захист української культури. В його самвидавському трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965) йшлося про те, що українська культура має право на повномасштабний розвиток, до неї треба ставитися як до модерної, розвиненої національної культури, а не зводити її до рівня етнографічної, провінційної версії вищої, «загальноросійської» культури — саме останній підхід він вважав доказом спадкового зв'язку між політикою царизму та радянської влади щодо України.) Справжньою несподіванкою став передрук статті Дзюби головним теоретичним органом ЦК КПРС журналом «Комуніст» ⁶⁶. Публікація статті Дзюби в такому журналі була свідченням того, що певні впливові кола Москви схильні до перегляду традиційного російського ставлення до української нації.

Думка про те, що сталінізм, «хрущовщина», «брежнєвщина-сусловщина» (ці терміни вживалися в українській пресі) фактично були продовженням царської політики щодо України, висловлювалась дедалі частіше і відвертіше. Зокрема, Борис Харчук доводив, що можна простежити безперервний історичний зв'язок між заборонами на друковане українське слово часів Петра I (1720), Олександра II (1863, 1876) та антиукраїнськими заходами сталінсько-брежнєвських часів ⁶⁷.

Борис Олійник, поет, який завжди був у дружніх стосунках з владою, обраний делегатом Всесоюзного з'їзду народних депутатів за списком Комуністичної партії, підкреслював у промові, присвяченій Шевченкові, що і за царя, і за Сталіна-Брежнєва заборонялися ті самі твори Шевченка — лише в епоху гласності вони стали доступними українській аудиторії ⁶⁸.

Не друкувалися донедавна передусім ті Шевченкові поеми (чи певні фрагменти з них), в яких йшлося про взаємини між Росією та Україною часів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи й Петра I, Катерини II. Шевченко звинувачував Хмельницького за дії, які в радянській історіографії отримали назву «возз'єднання України з Росією» (1654), він також досить жорстко висловлювався на адресу Петра I та Катерини II. Петро I «розіп'яв Україну», а Катерина II «знищила» свою жертву. Ще до того, як відбулася «реабілітація» заборонених творів Шевченка, деякі українські літератори (звісно, не офіційні історики) піддали ревізії цілком негативну до цього часу характеристику постаті Івана Мазепи. Спрямований на визволення України від російської опіки, союз гетьмана зі шведським королем Карлом XII, як відомо, закінчився поразкою шведсько-козацьких сил під Полтавою (липень 1709 р.), еміграцією самого Мазепи та брутальним придушенням української автономії. Починаючи з середини 1930-х років радянський офіціоз усіяло проклинав мазепину «зраду» — фактично повторюючи апологетів царської Росії. (У царській Росії будь-які діячі українського національного руху, навіть помірковані автономісти, отримували наліпку «мазепинців» — термін, винайдений для дискредитації «сепаратистів» та «зрадників».) Утім, 1988 р. два періодичні видання подали нове бачення постаті Мазепи. «Культура і життя» надрукувала поему Володимира Сосюри, написану ще у 1920-ті. (Уривок з неї вперше був надрукований 1929 р.) Сосюра повернувся до цього твору у 1960-ті, будучи цілком свідомий того, що його підхід суперечить не лише партійній лінії, а й версії Александра Пушкіна, представлений у знаменитій poemі «Полтава». Сосюра писав:

«О Пушкін, я тебе люблю,

Та істину люблю ще дужче»

Він порівнював Мазепу з Джорджем Вашингтоном як провідника, який бореться за свободу своєї країни. З'явилося декілька супровідних статей, в яких хоча й висловлювалося дещо обережніше ставлення, все ж таки йшлося про те, що коли Мазепа і зрадив Петра I, це не обов'язково було змовою проти України⁶⁹.

За цією боязкою спробою пояснити дії Мазепи не забарилася більш рішуча реакція: історик Василь Марочкін взагалі відкидав термін «зрадник» щодо Мазепи. Мазепа був відданий Україні, а не Росії чи Петрові, відповідно він мав дотримуватися політики, яка, на його погляд, найкраще відповідала інтересам українського народу. Зрадником був Петро I, оскільки саме він порушив угоди між Москвою та українцями, укладені 1654 р.⁷⁰

Цілком зрозуміло, що за всіма цими «історичними» дебатами та святкуваннями насправді стояло одне практичне питання: статус України у складі СРСР. Харківський письменник Радій Полонський наводив у статті 1988 р. такі уривки зі своїх нотаток з 1974-1977 рр.: «Те, що раніше вважали шовінізмом та україножерством, тепер іменується інтернаціоналізмом. Люди, яких Ленін однозначно називав «великодержавними держимордами», тепер іменують себе інтернаціоналістами-ленінцями»⁷¹. Такі люди, вів далі Полонський, залишаються активними і в період гласності та перебудови. Полонський охарактеризував пропозицію Євгенія Примакова щодо розвитку «інтернаціональних структур» шляхом «горизонтальної ротації кадрів» план як «штучного змішування націй». Для Полонського цілком очевидно, що національний нігілізм має підтримку у найвищих колах.

На думку Полонського, існує два джерела подібних настанов. Перше — це ідея «єдиної та неподільної Росії», успадкована з часів царизму. Друге джерело натхнення «брежнєвсько-сусловської політики» перебуває «назовні» — у Сполучених Штатах Америки. На брежнєвських діячів вплинуло те, що американська модель базується на ненаціональному («позанаціональному») принципі, те, що американська нація являє собою конгломерат народів, об'єднаний спільною, англійською мовою. Проте, пише Полонський, наші «псевдоідеологи» забули, що «великий американський народ» має за собою «потужні історико-географічні та соціально-економічні фактори довготривалої дії, а не кабінетні фантазії владолюбців». По-друге, і це найважливіше, брежнєвці «проігнорували» бажання радянських народів залишатися самими собою, як і бажання самої Росії залишатися Росією, а не розчинятися в конгломераті. «Сьогодні ми всі бачимо, — зауважував Полонський, — у них не вийшло»⁷².

Безумовно, українці залишаються найвиразнішими прихильниками відновлення Росії як повномасштабної республіки у вигляді РРФСР, оскільки їхньою турботою є власне виживання як нації. Поет політик Борис Олійник, якого ми вже цитували, настільки перейнявся ідеєю захисту прав Росії, що скаржить на те, що Росія не має окремого, належного їй місця в Організації Об'єднаних Націй. Він вважає також, що Росія повинна мати власні Центральний Комітет, Академію наук та все інше⁷³.

Тема Росії та її рівноправності щодо інших республік особливо гучно лунала у виступах деяких делегатів З'їзду народних депутатів СРСР від прибалтійських республік. Зокрема, Яніс Петерс із Латвії зазначив, що центральні установи, такі, наприклад, як Держплан,

також «порушують суверенітет» Росії; його також цікавило, чому самі росіяни не виступають на захист власної республіки. «Чому Росія боїться незалежності від загальносоюзного диктату?» — запитував він ⁷⁴.

Серед найцікавіших варто згадати виступ естонської депутатки Клари Халлік, який містив аналіз усього комплексу національних проблем радянського ладу. Вона доводила, що інтереси Росії, російської нації також постраждали за умов «неприродного», «державно-бюрократичного соціалізму», який дотримується «звичок імперського мислення» ⁷⁵. Проблеми з російською національною свідомістю породжені тим, що Росія не має необхідних державних структур, функції яких перебрано загальносоюзними органами. Москва керує Росією не як країною, а як конгломератом регіонів, російська ідентичність зникає у затінках загальносоюзної ідентичності. Отже, боротьба інших республік проти бюрократичного централізму помилково сприймається як боротьба проти Росії. Якщо у цій республіці було б створено повномасштабну інституційну структуру, існування більшості існуючих загальносоюзних установ втратило б будь-який сенс.

Халлік також застерігала проти прагнення плутати інтеграцію з централізацією та підпорядкуванням. До процесу інтеграції можуть приєднуватися лише вільні нації — отже, практика централізації, до якої вдавалися в СРСР, суперечила саме природним тенденціям до інтеграції: «Росія, тим більше Москва не може вважатися центром навіть слов'янських мов, не кажучи про тюркські, балтійські чи фінноугорські». Так само релігія та церква також відіграють дедалі більшу роль у сучасному світі, але Москва, будучи столицею держави, є центром лише Російської православної церкви. У мусульман, католиків і деяких інших віруючих християнського обряду церковні центри розташовані поза межами СРСР. Латвійці та естонці в культурному відношенні орієнтовані на скандинавські країни та країни Балтії. Всі радянські народи мають бути вільними у виборі власних шляхів вкладу до світової культури. Халлік піддала сумніву деякі гасла, що стосувалися міжнаціональних взаємин в СРСР, наприклад: «сильний центр — сильні республіки».

«Щодо сильного центру — запитувала Халлік, — у нас що, шістнадцята республіка з'явилась?» ⁷⁶

Висновки

Безсумнівно, проблеми російської національної ідентичності та їхній політичний контекст перебувають у центрі уваги російської інтелігенції. Цілком очевидно також і те, що неросіяни прагнуть вирішення російського питання шляхом інституційного відокремлення Росії від СРСР, вважаючи це передумовою поборення «імперського мислення» та імперської політики в Радянському Союзі.

Якої думки щодо цього «прости» росіяни (*русский народ*)? Одну зі своїх останніх статей, «Російський національний рух», Сергій Григорянц починає так: «Російський національний рух, який міг би стати опорою майбутньої демократичної держави, в нашій країні ще не існує»⁷⁷. Хоча росіяни мають демократичні організації, вони є відносно слабкими, їм часто бракує чітко визначеного національного світогляду. Григорянц вважає, що «Пам'ять» представляє етатистську, або імперську, версію російської національної свідомості, успадковану від царського минулого і визнає, що альтернативи цьому, яка була б водночас і демократичною і національною, не виникло. Він вважає, що російському політичному спектрові бракує сили, яка боронила б ідею демократичної Росії і при цьому не забувала б доводити, що росіяни — це також один із народів СРСР, на національні інтереси якого також слід зважати. Історикові, який погодиться з висновками Григорянца, не залишиться нічого іншого, як дійти висновку, що сучасні російські демократи діють так само, як їхні попередники, свого часу згадувані Мілюковим⁷⁸.

Можна пригадати й інші історичні аналогії. Надзвичайно цікавими були б паралелі між проблемою «Роск» та «Радянський Союз» та історією німецького питання в імперії Габсбургів XIX ст. (аж до її падіння 1918 р.). Ці паралелі можна знайти в книзі Алана Яніка та Стівена Тулміна «Відень Вітгенштайна» (*Wittgenstein's Vienna*), вперше видану 1973 р. Подібно до сучасного Радянського Союзу, в державі Габсбургів кінця XIX — поч. XX ст. усі проблеми формулювалися як «національні». Навіть більше, німці в цій державі, подібно до росіян сьогодні, не мали того, що було в інших націй: політичної моделі певного гатунку — саме тому, що вони ідентифікували себе з «центром»⁷⁹.

Ремінісценції дещо іншого характеру виникають, якщо аналізувати досвід Османської імперії, наслідком розпаду якої стало виникнення турецької національної держави довкола старого територіального та політичного ядра імперії. Зауважимо також, що значна частина її окраїн поступово «відпала» ще до того, як Османська імперія зазнала остаточного краху. Чи стане «османізація» перспективою для СРСР як «внутрішньої» імперії — зараз не йдеться, але Тімоті Гартон Еш вважає, що це відбувається зараз із «зовнішньою», східноєвропейською частиною радянської імперії⁸⁰.

Радянський Союз та Югославія — спадкоємці Габсбургів, Романових та Османської імперії, — на думку Дж. Армстронга, зіткнулися з фундаментальною проблемою співіснування в їхніх кордонах націй з християнською та ісламською традиціями, з відповідними глибинними розбіжностями у способі життя та системах цінностей. Армстронг вважає, що конфлікт між християнами та мусульманами стане однією з найголовніших проблем не лише в Югославії, де це є вже очевидним протягом певного часу, але також і в СРСР⁸¹.

Наведені спостереження можуть бути корисними, якщо досліджувати національні проблеми в Радянському Союзі, але вони не дають відповіді на питання, які саме ідеї мають підтримку серед етнічних росіян сьогодні. Мабуть, варто пам'ятати про те, що в Богемії, Словенії та інших регіонах імперії Габсбургів, місцеві національні рухи утворювали загрозу німцям не лише як таким, як одній з багатьох етнічних груп, а саме як представникам імперської влади. Якщо поширювати цю аналогію на інші країни, коментарі Григорянца щодо поведінки росіян у Прибалтиці заслуговують на увагу. Виникнення «інтерфронтів» чи «інтернаціональних фронтів», які складаються передусім з росіян, — пише Григорянц, — треба вважати проявом не стільки російського національного почуття, скільки «безумовно радянського» сентименту⁸². Інакше кажучи, більшість росіян у Латвії та Естонії відчувають себе представниками держави, радянсько-імперського принципу, що живуть у потенційно бунтівній провінції. Вони не вважають себе (російською) національною меншиною, яка живе в іншій країні, а не в Росії.

Отже, здається, що демократична, «нормальна» російська національна свідомість має кращі шанси саме на російських землях, можливо, вона виникне на регіонально-автономістській основі. Можна було б, наприклад, саме в такому світлі поглянути на робітничий рух у Сибіру влітку 1989 р. Як бачимо, страйкуючі шахтарі протестують не лише проти несприятливих матеріальних умов, але не менш рішуче — проти всього укладу життя, на який їх приречено. Вони виступають проти бюрократії, «колоніалізму», «панування Москви» та подібних речей. Це дозволяє нам висловити припущення, що в основі це виглядає як відносини між залежною провінцією та імперським центром.

Яку роль відіграє інтелігенція в цьому конфлікті? У квітні 1989 р. було оголошено створення «Сибірської незалежної інформаційної агенції» (офіційні радянські джерела не надрукували це повідомлення). На установчих зборах агенції зібралися представники незалежних журналів Новосибірська (три видання), Омська, «незалежні журналісти» з Іркутська, Красноярська, Новокузнецька, Кемерова та Якутська. Декларація, ухвалена зборами, містить вислови, які можна вважати свідченням існування окремої сибірської ідентичності, яка може стати політичною. У декларації йдеться про те, що Сибір, «який перебуває в колоніальній залежності від московської влади», не має власних мас-медіа і є об'єктом «інформаційного диктату» з боку загальносоюзних видань. Сибір має регіональні видання, але йому бракує загальносибірських. Саме для того, щоб подолати такий стан справ, створено сибірську інформаційну агенцію. Організатори наголосили на тому, що вони готові співпрацювати з міжнародними та національними агенціями новин, які зацікавлені у висвітленні життя Сибіру. Вони також висловили сподівання, що агенцію підтримають «сибірський народ» та влада ⁸³.

Виступи на квітневому (1989) Пленумі ЦК КПРС є ще одним свідченням того, що соціальні та економічні проблеми по суті сприймаються в Сибіру як проблеми залежності *регіону* від центру — останній виступає як уособлення бюрократичної, адміністративно-командної системи. Порядок денний пленуму було присвячено оцінці результатів березневих виборів на 3'їзді народних депутатів. У трьох найбільших містах Радянського Союзу — Москві, Ленінграді та Києві велика кількість партійних чиновників та місцевих керівників зазнала поразки. Але, як зазначив один із них, перший секретар Кемерівського обкому партії А. Г. Мельников, найбільша кількість провалів припадає на Сибір та Далекий Схід — «від Уралу до океану». Вся ця територія з 30-мільйонним населенням, сказав він, перебуває у стані глибокої соціальної напруженості, «люди живуть дедалі гірше», проблеми досягають критичного рівня. Мельников навів дані про видобуток нафти й вугілля в Сибіру та його внесок в розвиток економіки, і поскаржився на те, що незважаючи на очевидну його важливість, Сибір не трактують як єдину територію, її окремими регіонами керують центральні органи з Москви, використовуючи командно-адміністративні методи, «оскільки інших способів ми й досі не знаємо». Єдиним виходом із цієї критичної ситуації є надання Сибіру власних прав, економічної та адміністративної автономії, ставлення до нього як до економічного партнера, — і саме у такий спосіб забезпечення його внеску в національну економіку ⁸⁴. Обґрунтованість цих міркувань доведена сибірськими страйками.

Ключові питання російського демократичного націоналізму мають величезне значення і в усіх інших відтинках російської національної свідомості. Одне з них, якому приділено найбільшої уваги, — ставлення до держави. Інше, нагальність та деструктивний потенціал якого стають дедалі очевиднішими, — це соціально-економічні проблеми в найзагальнішому їхньому значенні. Йдеться про найсерйозніші та найболючіші питання, значення яких у повсякденному житті мільйонів людей найбільш значущі: здоров'я, екологія, продукти харчування (чи скоріше їхня нестача), освіта, заробітна платня, житло, безпека праці — список можна продовжувати. Усвідомлення, що в усіх цих сферах

Радянський Союз значно відстає від розвинених країн та й навіть певних частин третього світу, є в країні загальним явищем. Серед росіян розуміння цього набирає форм ображеного національного почуття: «Ми, росіяни, страждали найбільше, ми допомагали всім в СРСР, Східній Європі, Азії, Кубі, Африці — і зараз ми бідні і відсталі».

Обурення відповідно спрямовується на декілька «об'єктів». Один із них — держава та партійна бюрократія — в узагальненому вигляді — «Москва»; інший — деякі народи, зокрема Балтії та Кавказу. Дехто пояснює негаразди Росії, звинувачуючи в усьому «євреїв, міжнародну сіоністську змову» або «масонів». Ці екстремісти не звинувачують державу і значною мірою не покладають відповідальність на комуністичну ідеологію як таку. Вони звинувачують у гріхах радянського режиму окремих євреїв, які в той чи інший час обіймали відповідальні посади, і далі, як висновок, — єврейський народ у цілому.

В цій ситуації ліберальна та демократична російська інтелігенція має зробити все, аби не віддати особливі національні чи націоналістичні російські питання та проблеми в монополію екстремістам на зразок «Пам'яті». Моделі Росії правого зразка з виразними рисами антисемітизму та інших різновидів упереджень демократи та ліберали мають протиставити власну прогресивну модель, побудовану на принципах демократизму й толерантності. Вони не мають права ігнорувати національну специфіку Росії, коли розглядають загальні соціальні, економічні чи політичні проблеми в дещо абстрактних термінах. У цьому відношенні російській інтелігенції варто було б урахувати історичний досвід 1920-х, узяти до уваги ті обставини, які дозволили фашистам в Італії та нацистам у Німеччині отримати значну масову підтримку, апелюючи до національних почуттів і традицій⁸⁵.

Цілком зрозуміло: ситуація є критичною за умов інтелектуальної та політичної плутанини й непевності. Звідси випливає друге питання, яке мають поставити націоналісти не лише Росії, а й усього Радянського Союзу: яка ідеологія та програма сьогодні має найбільший «ринковий попит» у мас? Багато хто вважає, що росіяни просуваються шляхом, який змусив Балахонова згадати вислів Пушкіна про «русский бунт, бессмысленный и беспощадный». Аби запобігти такому розвиткові подій, російська інтелігенція мала б знайти спільну мову з робітниками на зразок тих, які страйкували в Сибіру. Чи вдасться російській інтелігенції те, на що у 1970-ті спромоглася польська інтелігенція? Сьогодні весь світ знає, що польські страйки 1980 р. породили «Солідарність», а не «бессмысленный и беспощадный бунт»⁸⁶.

Звернімося до думок французького соціолога Алена Турена, який запропонував глибокий аналіз феномена «Солідарності». Стенлі Аронович пише, що Турен вбачає історичне значення «Солідарності» (виникнення якої було ознакою кінця комуністичного режиму) у створенні альтернативної програми історичного розвитку — це був виклик комуністичному режимові, який вважав такі питання власною прерогативою⁸⁷. Для того, щоб піти шляхом «Солідарності», принаймні у цьому відношенні, російській національній (націоналістичній) інтелігенції доведеться відкласти дещо абстрактні дебати про православну традицію та забути про сіоністських змовників. Натомість інтелектуалам Росії (та й інших республік) доведеться замислитись над тим, як створити нову програму, альтернативну модель майбутнього. Від того, як вони впораються з цим завданням, залежатиме вигляд будь-якої нової національної ідентичності чи ідентичностей, які невдовзі можуть з'явитися в СРСР. Досить цікаві думки Турена про природу ідентичності: «Для соціолога ідентичність, це ... не стільки усвідомлення способу буття, скільки заявка на здатність до дії та змін. Вона визначається в рамках такого поняття, як вибір, а не таких, як суть, зміст чи традиція ... якщо ідентичність суперечить організації суспільного життя, вона опиняється на маргінесі чи стає об'єктом маніпуляцій тих, хто спрямовує її. З

іншого боку, потреба в ідентичності може бути справою демократії, усвідомленням зусиль, які докладають дійові особи даної суспільної системи, для того щоб стабілізувати умови, за яких формується їхнє колективне та особисте життя, оскільки згадана система невпинно змінюється, вимагаючи від них величезних зусиль»⁸⁸.

Як я намагався довести, будь-які спроби у цій сфері вимагатимуть від росіян усвідомлення того, що та політична будівля, яку вони радо приймають як імперію, є водночас тією ж державою, яку вони відкидають як репресивно-бюрократичну машину.

Перекладено за: Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism. — 1989. — July-August. -P. 15-35

ПРИМІТКИ

¹ Жарников А. Национальное самоопределение в замысле и реализации // Коммунист. — 1989. — № 9. — С. 62.

² Radio Free Europe-Radio Liberty (далі — RFE-RL): Russian Nationalism Today // Radio Liberty Research Bulletin (Munich). Special Edition. — 1988. - Dec. 19.

³ Ibid. — P. 49.

⁴ Ibid. — P. 25.

⁵ Ibid. — P. 33.

⁶ Известия. — 1989. — 11 июля. Звернення Сахарова, перекладене англійською мовою: Kline E. The New York Review of Books. — 1989. — 17 August. — P. 25-26.

- ⁷ Афанасьев Ю. Перестройка и историческое знание // Лит. Россия. — 1988. — 17 июня. — С. 2-3, 8-9.
- ⁸ Besancon A. Nationalism and Bolshevism in the USSR // R. Conquest (ed.) The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. — Stanford, CA: Hoover Institution Press. — 1986. — P. 11.
- ⁹ Ibid. — P. 12-23.
- ¹⁰ Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета — главная национальная проблема русского народа // Русская мысль. — Париж. — 1989. — 23 июня. — С. 6—7. Статтю Балахонова спочатку було опубліковано у незалежному виданні «Демократического союза» «Свободное слово». — № 13.
- ¹¹ Різноманітні «ліберальні» погляди представлені в дискусії за «круглим столом», що мав назву: Демократия есть конфликт: Поиск правого решения национ. пробл. в СРСР. — Век XX и мир. — 1988. — № 12. — С. 8—17.
- ¹² Тишков В. Народы и государство // Коммунист. — 1989. — № 1. — С. 49-59.
- ¹³ Докладніше див.: R. Szporluk. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // L. Hajda and M. Beissinger (eds.) The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. — Boulder, CO: Westview (переклад подано в ній збірці)
- ¹⁴ Бромлей Ю.В. Быть цементирующей силой // Сов. культура. — 1988.— 25 июня. — С. 8.
- ¹⁵ Бромлей Ю.В. Национальные проблемы в условиях перестройки // Вопросы истории. — 1988. — № 1. — С. 8.
- ¹⁶ Ребане М.К. Строить вместе разумные отношения // Коммунист. — 1989. — № 4. — С. 85. Ця думка, звичайно, не нова, пригадаймо хоч би заголовок книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаної чверть століття тому.
- ¹⁷ Правда. —1988. — 2 июля. — С. 8.
- ¹⁸ Там само. —1989. — 27 апреля. — С. 6.
- ¹⁹ Тихвинский С.Л. Задачи координации в области исторической науки // История СССР. — 1988. — № 1. — С. 119.
- ²⁰ Демократия есть конфликт: Поиск правого решения национ. пробл. в СССР. — Век XX и мир. — 1988. — № 12. — С. 10.
- ²¹ Field M. G. Soviet Society and Communist Party Controls: A Case of Constricted Development // D. W. Treadgold (ed.) Soviet and Chinese Communism: Similarities and Differences. — Seattle, WA: Univ. of Washington Press. — 1967. — P. 196.
- ²² Досить повний набір документів і докладний аналіз цих течій можна знайти в працях Олександра Янова та Джона Б. Данлопа.
- ²³ Сазонов Г. Василий Белов: не бойтесь гласности! // Правда. — 1989. — 5 марта.

²⁴ Черниченко Ю. Отмыть Россию // Знамя. — 1989. — №2. — С. 168 — 169.

²⁵ Лит. Россия. — 1989. — 2 июня.

²⁶ За объективность в отечественной истории // Наш современник. — 1988. — №5. — С.186-188.

²⁷ Письмо советскому правительству // Лит. Иркутск. — 1988. — декабря, - С. 4, 7.

²⁸ Авторы посилаються на праці: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — Т.22. — С. 229-230. Радянський дослідник Г. І. Куніцин доводить, що сталінська концепція ролі російської нації як провідної нації радянської держави запроваджувалась на практиці після 1917 р. всупереч ленінським настановам. Позбавляючи РРФСР нормальних державних структур, необхідних для радянської республіки, та віддаючи її під безпосереднє управління центральної влади, Сталін відновлював дореволюційну велику державу, імперську концепцію, але робив це під прикриттям революційної термінології. Жодного слова про «сіоністів» чи «троцькістів» у статті Куніцина (добре документованій і досить об'єктивній) немає: (Куницын Г. И. Самоопределение наций: история вопроса и наше время // Вопр. философии. — 1989. — №5. — С. 68-86).

²⁹ Понад 10 років тому Рой Медведєв писав: «Фактично національне життя росіян є набагато обмеженішим, аніж у вірменів, грузинів чи узбеків. Наприклад, села та селища корінних російських регіонів набагато більше занедбані, аніж села України, Молдови, Закавказзя чи Прибалтики. Навіть більше, у росіян немає власної столиці. Москва як столиця багатонаціонального Союзу майже втратила риси національного російського міста, столиці російських земель, якою вона була до революції. Більш європейський, промисловий та чиновницький Петербург був столицею імперії. Це перетворення Москви на інтернаціональний центр, позбавлений чіткого національного обличчя, аж ніяк не можна вважати позитивним для російської нації зрушенням. Сучасне послаблення основ російського національного життя не є ані закономірним, ані прогресивним. Як можна не лише зберегти, а й розвивати далі відмінні, оригінальні Риси російського народу? Це питання потребує суспільного аналізу. Насамперед зауважимо, що вимога відокремити столицю СРСР від столиці РРФСР, за яку багато людей постраждало за часів Сталіна, не є безпідставною. Так само існує потреба в масштабних і невідкладних заходах щодо підвищення рівня сільського господарства й культури в корінних російських регіонах, особливо в центральному та північному регіонах європейської частини СРСР» (Medvedev R. What Awaits Us in the Future? (Regarding Solzhenitsyn's Letter) // M. Meerson-Aksenov and V. Shragin (eds.) The Political, Social and Religious Thought of Russian «Samizdat» — An Anthology. — Belmont, MA: Nordland, 1977. — P. 77-78).

³⁰ Дымов Ф. Что не запрещено — разрешено // Лит. Россия. — 1988. — 17 июня. — С.3. див. також матеріали симпозіуму, учасниками якого були Д.С. Лихачев та Н. Толстой : Великий город с областной судьбой? // Лит. газета. — 1988. — 2 марта. — С. 10.

³¹ Галаева С. Народный дом России // Лит. Россия. — 1989. — 23 июня — С. 18.

³² Див. інтерв'ю голови редколегії, члена-кореспондента Академії наук СРСР О. Трубачова (Литературная газета. — 1989. — 22 марта), а також доповідь: Планы российской энциклопедии // Лит. Россия. — 1989. — 14 апреля. — С. 3.

³³ Dunlop J. B. Two Noteworthy Russian Nationalist Initiatives // RFERL Report on the USSR. — 1989. — №. 21. — P. 3.

³⁴ Ibid. — P. 3-4.

³⁵ Данлоп цитує за: Моск. літератор. — 1988. — 16 декабря. — С. 3.

³⁶ Царев Б. И. Силой российского братства // Лит Россия. — 1989. — 16 июня. — С. 11.

³⁷ Моск. літератор. — 1989. — 24 марта. — С.1; Лит. Россия. — 1989. — 31 марта. — С.10.

³⁸ Антонов М. С позиций социализма // Моск. літератор. — 1989. — 31 марта; див. там же: «Воззвание Союза духовного возрождения России».

³⁹ С думой о Родине, о России // Лит. Россия. — 1989. — 31 марта. — С.10; Отечество — высшая ценность // Там само. — 1989. — 23 июня. — С. 14. У першому випадку організацію названо «движение», в другому — «общество».

⁴⁰ Милюков П.Н. Национальный вопрос: Происхождение национальности и национ. вопр. в России. — Б.м.: Библиотека издательства «Свободная Россия», 1925. — С. 116-117.

⁴¹ Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета — главная национальная проблема русского народа // Русская мысль. — Париж. — 1989. — 23 июня. — С. 6—7.

⁴² Djilas on Gorbachev (II): M. Djilas and G. Urban in conversation // Encounters. — 1988 (November). — P.30.

⁴³ Балахонов В. Сохранение империи или самосохранение на пути национального суверенитета — главная национальная проблема русского народа // Русская мысль. — Париж. — 1989. — 23 июня. — С. 6. Щодо можливостей поділу РРФСР див.: Соколов В. Демократия и границы: концепция // Лит. газета. — 1989. — 2 августа. — С. 10.

⁴⁴ Там само. — С. 7.

⁴⁵ Лит. Россия. — 1989. — 30 июня. — С. 14.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ The New York Times. — 1989. — 13 March.

⁴⁸ Wishnevsky J. «Nash Sovremennik» Provides Focus for «Opposition Party» // Report on the USSR. — 1989. — 20 January. — P. 30.

⁴⁹ Ibid. — P. 5-6.

⁵⁰ Монго М.И. // Правда. — 1989. — 7 июня. — С.5.

⁵¹ Тезисы к подготовке платформы Татарского общественного центра // Слово агитатора. — 1988. — №23-24. — С. 34-35.

⁵² Юнусова К. Ответственность как никогда // Лит. Россия. — 1989. — 2 июня. — С. 10.

» Там само. — 1989. — 26 мая. — С.5.

⁵⁴ Докладніше про євразійство див.: *The Search for Identity in Russia and Eastern Europe // Cross-Currents: A Yearbook of Central European Culture*. — Ann-Arbor, MI. — 1990. — N 9.

⁵⁵ Mazour A. G. *Modern Russian Historiography*. — Westport, CT: Greenwood Press, 1975. — P. 81, 85. Цитату з О. Пушкіна наведено за: Пушкин А. С. *Полное собрание сочинений*: В 10-ти т. — 4-е изд. Л —.: Наука, 1977. — Т.1. — С. 303.

⁵⁶ Справі перебудови — творчу ініціативу // *Літ. Україна*. — 1988. — 28 липня. — С.1. Свідомо чи ні, Загребельний по-своєму повторив знамениту фразу Миколи Хвильового: «Росія є незалежною? Так? Тоді й Україна також є незалежною».

⁵⁷ Про життя і творчість Грушевського див.: Prymak T. M. *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. — Toronto; Buffalo; London: Univ. of Toronto Press, 1987: див. а також Prymak T. M. *Hrushevsky and the Ukraine's 'Lost' History // History Today*. — 1989. — January. — P. 42-46. Про заборону згадувати ім'я Грушевського в Україні (не в Росії, де історикам дозволялось посилається на його праці) див.: Скуратівський Василь. *Захисний імунітет — народознавство // Літ. Україна*. — 1988. — 21 липня. — С. 3, 5. Скуратівський припускає, що заборона на ім'я Грушевського ввійшла в практику після усунення Петра Шелеста і приходу на посаду першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. Протилежні підходи до постаті Грушевського як ученого та політика можна знайти в таких працях: Білокінь С. *Михайло Грушевський // Літ. Україна*. — 1988. — 21 липня. — С.7; Сарбей В. *Як нам ставитися до М. Грушевського? // Рад. Україна*. — 1988. — 27 серпня. С. 2.

⁵⁸ Див.: Грушевський М. *Спомини // Київ*. — 1988. — №9. — С. 115-149 (продовжено в наступних номерах); Грушевський М. *Культурно-національний рух в Україні в XVI-XVII ст. // Жовтень*. — 1989. — №1. — С. 98-108 (продовжено в наступних номерах). Журнал «Вітчизна» в січневому номері за 1989 р. розпочинає друк дослідження Грушевського про козацьку добу [в Україні здійснено перевидання «Історії України-Руси». Канадський Інститут Українських Студій (Альбертський університет, Едмонтон) розпочав публікацію цього твору англійською мовою].

⁵⁹ Трубочев О.Н. *Славяне. Язык и история // Правда*. — 1987. — 28 марта. — С. 3.

⁶⁰ Федотов Г. П. *Три столицы // Новый мир*. — 1989. — №4. — С. 215.

⁶¹ Трубочев О.Н. *Славяне. Язык и история // Дружба народов*. — 1988. — №5. — С. 243-249; див. також його відповідь: *О языковом союзе и еще кое о чем // Там само*. — 1989. — №9. — С. 261-264. У цьому ж номері надруковано критичні листи-відгуки від читачів. Один із них, Богдан Сеньків, зауважує, що позиція Трубочева підкреслює панівний статус російської мови Щодо української та білоруської в Україні та Білорусії. Те, що «Дружба народов» друкує українських авторів, є вельми важливим, бо накладі українських журналів набагато менші, не кажучи про те, що росіяни їх не читають.

⁶² Рябчук М. *Украинская литература и малороссийский имидж // Дружба народов*. — 1988. — №5. — С. 250-254. Про погляди Белінського щодо українців див.: Svoboda V. *Shevchenko and Belinsky // G. Luckij (ed.) Shevchenko and the Critics*. — Toronto: Toronto Univ. Press, 1980. — P. 303-323; та Svoboda V. and Martin R. *Shevchenko and Belinski Revisited // Slavonic and East European Review*. — 1978. — N 4. — P. 546-562. (Хочу подякувати докторові Девідові Сондерсові за ці посилання та за зауваження щодо попередньої версії цієї статті.)

⁶³ Гречанюк С. Трубачов іде на «ми», або міфічна бабця і трубадури модернізованої щоголівщини // Вітчизна. — 1988. — №12. — С. 196-200.

⁶⁴ Вернадський В.І. Українське питання та російська громадськість // Молода гвардія. — 1988. — 12 берез. Повний текст надруковано у червневому числі «Вітчизни» за 1988. З того часу в українській пресі та окремими виданнями надруковано чимало праць, щоденників В.І. Вернадського періоду 1917-1918 рр., коли він брав участь у створенні української Академії наук. «Відкриття» цього боку діяльності Вернадського опосередковано сприяло усвідомленню того факту, що українську Академію наук було створено в той період, коли Україна була незалежною державою. (Добров М. та ін. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісн. Акад. наук УРСР. — 1989. — №4. — С. 58-74).

⁶⁵ Культура і життя. — 1988. — 24 січня. Передруковано у: Наука і культура: Україна. — 1988. — №22. — С. 309-325.

⁶⁶ Дзюба И. Осознаем ли мы национальную культуру как целостность? // Коммунист. — 1988. — №18. — С. 51-60.

⁶⁷ Харчук Б. Слово і народ // Прапор. — 1988. — №10. — С. 147-163. Передруковано у: Сучасність. — 1989. — №3. — С. 113-126.

⁶⁸ Олійник Б. Умити світ живою водою правди // Літ. Україна. — 1989. — 16 березня. — С. 4.

⁶⁹ Сосюра В. Мазепа: фрагмент з поеми // Культура і життя. — 1988. — 18 груд. — С. 5; Сосюра В. Мазепа // Київ. — 1988. — №12. — С. 77 — 107; див. також: Барабаш Ю. Іван Мазепа — ще одна літературна версія // Там само. — С. 140-149; статті С. Гальченка та В. Сергійчука в: Культура і життя. — 1988. — 18 груд.

⁷⁰ Марочкин В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. — 1989. — №25. С. 14-15. Контрверзи довкола Полтавської битви не обмежувалися сторінками літературних журналів. Молодіжна організація товариства «Пам'ять», «Россия молодая» (назву також запозичено у О. Пушкіна: «Россия молодая мужала с гением Петра»), оголосила, що у липні 1989 р. вона відзначатиме річницю битви під Полтавою. Згідно з підрахунками преси, близько 300 членів «России молодой» прибули потягом з Москви. До того, як це сталося, ще 1 липня 1989 р. Київська організація Народного руху України за перебудову обговорювала події 9 липня. Секретар ЦК КПУ з питань ідеології Леонід Кравчук доповів на цих зборах, що ЦК КПУ звернувся до відповідних органів у Москві з проханням не допустити святкування в Україні річниці Полтавської битви за сценарієм «России молодой», яку він назвав молодіжною організацією «сумнозвісної «Пам'яті». Міліція повернула москвичів додому відразу ж після їхнього прибуття до Полтави. З Полтави також було відправлено людей з кількох українських міст, які прибули для акції протесту. (Літ. Україна. — 1989. — 6 липня. — С. 1; 13 лип. — С. 6-7; Свобода. — 1989. — 20 липня. — С. 1.)

⁷¹ Полонський Р. Якщо в серці живе революція // Прапор. — 1989. — №1. — С. 146.

⁷² Там само. — С. 152.

⁷³ Емелин П. Энергия слова: говорят народные депутаты СССР // Лит. Россия. — 1989. — 16 июня. — С. 2.

⁷⁴ Известия. — 1989. — 4 июня. — С. 7.

⁷⁵ Правда. — 1989. — 7 июня. — С. 2-3.

⁷⁶ Там само. Гасло «Сильный центр — сильные республики» было найдено Горбачевым.

⁷⁷ Григорянц С. Русское национальное движение // Русская мысль. — 1989. — 12 мая. — С.6.

⁷⁸ Возможно, цей висновок здається надто песимістичним. Принаймні один із сучасних оглядачів, якого аж ніяк не можна вважати прихильником демократичного вибору, говорить про те, що громадська думка дедалі більше поляризується: на одному полюсі стоїть «Память», на другому — «Демократический союз» (Кургинян С. О механизме соскальзывания // Лит. Россия. — 1989. — 7 июля. — С. 8-9; 14 июля. — С. 2.)

⁷⁹ Janik A. and Toulmin S. Wittgenstein's Vienna. — New York: Simon and Schuster, 1973. — P. 271-272. Я обговорюю цю тему в статті: Defining 'Central Europe': Power, Politics and Culture // Cross-Currents: A Year-book of Central European Culture. — 1982. — N1. — P. 30-38. Міркування щодо німецького питання за Габсбургів див.: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. — London: Verso and LNB, 1983. — P. 81.

⁸⁰ Ash T.O. The Empire in Decay // New York Review of Books. — 1988. — 29 September. — P. 56.

⁸¹ Armstrong J.A. Towards a Framework for Considering Nationalism in East Europe // Eastern European Politics and Societies. — Berkeley, CA: — Spring, 1988. — P. 301-302.

⁸² Григорянц С. Русское национальное движение // Русская мысль. — 1989. — 12 мая. — С.6.

⁸³ Создано Сибирское независимое информационное агентство // Русская мысль. — 1989. — 14 апреля. — С.2.

⁸⁴ Правда. — 1989. — 27 апреля. — С. 3-7.

⁸⁵ Див. розділ «What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of the Capitalist State?» в кн.: Eley J. From Unification to Nazism: Reinterpreting the German Past. — Boston; London; Sydney: Alien and Unwin, 1986. — P. 245-282; див. також: Szporluk R. Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List. — New York; Oxford: Oxford Univ. Press, 1988. — P. 189-190. Цю книгу видано в Україні: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К.: Основи, 1998.

⁸⁶ Згідно з Біллом Келлером, кореспондентом у Москві, який пише про страйки в Українській РСР, «шахтарі, які вийшли на демонстрацію в західноукраїнському місті Червоноград, включили до списку своїх вимог пункт про створення незалежної національної вугільної спілки, що є очевидним наслідуванням прикладу польської «Солідарності». (Soviet Strikers Hinting at Independent Union // New York Times. — 1989. — 21 July). Майбутні події покажуть, чи ці вимоги матеріалізуються і чи створять робітники Сибіру або Донбасу спілки на зразок «Солідарності». Польська «Солідарність» була явищем багатоаспектним, яке синтезувало різноманітні спрямування, релігійні та національні, соціальні й економічні. Зараз ще занадто рано говорити про те, чи мають

робітники Сибіру будь-яку визначену регіональну сибірську чи національну російську ідентичність. Так само на даному етапі неможливо виявити будь-яку специфічну регіональну чи національну українську ідентичність у свідомості робітників Донбасу чи Західної України. У зв'язку з цим пригадується недавнє зауваження письменника Юрія Щербака про те, що на відміну від решти республік СРСР, в Україні немає міжетнічних конфліктів, натомість існує конфлікт між українцями та тими, кого Щербак називає «малоросами» (див. інтерв'ю з Щербаким: Лит. газета. — 1989. — 18 янв. — С.3). Останній термін стосується тих етнічних українців, які вважають себе членами більшої російської нації, зберігаючи при цьому деякі специфічні регіональні українські ознаки. Отже, «малороси» є представниками тих, хто підтримує в Україні ідею «загальноросійської» національної ідентичності, яку ми обговорювали раніше. Здається, що в сучасній Україні, особливо в таких ущент русифікованих регіонах, як Донбас, за масову підтримку змагаються принаймні три форми ідентичності: російська, українська та «малоросійська». Можна припустити наявність ще однієї, четвертої — чогось на зразок «радянської» ідентичності. Наявність такої форми ідентичності не варто відкидати а priori, навіть якщо вона являє собою «штучну конструкцію». Дослідження механізму «винайдення», тобто свідомого створення (щоб не сказати «фабрикування») національних традицій та ідентичностей в Європі XIX ст. див. у кн.: Hobsbawm E. and Ranger T. (eds.) *The Invention of Tradition*. — Cambridge, England: Cambridge Univ. Press, 1983.

⁸⁷ Див. передмову Стенлі Ароновича до кн.: Touraine A. *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society* / Transl. by M. Godzich. — Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1988. — P. XIX.

⁸⁸ Ibid. — P. 81-82.

4. Падіння царської імперії та СРСР: російське питання і надмірне розширення імперії

Вступ

Російська держава розпадалася двічі у цьому столітті. В 1917 році Російська імперія руйнувалася, б'ючись і програваючи у світовій війні. Радянський Союз розпався в 1991р., у мирний час, через кілька десятиріч після перемоги у найбільшій з усіх воєн в історії Росії. Першого разу держава розпалася перед приходом комуністів до влади, другого — у період їхнього правління.

Про розпад Російської імперії та СРСР написано багато, а ще більше буде написано ¹. Автор має скромнішу мету — окреслити певні чинники, які мали істотний вплив на ці події, не стверджуючи, однак, що саме вони були вирішальними в тому, що трапилося.

На відміну від інших новітніх імперій, які впали тоді, коли їхні попередні метрополії були поступово трансформовані в «нормальні» нації й національні держави, царська імперія розвалилася ще до того, як виникла сучасна російська нація і російська національна держава. Важливим чинником краху імперій у 1917 та 1991 роках був, серед іншого, конфлікт між імперською державою та російською нацією, чи «суспільством», що виникли на той час. В обох випадках «Росія» сприяла падінню «Імперії». Це веде нас до висновку, що обидві імперії не змогли розв'язати «російського питання» — безумовно, одного з найважливіших для Росії.

Іншим важливим чинником, що вплинув на падіння Російської та Радянської імперій, було їхнє надмірне розширення. Вони встановили гегемонію над націями й територіями, які відмовлялися визнати Росію і/або СРСР зразком вищої цивілізації, вищою формою розвитку економіки й Урядування — якостей, що їх мусить мати імперія, якщо її система управління не базується на самому насильстві. Встановлення гегемонії над ними за відсутності такого визнання з боку підлеглих вимагало широкого вжиття насильницьких методів, і це зробило російське правління в Європі важким тягарем для росіян, що в свою чергу ще більше сприяло відчуженню російських людей від їхньої держави. Ці чинники доповнили те, що перешкоджало формуванню сучасної російської нації. Таким чином, включення неросійських національностей в імперську чи радянську державу негативно вплинуло на умови життя російських людей. Покликані та примушені своїми урядами (царським та комуністичним) служити великій меті імперії, російські люди зрозуміли, що їм дуже складно самоідентифікуватися незалежно від імперії. У зв'язку зі специфічністю явища, яке розглядається в цьому есе, слід підходити дуже розважливо до всіх окреслених тут проблем і фактів, оцінюючи їх виключно з історичної точки зору. Автора найбільше цікавлять ті елементи минулого досвіду, які можуть бути корисними для вибору напрямків майбутнього поступу. Відомий вислів Гегеля, що «єдине, чого навчає історія, — це те, що вона нічого не навчає», звичайно розуміють неправильно: Гегель не казав, що історія не може нічого навчити, — він вважав лише, що люди не вмюють і не бажають шукати глибшого змісту і значення конкретних подій ².

Що таке імперія?

Що ми розуміємо під імперією? Існує багато визначень, і ми не будемо пропонувати нового. Замість цього скористаємось деякими описами імперії, що їх запропонували інші дослідники. Так, Гіта Йонеску виділяє в імперії три головні елементи: (1) «сильний політичний центр, якому надано життєздатності історичною місією розширення»; (2) «релігійне чи ідеологічне насильство»; (3) «відчуття кінцевої мети», притаманне імперській еліті³. За Домініком Левеном, «імперія має бути великою силою», але вона повинна також «відігравати головну роль у формуванні... цінностей і культури історичної епохи». «Щоб імперія була великою силою, очевидно, залучаються ресурси, ідеології, спокуси розширення і культурні стилі, які, в історичних рамках, передбачаються у концепції імперії»⁴. Врешті, Іштван Гонт бачить імперію як «вид територіальної державної системи, всередині якої цілі народи чи нації (навіть якщо вони зберігають видимість територіальної чи іншої окремішності) вважаються панівними або підлеглими». Гонт погоджується з Майклом В. Дойлем, що «імперія... це взаємовідносини, формальні чи неформальні, за яких одна держава контролює ефективну політичну незалежність іншої. Це може бути досягнуто силою, політичним співробітництвом, економічною, соціальною чи культурною залежністю»⁵.

Таким чином, відповідно до цих авторів, ми робимо висновок, що вважатись імперією може лише дуже сильна держава, причому визнана міжнародною спільнотою; вона мусить займати велику територію, включаючи в себе різні народи з різними правовими та адміністративними системами; використовувати почуття ідеологічної чи релігійної місії більше, ніж політику сили; бути лідером у сфері культури.

Царська імперія

Росія почала називатись імперією лише в 1721 році, хоч насправді стала такою ще задовго до того, як Петро I змінив її назву. Присвоєння Петром I західного титулу (в той час у Європі була тільки одна держава такого типу, Священна Римська імперія, керована Габсбургами) добре узгоджується з його — і російською взагалі — орієнтацією на Європу.

Імперія на Сході

Але задовго до цих змін у назвах Московія вже стала імперією. Ключова подія у цьому процесі відбулася під час правління Івана Грозного — так зване «підкорення Казані». Андреас Каппелер присвячує їй розділ під назвою «Збирання земель Золотої Орди з XVI по XVIII століття» у своєму звіті про становлення Російської імперії⁶.

Певний час після того московити і волзькі татари, а також інші народи Сходу, переважно тюркські й ісламські, жили під однією юрисдикцією. Московська еліта розробляла тимчасові угоди з елітою східних народів, з якими її предки запізналися ще під час монгольського панування над Московською Руссю. Річард Пайпс відзначає, що московити успішно асимілювали східні народи, чия знать не мала таких привілеїв, як московське дворянство, проте вони виявилися «цілковитими невдахами» в західних, провінціях, де місцеві дворяни традиційно були в кращому становищі⁷. Під керівництвом Москви російська й татарська еліти почали співпрацювати, і подальше поширення впливу Москви на Схід було цим значно спрощено⁸. Московити й населення Поволжя, а згодом і Уралу та Сибіру, жили разом у державі, до якої важко застосувати концепції, взяті з західноєвропейського досвіду. Московська «східна Імперія» формувалася до ери сучасних націй та націоналізму, і формувалася вона переважно в таких регіонах, де західні ідеї якщо й були відомі, то тільки через Москву.

Імперія на Заході

Зовсім інша ситуація склалася в західних російських володіннях. Московська держава розширювалася на захід ще до Петра, в XV-XVI ст., приєднавши Новгород і частину

Великого князівства Литовського, великої держави, розташованої в той час на просторах сьогоднішньої Білорусі, України й західних регіонів Росії. Ці західні надбання принесли Росії території, раніше відкриті західним впливам, проте вони були не досить сильними, щоб урівноважити східний характер російської держави. Перша «вестернізація» Москви відбулася в XVII ст., коли цар встановив своє панування над частинами України на схід від Дніпра, які раніше належали Польщі, а також над Києвом. Результатом цього стала трансформація російської культури під українським, або західноруським (включаючи білоруський) впливом, яка змушувала деяких російських учених пов'язувати з'яву нової Росії з «українізацією» Московії в XVII-XVIII ст.⁹

Наступний важливий крок у напрямку європеїзації Росії відбувся за Петра I. На додаток до багатьох змін у культурній, адміністративній та військовій галузях, цар здобув нові території у війні зі шведами, включаючи місце, де було збудовано Санкт-Петербург, нову столицю Росії, а також балтійські провінції — територію нинішніх Латвії та Естонії. Після розподілу Польщі наприкінці XVIII ст. Катерина II приєднала до російських володінь більшу частину Правобережної України (крім Галичини) і всю сьогоднішню Білорусь та Литву. Нарешті, в 1815 р., під час правління Олександра II, Росія захопила навіть центральні польські землі, Варшаву, Люблін, Кельце і Каліш, створивши там фіктивне Польське Королівство, більш знане як Конгресівка. А ще перед тим, у 1809 р., Росія здобула Фінляндію, додавши, таким чином, ще один протестантський народ до переважно протестантських естонців, латвійців, балтійських німців, завойованих ще за часів Петра.

Отже, крім православних і мусульман (яких Росія мала Ще й у Криму та інших колишніх володіннях Туреччини), Ця нова імперія включала мільйони юдеїв, католиків (у тому числі уніатів) та протестантів. Таке величне просування в Європу не мало аналогів у європейському досвіді. Західноєвропейські імперії розширювалися шляхом придбання заморських колоній, тимчасом як Росія, поряд зі східними завоюваннями, встановлювала своє панування над регіонами і людьми, які були більш європейськими, ніж сама Росія. У цьому плані навіть Габсбурзьке розширення на Балкани та в Галичину (1772, 1795) відрізнялося від російського, оскільки Відень був значно «західнішим» від своїх новопроданих володінь. Безумовно, сучасні західні нації так само виникли внаслідок завоювань. Але ці завоювання відбувалися задовго до ери націоналізму, і цей чинник урешті-решт зробив можливим для мешканців Бретані, Бургундії і Провансу визнати першість Парижа й поступово стати «французькими». Росіяни доволі швидко переконалися, що буде значно складніше — якщо взагалі можливо — зробити нових європейських підлеглих Санкт-Петербурга «російськими». Відсталі порівняно з британцями, французами або німцями східні європейці були чи принаймні вважали себе розвиненішими за своїх російських сюзеренів. Із виникненням новочасної ідеї «народу» нові підлеглі російських царів дедалі певніше почали вважати себе «поляками» (у старій Речі Посполитій «поляками» були лише дворяни), фінами, українцями, литовцями, естонцями тощо. Якби російська еліта вчилася на досвіді Заходу, вона б шукала способу витворити нову спільну ідентичність із татарами та іншими підкореними народами, як це, наприклад, зробила Англія з Уельсом та Шотландією, витворивши спільну британську ідентичність¹⁰.

Імперія в добу націоналізму

Замість того щоб інтегрувати народи й релігії, які вона вже мала, Росія проголосила епоху націоналізму, приєднавши до себе націю, яка, безумовно, стала її завзятим і нескоримим ворогом. У своїй гучній книзі про злет і падіння «Росії як багатонаціональної імперії» Андреас Каппелер пише: «Польський національний рух уперше і найвідчутніше похитнув Російську імперію. Він став в опозицію не лише до уряду, а й до більшої частини російського суспільства і вплинув на литовців, білорусів та українців, які століттями залежали від польської знаті й перебували під впливом польської культури. Поляки також відіграли головну роль під час кризи Радянської імперії наприкінці ХХ століття»¹¹.

У ХІХ ст. Польща являла собою найвідоміший приклад націоналістичної боротьби за відновлення свободи. У Польщі відбувалися численні повстання, спрямовані проти Росії, яка відігравала роль головного пригноблювача Польщі. Поляки були гордою нацією, яку позбавили своєї держави; Російській імперії довелось братися за розв'язання польського питання ще до того, як вона визначила основні аспекти свого власного націєтворення. А приблизно в той самий час уся Східна й Центральна Європа захопилась ідеями, вперше сформульованими в Німеччині, про те, що національність — це культурна єдність, яка ґрунтується на мові, і що національності й мови можуть бути об'єднані в сім'ї. Вчені та письменники Чехії, Сербії, Росії відкрили, що їхні мови, а отже й нації, становлять єдину слов'янську родину. Дехто зробив з цього інтелектуального відкриття додатковий політичний висновок: слов'яни повинні єднатися, має бути «слов'янська єдність», якщо взагалі не єдина слов'янська держава. Але при втіленні цієї ідеї виникли деякі складнощі, як це відзначає Франтішек Граус: «Єдина незалежна слов'янська країна, Росія, була найменш розвиненим регіоном Європи, в якому Рабовласницький устрій існував до 1861 року, а неаристократичне населення не мало жодних прав». Чехи слушно вважали себе значно розвиненішими за росіян, для яких бути слов'янином означало бути російським, але «найбільшу проблему... становили поляки», які потерпали від гноблення своїх друзів-слов'ян¹².

Росіяни відчували, що необхідно узаконити свою присутність у Європі відповідно до нових ідей про національність. Вони почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію. Каппелер стверджує, що в своєму прагненні стати «своїми» серед європейців росіяни створили свою історію (та переглянули свої стосунки зі Сходом), узявши на озброєння суто західні концепції. Їхні історики ХІХ століття навчили росіян дивитися на імперію як на національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов'ян та православних християн. У працях видатних російських істориків ХІХ ст. «історія багатонаціональної російської імперії стала російською історією»¹³. Це, в свою чергу, спричинило визначення неетнічних росіян, зокрема й тих, що жили з етнічними росіянами в одній країні століттями, як «іногородців», іноземців, словом — російські низи, або й узагалі колонізовані народи. Цей підхід передбачав глобальні відмінності, влучно схарактеризовані Джефрі Госкінгом: «Британія мала імперію, а Росія була імперією — і, може, й досі нею лишається». Як пояснює Госкінг, Британська імперія була відчуженою від своїх територій

(Ірландія — радше виняток), а тому британці могли відокремити себе від імперії без зайвих страждань. Натомість «Російська імперія була частково батьківщиною для всіх туземців, які неминуче змішувалися з росіянами на базарах, вулицях та у школах — і фактично змішуються досі»¹⁴.

Очевидно, російська ідентифікація зі слов'янами й зміна самовизначення країни в європейських категоріях мали певний довгостроковий вплив на стосунки Москви з російським Сходом. Не для всіх одразу стало очевидним, що перенесення столиці з Москви до Санкт-Петербурга, яке наблизило Росію до Європи, також зробило російський Схід (Казань і далі) більш іноземним, більш віддаленим. «Слов'янська ідея», яка зруйнувала габсбурзький династичний принцип і допомогла створити культурний і духовний бар'єр між слов'янськими народами, з одного боку, та романськими й германськими — з другого, дала Росії відчуття головного і найсильнішого члена в родині слов'янських націй, проте ця сама ідея, якщо придивитись уважніше, поставила поза законом — з етнічної точки зору — присутність Росії на Сході, в «Азії».

Але все це стало зрозумілим лише у ХХ столітті. Наприкінці ХVIII і протягом майже всього ХІХ ст. монтувалися складові частини російської національної історії. Ця нова історія робила московську, а потім і петербурзьку Росію прямим спадкоємцем Візантійської імперії, а через неї — й давньогрецької культури, провідним народом у православному світі.

Багато хто й досі вірить, що візантійський та грецький вплив мав велике значення для формування російської культури й політики, тимчасом як гарвардський історик Едвард А. Кінан вважає це «найбільшою містифікацією за всю історію європейської культури». «До другої половини ХVII століття, — пише він, — навряд чи можна було знайти хоч одного корінного москвича, обізнаного зі славетними греками»¹⁵. А втім, ідея «візантійської спадщини» давала історичну підтримку імперській російській мрії про «відвоювання» Константинополя, Царгорода, чи Царського Міста, у мусульман. Інший міф пов'язував Москву із середньовічним Києвом. Фактично московські росіяни і гадки не мали про те, що вони є «продовженням» Києва, аж поки їм про це не сказали. «Ці люди навіть не думали про Київ», — стверджує Кінан¹⁶. Тільки після поєднання України з Росією в ХVII столітті був встановлений і спроектований зв'язок Москви з Києвом у середньовічному минулому. Цей зв'язок був ще раз перезатверджений під час розподілу Польщі, коли більшість земель України і вся Білорусь дісталися Росії: київський міф допоміг відкинути польські вимоги; а невдовзі був використаний і для того, щоб відмовити українцям у праві називатись окремою, незалежною від росіян, нацією¹⁷.

І не дивно, що після приєднання Києва й Візантії до своєї генеалогії росіяни переінакшили відповідним чином і свій історичний досвід на Сході. Міф про «київсько-візантійську спадщину» був доповнений міфом «монголо-татарського іга». За цією схемою, середньовічна Росія страждала століттями під «гнітом» татар, раз у раз повстаючи проти них і поступово визволяючись. Одним з підсумків цієї «історичної» боротьби було завоювання християнською Росією мусульманської Казані.

Ці ідеологічні побудови ХІХ ст. започаткували період полемік, такий знайомий і улюблений для російських істориків. Найвідомішими були дебати слов'янофілів та західників. Та хоч би як сильно розходились їхні погляди на відносини Росії з Європою, всі вони розглядали Росію з точки зору тієї ж Європи. Слов'янофіли — захисники російської винятковості — розуміли свою Росію як слов'янську та православну, не включаючи у цю єдність татарів. Тобто їхнє розуміння Росії було сформоване цілком під впливом західних теорій. Євразійство, яке проголосило нарешті, що росіяни та східні

народи належать до однієї спільноти, з'явилося лише в 1917 році. Взагалі, залежність від теорій була поширеним російським безладдям ¹⁸.

Російська розбудова імперії розгорталась у двох напрямках: по-перше, Москва, підкоривши Казань, розпочала завоювання Сходу; трохи пізніше, після приєднання Східної України й Києва, було розпочато похід на захід. Схоже, що російський східний похід виявився успішнішим, попри високі релігійні й культурні бар'єри, які на Заході, здавалося б, були значно нижчими. Безумовно, завоювання Росією Кавказу й Центральної Азії в XIX ст. були відкрито загарбницькими, колоніальними і мали те саме обґрунтування, що й європейські заморські завоювання, — наприклад окупація Францією Північної Африки. У XIX ст. росіяни явно дивилися «на Схід» крізь європейські окуляри, якщо не взагалі європейськими очима ¹⁹.

Імперія і Росія

Ця велика імперія, що простягалась від Балтики до Тихого океану, захопивши в Європі землі й людей від Фінляндії до Бессарабії та Криму, мала глобальні політичні й соціальні проблеми з «російською власністю» — проблеми, ускладнені тим, що ніхто не знав, де ця «російська власність» кінчається і де «імперія» починається, бо, як автор уже зазначав, Росія не мала імперії, вона була нею.

У короткому резюме політичної та соціальної історії ми можемо сказати, що в XIX ст. царське правління опосередковувалось росіянами, які вірили в революцію як засіб розв'язання російських проблем і які ждали реформи. Революційна традиція включала повстання декабристів 1825 року (першу російську революцію), діяльність Александра Герцена на засланні, піднесення революційних виступів і політичного тероризму, що, крім усього іншого, призвів до вбивства Олександра II (1881), селянські повстання, промислові страйки, виникнення марксистських кіл і формування Російської соціал-демократичної партії (1898), її розпад на більшовицьке та меншовицьке крила, а потім і на окремі партії, революція 1905 року... Революційний табір сформулював фундаментальні питання, з якими зіткнулася Росія на початку XX ст., — скинення монархії, ліквідація земельної власності, боротьба проти капіталізму, — питання, що їх могла вирішити тільки революція.

Царистська автократія мала паралельні «буржуазні», ліберальні і демократичні альтернативи, які включали людей, зайнятих у регіональному й локальному самоуправлінні, професійні асоціації, незалежну пресу, освітні й культурні товариства. Заснування Думи в 1906 р. і виживання її представницького ядра до 1917 р. наводили на думку про поступовий розвиток якщо не демократії, то принаймні ліберального конституціоналізму.

Тим часом підтримувачі абсолютної монархії почали зраджувати своєму традиційному династичному легітимізму на користь націоналістичних чи етнічних ідей ідентичності.

На початку ХХ ст. виник російський націоналістичний рух, який бачив імперію як національну державу росіян. Він вважав усіх інших чужаками й закликав до відмови їм у правах «справжніх росіян». Під час правління Олександра III (1881-1894) і Миколи II (1894-1917) цей шовіністичний рух одержав зростаючу підтримку в офіційних колах при дворі.

Зрозуміло, що не тільки етнічні росіяни брали участь у революційному, реформістському чи навіть процаристському рухах: у всіх таборах були репрезентовані фактично всі етнічні складники. Слід пам'ятати також, що на початку ХХ століття етнічні росіяни, чи великороси, як вони тоді себе називали, становили менше половини населення імперії, а українці, поляки, білоруси, євреї, фіни, вірмени, грузини й татари були серед найчисленніших меншин. І якщо більш традиціоналістські елементи меншин вважали монархію спадкоємною, зростаюча підтримка нею російського націоналізму робила віру в царя сумнівною навіть для найбільш консервативних і лояльних етносів. Зайве казати, що національності також мали свої власні етнічні партії, організації та рухи.

Польща була найсерйознішою з усіх російських національних проблем. Офіційні кола Росії і більшість суспільства вважали, що польське питання має бути розв'язаним за планом, прийнятим на Віденському конгресі 1815 р., і розглядали його як внутрішню справу тих трьох країн, де жили поляки. Це відрізнялося від точки зору поляків, продемонстрованої повстаннями 1830-1831 і 1863-1864 років, та й у революції 1905 р. провідну роль також відіграли російські поляки. У Польщі, Фінляндії, Латвії і в Закавказзі революція 1905 р. була як соціальною, так і національною²⁰.

Саме в 1905 р. стали відомі широкій публіці імена двох поляків, які згодом, після 1917 р., досягли видатного становища — Юзеф Пілсудський став засновником незалежної польської держави, а Фелікс Дзержинський — засновником радянської секретної поліції. Водночас, український, литовський та білоруський національні рухи, які спочатку підтримували в Російській імперії соціальну і культурну конфронтацію з поляками, поставили себе в опозицію до російської автократії. Більше того, поляки почали розглядати ці національності як своїх спільників проти Росії. Фіни, естонці та латвійці також зайняли антиімперську позицію.

Від війни до революції, 1914-1917 роки

Ми ніколи не визнаємо, яким шляхом пішла б Росія, коли б у 1914 р. не втрутилася війна. Наприкінці 1916 — на початку 1917 років уже було ясно, що Росія цю війну програла.

Цього разу всі нерозв'язані російські проблеми постали ще гостріше, ніж у війні з Японією 1904-1905 рр. Затяжна криза призвела до відречення царя від престолу і падіння монархії в березні 1917 р. Нову Росію очолив Тимчасовий уряд, складений із партій Думи. Російські люди взяли, чи здавалося, що взяли, долю своєї держави у власні руки. Мали відбутися загальні вибори до Конституційної асамблеї, яка б зробила Росію демократичною і прогресивною країною, вирішивши більшість насущних питань, таких як земельна реформа, права національностей і релігійних груп; словом, ця асамблея створила б сучасну російську націю, яка була б на західному рівні розвитку. За місяць до виборів, однак, у листопаді 1917 р., на зміну Тимчасовому уряду прийшли більшовики зі своєю радянською владою. Трохи дивно читати, навіть у текстах відомих учених, що «в 1917 р. більшовики під керівництвом Леніна скинули царя». Більшовики не скидали царя. Вони скинули перший у Росії демократичний уряд.

Знов-таки, історики подають безліч «причин» і обставин, таких як продовження дуже непопулярної війни, що зробили можливим для Леніна та його товаришів здобуття влади — спочатку в Петрограді й Москві, згодом, після кривавої громадянської війни, майже на всій території колишньої імперії.

1917 рік: падіння імперії й знищення нації

Чому демократична Росія проіснувала ледь більше як півроку? Чому перемогли більшовики? Усі три події — падіння монархії, падіння демократії і перемога більшовиків — у своїй узгодженості та взаємозв'язку були доказом того, що процес утворення російської нації не був завершений до 1917 р.

Населення Росії — тут ми маємо на увазі «ядро» етнічних росіян — залишалося розділеним протягом тривалого часу. Освічене (чи «буржуазне») міське суспільство було відчужене від імперської держави; більша частина промислового робітничого класу була відчужена не лише від держави, а й від «суспільства»; що ж до селянських мас, тобто більшості росіян, то вони взагалі жили у світі, відокремленому і соціально, й культурно від буржуазного суспільства та міського світу. Відомо, що більшовики здобули перевагу в своїй боротьбі за владу саме завдяки селянству, хоч їхня програма, як невдовзі стало очевидним, була абсолютно несприятливою для селянських прагнень та інтересів. Але в 1917 р., як пояснює Пайпс, «селянин мав революційні настрої лише в одному напрямку: він не визнавав приватної власності на землю». І хоч більшість орних земель була у селянському володінні, вони «палко бажали» землі поміщиків, багатіїв та селян-одноосібників. Пайпс убачає в «перевазі общинного землевласництва в європейській Росії, поряд із спадковим кріпосництвом, базисний фактор російської соціальної історії». Крах царизму можна пояснити «глибинними культурними й політичними вадами системи, які заважали ефективному управлінню та економічному і культурному зростанню країни».

В умовах війни ці вади стали фатальними. «Ми тут маємо справу з національною трагедією, коріння якої йде глибоко в минуле країни»²¹.

Далі Пайпс розробляє це питання: «Основною проблемою російських селян було не гноблення, а ізоляція. Вони були ізольовані від політичного, економічного та культурного життя країни, і тому їх не зачепили ті зміни, які відбувалися з часів Петра I, котрий спрямував Росію курсом «вестернізації»... селянство, схоже, просякнуте московською культурою: з точки зору культури воно мало не більше спільного з правлячою елітою чи інтелігенцією, ніж місцеве населення британських колоній в Африці — з вікторіанською Англією»²².

Можливо, Пайпс не зовсім переконливий у своїй оцінці економічного становища селян, але слід визнати силу його аргументів стосовно негативного наслідку культурної та юридичної ізоляції селян від «суспільства». Можливо, ця ізоляція була б менш непроникливою, коли б та енергія і ресурси, що їх імперія марнувала на русифікацію неросіян (найдорожче обходила Польща), спрямовувались на «русифікацію» селян усєї великої Росії — наприклад, на навчання їх читати й писати. Це лиш одна ілюстрація того, як глибоко й фатально польське питання вплинуло на внутрішній розвиток Росії.

Марк Р. Бессінджер має рацію, що «національне самоутвердження російських меншин не було причиною падіння царського режиму», і що «національні еліти, загалом обережно підходили до проголошення національних держав у хаосі й неладі, які надійшли за цим». А проте важко погодитися з ним, що «царська система розвалила себе сама»²³.

На той час для всіх, хто розглядав Росію в світлі європейської історії (а такі люди становили більшість серед освічених росіян), було зрозуміло, що російська нація та суспільство звільнили себе від імперської держави в березні 1917 р. й почали розвивати Росію як «нормальну країну». Вони цілком слушно раділи падінню монархії як підсумку тривалої політичної боротьби, від декабристів до недавньої революції 1905 року, навіть коли не схвалювали різних ексцесів. У цьому сенсі російський березень 1917 розглядався аналогічно до революцій 1789 і 1848 рр. у Європі. Водночас чимало авторів відзначало згодом, що основна маса російського населення, себто селяни, ще не були трансформовані в національно свідомих росіян — на відміну від селян в інших країнах, які на той час уже стали французами, німцями (або, в межах російської імперії, поляками, фіннами, литовцями). Лідери, що опинилися при владі у березні, не доклали належних зусиль до «націоналізації» мас — перетворення селянського населення країни у найбільшу спільноту російської нації, яку можна собі уявити. Звичайно, це спірне питання, чи частка етнічно українських селян («малоросів», за офіційними термінами), які вже тоді усвідомлювали себе українцями за національністю, була більшою, ніж відповідна частка селян-«великоросів», які мислили себе в термінах російської нації і держави. Якщо це так, то революція 1917 р. потребує певного концептуального переосмислення. Загалом учені переконані, що в 1917 р. в Росії відбулася соціальна революція, тимчасом як російської «національної проблеми», на їхню думку, не існувало. Відтак уся проблематика російської революції відноситься до соціальної історії і недооцінюється важливість інших чинників, особливо в етнічних околицях, таких як Україна²⁴.

Тим часом, якщо Пайпс має рацію щодо ставлення російських селян до держави й суспільства у «власній» країні, якщо класовий конфлікт між сільськими масами і міським суспільством у Росії був справді таким глибоким, що переважав над будь-якою внутрішньокласовою солідарністю (підтвердженням тому — події 1917 р. та громадянська війна), то висновок про невдачу будівництва російської нації стає неминучим²⁵.

Той факт, що листопад 1917 року зумовив «знищення нації», знайшов дальший розвиток у програмі й діяльності більшовиків, котрі розглядали Росію, за Пайпсом, «як трамплін для світової революції»²⁶. Неймовірно, щоб селяни й робітники, які підтримували більшовиків, також вважали світову революцію своєю найпершою метою. Чи можуть такі люди бути нацією і водночас дозволити групі явних мрійників або й цілком божевільних очолити світову соціалістичну республіку? Російський історик Юрій Готьє занотував до свого щоденника 22 січня 1918 року: «Що це за нація, яка дозволяє проводити над собою такі експерименти?»²⁷

Радянський Союз: ідеологія, геополітика і народності

Формально створений у 1922-1924 рр. Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовніших і найбільш очевидних рисах. Це відразу було помічено багатьма російськими емігрантами, котрі ненавиділи комунізм, а проте віддавали належне більшовикам за те, що ті врятували Росію від розпаду. Деякі навіть закликали всіх «російських патріотів» підтримувати більшовицький уряд, і хоч такі заклики не знайшли значної підтримки серед еміграції, все ж існувало загальне переконання, що Росія і під червоним прапором лишилася Росією. Проте в багатьох аспектах радянська держава була таки іншою. Не зупиняючись тут на цілком очевидних відмінностях між консервативним царизмом і революційними, «трансформаціоналістськими» радами, відзначимо лише наступне.

По-перше, царі не вважали свої закони придатними для всієї земної кулі і не прагнули зрівняти весь світ під одну — свою — владу; радянська держава тим часом була не тільки ідеологічною, а й вважала свою ідеологію універсальною, а свою форму правління — придатною для всезагального впровадження. За Ернестом Геллнером, радянський комунізм був «цілком незвичайним і, можливо, унікальним в історії суспільних систем утіленням детально розробленої, тотальної, всеосяжної і глибоко месіаністської теорії»²⁸.

По-друге, порівняно з імперською Росією, Радянська держава була суттєво зменшена в розмірі і зазнала ще суттєвіших змін у складі населення. Ті національності, які до 1914 р. були найбільш «західними», далі інших просунулись на шляху сучасного державотворення, не лишившись із Росією після революції: Фінляндія, Польща, Латвія, Естонія і Литва стали суверенними державами. Радянський Союз, таким чином, став державою більш російською та водночас більш азійською, ніж царська Росія. Справді, перепис 1926 р. виявив абсолютну перевагу росіян в СРСР, тоді як до 1914 р. вони мали перевагу лише відносну²⁹.

По-третє, хоч ця держава й була значно «російськішою» від попередниці, називалась вона Союзом Радянських Соціалістичних Республік і внутрішньо була організована за

етнічними та лінгвістичними критеріями як федерація соціалістичних національних держав, котрі мали право, записане в усіх відповідних конституціях, вільного виходу з цього Союзу. Ця умова зовсім не була якоюсь поблажкою з боку режиму. На 1922 р. більшість «європейських» імперських підлеглих стали незалежними. Ті, хто намагався, але не зміг визволитися в 1918—1920 рр. — Україна, Білорусія, Вірменія, Грузія та Азербайджан, — здобули все ж визнання своїх спроб у вигляді статусу «суверенних радянських республік», формально рівних партнерів Росії, тобто РРФСР. Це сталося після диспуту між Леніним і Сталіним, котрий пропонував натомість включити Україну, Білорусію, Грузію, Вірменію та Азербайджан до СРСР зі статусом автономних республік.

Створення СРСР поставило на порядок денний питання «російської власності» та її відношення до СРСР. Формально Росія стала національною державою, конституційно рівною Україні чи Білорусії. Але водночас як РРФСР розумілося щось значно більше. У 1922 р. майбутні Казахстан, Узбекистан, Туркменія, Киргизія і Таджикистан (під іншими назвами) належали Російській Федерації, яка, таким чином, була слов'янсько-тюркською і християнсько-мусульманською. Лише після 1924 р., під час найбільшої територіально-національної реорганізації Центральної Азії ці регіони покинули РРФСР і ввійшли безпосередньо до СРСР. Але навіть після цього РРФСР зберігала цілу когорту автономних республік, районів, регіонів, кожний з яких мав назву за певною етнічною групою, тож РРФСР, по суті, була меншою копією СРСР усередині його.

Татарська АРСР була найзначнішою з усіх республік у складі Російської Федерації і, як Татарстан, вона залишається й сьогодні важливою частиною нової Росії. Сталін відмовився дати татарам статус союзної республіки, посилаючись на вигадані аргументи, що Татарстан, мовляв, не межує з іноземною територією і, таким чином, не може реалізувати свого конституційного права на вихід із Союзу. Хоч, мабуть, історія більше, ніж географія, лежала в основі справжніх сталінських мотивувань: Казань стала частиною тієї самої держави, що й Москва, задовго до того як Ташкент, Баку чи навіть Київ опинилися під владою Москви чи Санкт-Петербурга. Росіяни й татари були здавна разом — спершу під ханами Золотої Орди, згодом — від Івана Грозного до Миколи II — під російськими царями.

З цих історичних даних випливають певні чинники, які забезпечили утримання влади більшовиками. З одного боку, більшовики зверталися до російського патріотизму, захищаючи цілісність того, що більшість росіян вважали своєю країною. Чимало царських генералів та офіцерів добровільно запропонували свої послуги Леніну й Троцькому в 1920 р. під час польсько-радянської війни, яка з російської націоналістичної точки зору велася задля збереження Києва в складі Росії, тоді як із польської точки зору мала, по-перше, допомогти українцям у боротьбі за незалежність і, по-друге, порятувати поляків як націю. (Натомість для Леніна і його товаришів це був лише засіб поширити революцію далі в Європу³⁰.) З другого боку, почавши з рішучої опозиції російському націоналізмові, більшовики дістали підтримку від багатьох представників пригноблених національностей Росії, яка виявилася вирішальною у громадянській війні. Це були, зокрема, і поляки, й фіни, й латвійці, які залишилися в СРСР після війни тому, що їхні батьківщини стали «капіталістичними» країнами. Більшовики знайшли також певну підтримку серед зарубіжних симпатиків, для яких, як і для Леніна, польська війна велася з метою зробити російську революцію інтернаціональною, тоді як перемога поляків означала б поразку світової революції.

Деякі інші геополітичні чинники також виявилися сприятливими для Рад. Війна проти Німеччини затягнулася до листопада 1918 р., і виснажені війною переможці не мали бажання вторгтися в Росію. До того ж, західні сили були зацікавлені у збереженні

територіальної цілісності цієї країни після очікуваного там падіння комунізму, і тому відмовлялися у допомозі сепаратистам у національних околицях. (Варто нагадати, що Сполучені Штати, хоч і відмовлялися до 1933 р. визнати Радянську Росію, мали такі самі проблеми і з визнанням незалежності Фінляндії та Балтійських держав.)

Радянська утопія

Після 1917 року в Росії процес творення нації був призупинений, чи, власне, збитий зі шляху нормального розвитку комуністичним експериментом, який відтворив, чи, точніше, створив нову імперію на спеціальному антинаціональному, універсально-ідеологічному ґрунті. Комуністична держава визначала себе глобальними поняттями — як альтернативу «капіталізму», його політичному, соціальному і культурному порядкуві. Її цілі поширювалися значно далі, ніж просто обслуговувати Росію та інші союзні республіки — Ленін і його прибічники мали на думці щось інше. СРСР мав стати альтернативною моделлю сучасності, кращою, ніж запропонована Заходом.

Після 1917 р. більшовики переконали себе, що їхня система, а отже, й управління, поширяться далеко за межі старої імперії, включаючи Польщу та Фінляндію; вони справді вірили, що являють собою прототип єдиної загальної цивілізації. Навіть для Сталіна «соціалізм в одній країні» був тільки початком³¹. Оскільки Ради вважали свою систему найдосконалішою і цілком придатною для інших країн, вони поширили її на держави Східної і Центральної Європи, захоплені в 1944—1945 рр., аж поки врешті-решт не залишилось ані соціалізму, ані єдиної країни³².

Інтернаціоналізм чи надмірна експансія?

Ми приходимо до висновку, що утвердження інтернаціоналізму, як його розуміла Москва, тобто надмірна експансія, розвалили Радянський Союз так само, як експансія розвалила

свого часу й імперську Росію. Насіння майбутнього розпаду СРСР було посіяне в пору його найбільшого військово-політичного тріумфу — під час і після Другої світової війни.

Спочатку, в 1939—1940 рр., Ради приєднали балтійські держави і Східну Польщу, тобто західні регіони сучасної України та Білорусі³³. Згодом, після 1944 р., вони насадили радянську систему в тих раніше незалежних державах Центральної і Східної Європи, які опинилися під радянським контролем наприкінці Другої світової війни³⁴. Там радянська система розглядалася як форма російського домінування. Ці нації відчували свою значну відмінність від Росії й хотіли наслідувати Захід. Можливо, розпад Радянського Союзу почався з першими ознаками розриву єдності комуністичного світу. Конфлікт Сталіна з Тіто і відлучення Югославії послужили початком, а конфлікт із Китаєм став наступною, значно важливішою подією цього плану.

Якщо розрив між Москвою й Пекіном мав виняткове геополітичне значення, то вирішального ідеологічного удару радянському домінуванню завдала Польща. Починаючи з робітничих страйків у Познані (1956), Гданську (1970), Радомі (1976) і знов у Гданську (1980) і закінчуючи зародженням багатомільйонного руху «Солідарність», польські робітники фактично розвіяли найголовніший міф радянського комунізму — міф начебто створеної ним «пролетарської держави». Це не означає, що ми недооцінюємо ролі робітничих страйків у Східній Німеччині (1953), Угорської революції (1956) чи Празької весни (1968). Але Польща фактично позбавила радянську модель будь-якої легітимності на своїй землі, оскільки загальнонародні страйки були організовані робітниками й очолювалися електриком, чиї пролетарські повноваження були бездоганними (і куди справжнішими, ніж у будь-якого лідера Польщі чи СРСР). Цей подвиг не могли здійснити ні селяни, ні інтелектуали, ні священики, ні студенти. І той факт, що робітники були одночасно поляками і католиками, надав ширшої історичної перспективи їхній боротьбі — зробивши її новою сторінкою багатсотлітньої боротьби між католицькою Польщею і православною Росією.

Після 1945 р. поляки кинули виклик радянському комунізмові, достоту як їхні предки у ХІХ — на початку ХХ століття Російській імперії, — починаючи з повстання Костюшка 1794 р. і закінчуючи робітничими та студентськими страйками у Варшаві та Лодзі 1905 р. Історія Польщі після 1945 р. підтверджує оцінку Каппелера щодо виняткової ролі польського питання в занепаді й крахові Радянської імперії.

Уявімо собі, що Радянський Союз дозволив би Польщі залишитись «фінляндизованою» замість спроби її радянзації/Русифікації. Не було б тоді «польського жовтня» 1956 р., не було б і польського впливу на радянський блок, не було б, вочевидь, і «Солідарності»... Зробивши те саме з Естонією,

Латвією й Литвою, Ради уникли б заодно і багатьох проблем у себе вдома, відбитих у знаному прибалтійському гаслі: «Москва намагається керувати нами, як усіма іншими, — отже, мусимо допомогти всім іншим стати, як ми». Говорячи тут про спадкоємність між Костюшком і Валенсою, ми підкреслюємо передусім той факт, що в більшій частині Східної та Центральної Європи радянська система сприймалася як російський продукт і як форма російського домінування.

Понад 30 років тому Руперт Емерсон описав світ після 1945 р.: «Колоніалізм відступав набагато швидше, ніж здавалося взагалі можливим. Лише стара царистська імперія залишилася недоторканою, улягаючись у нові ритми комуністичного розвитку, поки її європейські прибічники поширювали її простори»³⁵. Підтвердивши цю оцінку походження комунізму у Східній Європі, інший учений, Реймонд Пірсон, побачив через

30 років «момент деколонізації» в ділі — ставши свідком падіння комунізму в цій частині світу³⁶.

Чому впала Радянська імперія?

Звичайно, Радянська імперія у Європі не розпалася просто тому, що східним європейцям не подобався статус колоній, робітничий клас відчував, що його експлуатують, а інтелігенція не сприймала радянської ідеології. Розпад почався з появою під впливом «холодної війни» масового усвідомлення, що Великий Задум комуністів провалився. Як пояснює Пірсон, «холодна війна» втомила й спотворила Радянську імперію до раніше незнаного рівня і призвела до такого самого виснаження, що й попередні світові війни. У своїх надмірних і вкрай нестерпних військових, економічних та політичних вимогах «холодна війна» виконала функцію третьої світової війни». Ерік Гобсбаум робить такий самий висновок: «З міжнародної точки зору, СРСР був повністю переможеною країною, наче після важкої війни, — хоч війни як такої не було»³⁷. Її результат, продовжує він, великою мірою зумовлювався тим, що Східна Європа була ахіллесовою п'ятою радянської системи, а Польща (і, трохи менше, Угорщина) — її найуразливішою частиною»³⁸.

Але чому саме Східна Європа виявилась ахіллесовою п'ятою? Чи ж не був весь комуністичний план міжнародним із самого початку? Щоб відповісти на це запитання, мусимо простежити коротко за перебігом «холодної війни».

Радянська система базувалась на тій ідеї, що національна держава є нормальною політичною формою для періоду капіталізму, тимчасом як соціалізм за своєю природою є інтернаціональним, навіть наднаціональним. Ця інтернаціональна сила повинна була змагатися і, безумовно, «перемогти» капіталістичну систему — систему незалежних національних держав. Щоправда, вже в 30-ті роки, за Сталіна, СРСР почав присвоювати собі воєнні традиції й зарубіжну політику царської імперії, а російська нація отримала статус «старшого брата».

Публічна та офіційна ідентифікація Радянського Союзу з царською Росією ще більше посилилася під час і після Другої світової війни. Але навіть наслідуючи царську Росію і віддаючи провідну роль російській мові й російському народові, СРСР не відмовлявся від своєї мети стати прототипом нової соціалістичної цивілізації, яка б переважала капіталізм і замінила б його, врешті-решт, на всій землі. Це був той тип інтернаціоналізму, що з ним мала справу Східна Європа після 1945 р.

Після смерті Сталіна, в мінливій політичній ситуації, Микита Хрущов відновив старий комуністичний виклик капіталістичним силам. Нова програма партії передбачала ретельний опис того, коли СРСР випередить спочатку Західну Європу, а потім і США за

різними економічними та соціальними показниками. Радянські лідери були впевнені, що змагання з Заходом вимагає, як мінімум, рівного збройного потенціалу зі Сполученими Штатами і протиставлення себе Америці скрізь, особливо в країнах третього світу. Як говорили в Москві в 70-х роках, це треба робити, бо «США втручаються в радянські внутрішні справи у будь-якій частині земної кулі».

Якийсь час здавалося, що Ради здобувають успіхи. Та невдовзі стало цілком зрозуміло, що вони не в змозі «встановити суспільний лад Добробуту й Справедливості» — ані бодай чогось одного. «Ситуацію погіршило й те, — писав Ернест Геллнер, — що японці та інші східні азіати показали, що західний капіталізм можна-таки наздогнати, проте за умов конфуціанської, а не марксистської адаптації ідей Адама Сміта»³⁹.

Це означало зневіру — а там, де бракує віри, формуються дедалі рішучіші антикомуністичні настрої. Східні європейці наочніше, ніж радянські жителі, бачили, що Захід перемагає. Вони погодилися б із Кеннетом Майногом та Берилом Вільямсом, які характеризували комунізм як «безплідну форму модернізації» та «легенду, яка претендує на те, щоб контролювати реальне життя»⁴⁰.

Східні європейці завжди знали, що реальне життя — на Заході. До того ж вони мали власні причини невисоко ставити будь-що, асоційоване з Росією, відкидаючи російські вимоги правління й зверхності. Вони б охоче погодилися з Бенедиктом Андерсоном, котрий ще у 1983 р. пропонував СРСР згадати долю своїх імперських попередників з ХІХ ст., замість претендувати на організацію людства у ХХІ ст. (У новій передмові, датованій лютим 1991 р., Андерсон висловився ще чіткіше: «На початку нового тисячоліття мало що нагадуватиме про Союз Радянських Соціалістичних Республік, окрім ... самих республік»⁴¹.)

Імперія розпадається

Від розпаду Радянської зовнішньої імперії в Європі повернімося до падіння СРСР: від ахіллесової п'яти — до Ахіллеса.

Можна назвати чимало причин і чинників тієї важливої події. Неможливо зігнорувати, ані точно оцінити персональний фактор — роль Михайла Горбачова. Радянський програш у «холодній війні» і падіння комунізму у Східній Європі також є суттєвими. Одна з аксіом західної «совітології» стверджувала, що втрата Східної Європи похитне легітимність комунізму в СРСР, а тому СРСР ніколи не відмовиться від контролю над Центральною і Східною Європою⁴².

Те, що трапилося, напрочуд збігається з передбаченнями Ренделла Коллінза, веберівського соціолога, котрий навіть не був експертом із цього питання. Спираючись на широке порівняльне дослідження, Коллінз стверджував, що «здається, всі основні геополітичні процеси працюють проти продовження Радянської світової влади». «Якщо така надмірно розширена імперська країна (як Росія чи СРСР) вплутається в етнічний чи політичний конфлікт за своїми межами, існує серйозна тенденція поступової каталізації внутрішніх нестабільностей у межах імперії». «А що перший раунд серйозних криз означатиме втрату Східної Європи чи іншої закордонної території, — вважає Коллінз, — то кумулятивні процеси внутрішнього ослаблення сягнуть подальшої кульмінації у втраті наступної ланки історичних завоювань: Прибалтики, України, Кавказу, центрально-азіатських мусульманських територій...»⁴³

Було несподіванкою, що Коллінз, як стороння людина, так передбачливо провів події. Аж до падіння Радянського Союзу існувала широко розповсюджена думка, що Ради мали успіх у будівництві урбанізованого, індустріалізованого суспільства і що вони справді знайшли докапіталістичний шлях модернізації та соціалістичний еквівалент побудови нації шляхом створення радянського народу, багатоетнічного й багатомовного, об'єднаного, однак, російською мовою та комуністичною ідеологією. Це справді було прагненням Рад, які не називали радянських людей нацією, вживаючи натомість термін «радянський народ». Не було жодного сумніву, що бути радянським громадянином означало не мати національності. (Ця ідея проголошувалася скрізь, як, наприклад, у популярній пісні: «Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз».) Усе в офіційній характеристиці «радянських людей» збігалося з умовним західним визначенням політичної, тобто громадянської, нації. Понад 60 років тому російський учений М.В.Устрялов у статті «Про радянську націю» стверджував, зокрема, що Ради перетворювали всіх людей тодішнього СРСР у націю, визначену політично й ідеологічно, але не визначену етнічно⁴⁴.

Подальші західні дослідники мовчки, або й відкрито, розуміли «Ради» саме в цьому сенсі. Писалися книги й статті, проводилися семінари про радянських робітників, радянську молодь, радянську музику, балет і спорт; жваві дебати про політичні амбіції нового радянського середнього класу точилися фактично до остаточного краху СРСР; і хоча б один зарубіжний експерт порадив Москві вигадати «радянську» національну зацікавленість. Фахівці говорили про інституційний плюралізм в СРСР, маючи на увазі радянські інституції. Тож коли з'явилися «гласность и перестройка», вони, природно, очікували появи нових радянських політичних партій, рухів та асоціацій.

Проте нічого такого не сталося. Багато хто, однак, і сьогодні не в змозі пояснити цього феномену. Ерік Гобсбаум, наприклад, вважає, що «дезінтеграція Союзу зумовлена не появою націоналістичних сил». Навпаки — націоналістичні сили в республіках виникли внаслідок дезінтеграції центру після поразки в «холодній війні». «Країна просувалася до плюралістичної системи, породжуючи водночас економічну анархію. Це була вибухова комбінація, яка підірвала основи економічної та політичної єдності СРСР»⁴⁵. Та вже коли могла виникнути така ситуація, то лише тому, що «радянського» суспільства не існувало. Інакше альтернатива до центральної влади виникла б у «загальносоюзних» організаційних рамках, — чого, однак, не сталося. Націоналізм, отже, виник не тому, що центральна державна влада розвалилася. Радянська держава розвалилася саме тому, що не існувало радянського суспільства для її захисту — і не було справжніх інституцій, із яких могла б виникнути нова радянська співдружність. Як зазначив Анатолій Хазанов, радянська система була тоталітарною і «фактична відсутність громадянського суспільства в багатонаціональній Радянській державі передбачала, що кооперація, найімовірніше, буде досягнута на основі етнічної солідарності»⁴⁶.

Держава розпадалася не на «регіони», а на республіки, — всі вони територіально були різними. Російська республіка простягалась від Балтики до Тихого океану, з населенням понад 150 мільйонів людей. Коллінз дав переконливіше пояснення, чому все було саме так, і зробив це задовго до Гобсбаума і навіть до самого розпаду: «Формальний механізм виходу з Радянського Союзу вже готовий. П'ятнадцять найбільших, етнічно різних регіонів являють собою офіційно автономні держави, які мають місцевий механізм управління... В теперішній практиці ця автономія малоефективна, оскільки збройні сили, грошова система й економічне планування контролюються органами центральної влади, а політичний контроль проводиться єдиною національною Комуністичною партією. Важливість автономно-етнічної державної структури полягає, однак, у тому, що вона містить етнічні визначення й водночас організаційні структури, які можуть стати основою справді окремих держав, якщо центральний уряд серйозно ослабне»⁴⁷.

Ідея, яка замінила марксизм-ленінізм в останні дні Радянського Союзу, — це була ідея нації. Москва не створювала сучасних націй у радянському просторі, навпаки — вони виникли всупереч протидії радянського режиму. Це пояснює, чому спочатку національні рухи очолювалися у більшості своїй письменниками, поетами, митцями та вченими-гуманітаріями: всі ці сфери публічного життя були найменш радянськими. Утім, коли стало очевидно, що радянський корабель тоне, деякі суто радянські діячі також вирішили стати «національними» політиками. З'явилися «перероджені» узбеки, українці, грузини та ін. Коли московський центр зник, а суспільства й нації ще не стали достатньо сильними, ці экс-комуністи зробилися хазяями своїх нових країн, навіть не роблячи спроб розділити владу з націоналістичною інтелігенцією. Коллінз передбачав і це: «Можлива дезінтеграція Радянського Союзу відбудеться, найімовірніше, під орудою колишніх політиків-комуністів. Ураховуючи нинішню монополію комуністів у політичній сфері в Радянському Союзі, політичним змінам буде важко пройти якимось іншим шляхом, у всякому разі спочатку»⁴⁸.

Вихід Росії

Утім, навіть Коллінз не передбачав виходу Росії з імперії. Та й хто міг уявити, що колишній секретар партії з Уралу, захищаючи Кремль, досягне першої президентської посади в незалежній Росії?

Саме це зробив, однак, Борис Єльцин. Історики довго ще сперечатимуться про «об'єктивні» та «суб'єктивні» чинники розпаду СРСР, але Джон Барбер має рацію, коли пише про події 1990—1991 рр.: «Радянський Союз не просто розпався: він був розвалений діями його опонентів... Об'єднання реформістських комуністів та антикомуністичних «демократів» не отримало державної влади просто через недогляд»⁴⁹.

У червні 1990 р. Російська республіка проголосила свою незалежність у Декларації про державний суверенітет і розпочала створення необхідних органів, включаючи адміністрацію президента Росії, зробивши, таким чином, упевнений крок до повної державності⁵⁰.

Утім, зазначає Джордж Кеннан, якщо з формального боку російська декларація про незалежність лише «зрівнювала російську націю з усіма периферійними одиницями колишнього Радянського Союзу», то у фактичному плані вона становила «смертельну загрозу Радянському Союзові як такому». Радянський Союз ставав «порожньою мушлею, без людей, без території, без будь-чого, крім суто теоретичної ідентичності»⁵¹.

Вибір Росії

Ні за царів, ні за комуністів, як ми бачили, Росія не змогла перейти від імперії до національної держави. Напруженість, а потім відкритий конфлікт між імперською державою і російським національним «суспільством», що почало зароджуватися, стали основним чинником розпаду імперії в 1917 р. і розпаду СРСР в 1991 р. В обох випадках, хоч і різними шляхами, «Росія» спричинила падіння «імперії». Таким чином, ми приходимо до кінцевого висновку Марка Р. Бессінджера про те, що «від самого початку новітнього будівництва держави в царській імперії, держава й імперія довели, що їх дуже важко роз'єднати, зумовивши тим і розпад Російської імперії, і загибель СРСР, і нинішні напрямки розвитку пострадянської політики»⁵². Підсумовуючи, автор стверджує, що провал будівництва держави був результатом фундаментальнішої невдачі у формуванні російської нації.

У такому ракурсі Анатолій Хазанов подає дуже колоритну аналогію, беручи інший приклад переходу від імперської національності до нації, з якого можемо краще зрозуміти нинішнє російське становище. За Хазановим, росіяни в радянській імперії — і, як ми можемо припустити, їхні предки в імперській Росії, — «залишилися на турецькому рівні національної ідентичності». Це означає, що вони ідентифікували свою країну, Росію, з Радянським Союзом значною мірою так само, як турки колись ідентифікували Туреччину з Османською імперією. Хазанов доводить, що радянська національна політика була «шкідливою» для формування російської нації і дозволяла урядові «впроваджувати імперські інтереси, пригнічуючи російські національні інтереси». Він робить висновок, що формування сучасної російської нації ще не завершилося. Чи буде Росія громадянською, чи етнічною нацією — питання залишається відкритим⁵³. А чи вирішує тим часом населення пострадянської Російської Федерації (офіційна назва країни) «російське питання» успішніше за своїх імперських попередників?

Подивімося спочатку на географію. Часто можна почути — і в Росії і за кордоном, — що Російська Федерація після 1991 р. є «штучним» утворенням, бо, мовляв, для Росії в її теперішніх межах не було жодного історичного прецеденту. Це слушно, але те саме можна сказати й про велику кількість інших держав у Європі, не кажучи вже про Азію й Африку. До 1990 р. не існувало Німеччини в її нинішніх межах. Тієї Польщі, яка з'явилася в 1945 р., також ніколи раніше не існувало. Туреччина, чий вигляд на малі для всіх, окрім курдів, є таким природним і «нормальним», у 1920-ті роки здавалася штучним утворенням постосманського світу. Нова Туреччина була ще менш «історичною», ніж пострадянська Росія.

Зайве казати, що в усіх цих випадках глибока й болюча переоцінка була необхідна для того, щоб відповідні нації погодилися з тим, що являють собою Німеччина, Польща, Туреччина. (Згадаймо, як драматично генерал де Голль примушував Францію врешті-решт прийняти той факт, що Алжир не є французькою колонією!)

Ці приклади допоможуть нам краще зрозуміти проблеми самоідентифікації нинішньої Росії. Але щоб відчувати російські незручності з географією, варто звернутися до російської історії. Вона допоможе нам зрозуміти, чому Київ, підпорядкований Москві «щойно» з 1667 р., став столицею нової незалежної держави у 1991 р., тоді як Казань, яка завойована Москвою на століття раніше, так і залишилася столицею республіки у складі Росії.

Російські стосунки з Україною і російсько-«азійські» зв'язки залишаються головним на сьогодні російським національним питанням. Чимало росіян відчуває, що культурне і політичне «розташування» їхньої країни (чи входить вона до складу «Європи», а чи є ядром «Євразії») залежить від того, як буде вирішене згадане питання.

Українсько-російські відносини доволі детально вивчені, тож не будемо тут на них зупинятися, зазначимо лише, що всі політичні кола в Росії й досі сумніваються, чи справді існує українська національність, хоч із тактичних причин не всі говорять про це відкрито. За суперечками про Чорноморський флот або статус Криму криється небажання визнати Україну як незалежну від Росії державу⁵⁴. Російсько-«східним» зв'язкам, як спробі визначення ідентичності Росії, приділяється менше уваги, хоча саме вони, на наш погляд, історично важливіші для російського самовизначення як нації та держави. Одним із неочікуваних вирішень конфлікту в Чечні може стати більша увага до національного питання в Російській Федерації. Приклад того, наскільки серйозно можуть розглядатися ці проблеми принаймні деякими політиками та вченими, знаходимо у звіті симпозиуму, що проводився у Москві 1995 р. під назвою «Росія в умовах стратегічної нестабільності». Наведений фрагмент виступу М.Моїсеєва показує, про що йшлося на цьому симпозиумі: «Якщо глибоко вивчити окреслену тут проблему, можна побачити, що два тисячоліття нашого життя з татарами та їхніми предками сформували в нас однаковий менталітет. Ось чому наш синтез з ісламським світом цілком реальний, і можна передбачати досить глибоку взаємну пошану й розуміння. Але якщо ми не досягнемо цього, нам загрожує лихо. Я в цьому впевнений»⁵⁵.

Але чому Росія мала б прислухатися до академіка Моїсеєва?⁵⁶ Схоже, державні мужі і впливові аналітики у Москві приділяють сьогодні куди більше уваги питанню, як «відновити» Мінськ, Алмати та Київ, ніж як не «загубити Казань». Вони головним чином думають про відновлення імперії

— чи називатиметься вона Третьою? — і майже не думають про будівництво держави, «Другої республіки». Можливо, вони реалісти: перша імперія проіснувала кілька століть, друга

— сімдесят років, тимчасом як Перша республіка — єдина Росія, що була демократичною, — проіснувала заледве вісім місяців.

Але, можливо, й відновлювачі імперії повторюють фатальні помилки своїх царських і радянських попередників, котрі, за словами Генрі Кіссінджера, страждали від «російської манії нових завоювань». Лише деякі з них «були досить мудрими, щоб усвідомити, що для Росії збільшення території означало збільшення слабкості... врешті-решт, комуністична імперія розпалася з тих самих причин, що й царська»⁵⁷.

Не лише «манія завоювань» пов'язує нинішню еліту з царським і радянським минулим, а й зневага до умов життя російських людей. Коли О. Солженіцин заявив, що російської нації сьогодні не існує, його слова підтвердили судження Пайпса й Готьє щодо пореволюційної епохи. Солженіцин нарікає на «стратифікацію росіян нібито на дві окремі нації» й ілюструє свій висновок такими словами: «неосяжна провінційно-селянська глушина і несумірна меншість у столиці, цілком чужа їй та вестернізована у своїй культурі». Солженіцин бачить ознаку російської національної «катастрофи» в «сьогоднішньому аморфному стані російської національної свідомості, в сірій байдужості до їхньої національної спорідненості і навіть ще більшій апатії до співвітчизників у жахливій нужді». Немає потреби поділяти погляди чи приймати мову, але треба ввійти у становище Росії, — а саме це лишається поза увагою спостерігачів, що видно, зокрема, з їхнього подиву з того, як росіяни голосують. Реальна катастрофа в Росії, стверджує Солженіцин, полягає в словах: «наше вимирання»⁵⁸.

Те, що Солженіцин називає національною «катастрофою», професійний демограф В.Козлов описує менш апокаліптичними, але не менш вражаючими словами у своїй праці «Вимирання росіян: історико-демографічна криза чи катастрофа?»⁵⁹ Козлов передбачає, що до 2000 р. кількість росіян у Російській Федерації зменшиться порівняно з 1989 р. на 7—9 мільйонів, а в «близькому зарубіжжі» — на 20—25 мільйонів. Козлов відзначає із занепокоєнням, що в 1989 р. чистий приріст населення в Російській Федерації становив 289,2 тис. росіян і 287,1 тис. неросіян. (Його тривога зрозуміла, коли врахувати, що 1989 року в Російській Федерації було 119,9 млн. росіян, котрі становили 81,5% населенням) Важко сказати, чи міркували президент Росії та його міністр оборони над приєднанням Чечні у світлі цієї статистики⁶⁰.

У звіті про свою місію до Москви колишній посол США в СРСР Джек Ф.Метлок робить висновок, що є дві речі, які настільки очевидні, наскільки взагалі щось може бути очевидним у людських стосунках: 1. Радянська система не може бути збудована знову... 2. Російську імперію відновити неможливо, навіть якщо російські люди плекатимуть емоційну відданість міфологізованому минулому і зазнаватимуть періодичної обробки з боку демагогів. Тільки здорова російська економіка може вирівняти рахунок, проте вона ніколи не стане здоровою, якщо Росія знову зверне на шлях імперіалізму»⁶¹.

Метлок нагадує своїм читачам, що «Росія не може собі дозволити далі бути імперією, хоч і намагається це робити. Якщо ХХ століття чогось нас навчило, так це те, що імперії дорого обходяться». Він також вказує на аспект, розуміння якого, на диво, не вистачає всім російським проектам відновлення імперії: неминучий опір колишніх республік. Для Росії, вважає він, «внутрішнє національне будівництво є принциповим викликом. ... Росія повинна поступово реформуватись або розвалитись»⁶².

Історія показує, що нації та їхні лідери рідко користуються її уроками. Немає ніяких гарантій, що мудра і дружня порада колишнього посла буде врахована тими, хто формує російську думку чи вирішує долю своєї країни.

У 1991 р. здавалося, що Росія вестиме внутрішнє пострадянське середовище до економічних реформ і демократизації — як колись повела народи імперії в бік радянзації. Ті росіяни, які не прийняли дезінтеграцію імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, могли сподіватися, що російський уряд відновить імперію на шляху дерадянзації — цього разу в ліберальній, «західній» формі. Але для того, щоб існував такий шанс, у Росії мусили б наростати економічні та політичні реформи. У 1996 р., однак, цей шанс куди менший, ніж п'ять років тому. Політично комуністи в змозі отримати дуже багато із ситуації й настрою, описаних Солженіциним. І саме вони є найрішучішими і найкраще організованими поборниками імперського відновлення. Поки що їхнє бачення реінтеграції не збігається з баченням демократів та лібералів. Сьогоднішні росіяни, як і попередня генерація, мають зробити вибір між різними Росіями, а не просто між партіями і лідерами, що змагаються. Чи віддадуть вони перевагу територіально зменшеній Росії, якою вона є тепер, намагаючись побудувати демократію й ринкову економіку, а чи виберуть «велику» Росію, яка, за обіцянками комуністів, поверне їм Київ, Ташкент і решту, але ціною демократії й вільної економіки?

Перекладено за: The Fall of Tsarist Empire and the USSR: The Russian Question and Imperial Overextension // Dawisha K., Parrot B. (eds) The End of Empire? — Armonk, N.Y. and London: M.E. Sharge, 1997.

ПРИМІТКИ

¹ Серед інших таких спроб див.: Dallin A. Causes of the Collapse of the USSR // Post-Soviet Affairs. — 1992. — Vol.8. N 4. — P. 279-302. Для порівняльного вивчення падіння імперії і зростання націй див. есе Р.-Л. Рудольфа, О.Мотіля, В. Мак-Кагга, М. Гроха, Д.-П. Гімки у праці: Rudolph R.L. and Good D. F. (eds.) Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union. — New York: St. Martin's Press, 1992. — P. 3-93.

² Чіткий і короткий опис відповідної історії див. у праці: *The Legacies of History* // Dawisha K. and Parrot B. *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval*. — Cambridge; New York: Cambridge Univ. Press, 1994. — P. 23-56.

³ Ionescu G. *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*. — Baltimore, MD: Penguin, 1965. — P. 7.

⁴ Lieven D. *The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities* // *Journ. of Contemporary History*. — 1995. — Vol. 30. — P.608.

⁵ Hont I. *The Permanent Crisis of a Divided Mankind: Contemporary Crisis of the Nation State? in Historical Perspective* // J. Dunn (ed.) *Contemporary Crisis of the Nation State?* — Oxford, UK; Cambridge, MA: Blackwell, 1995. — P- 172; цитата з праці: Doyle M. W. *Empires*. — Ithaca: Cornell Univ. Press, 1986. — p. 45.

⁶ Kappeler A. *Russland als Vielvoelkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*- Muenchen: C. H. Beck, 1992. — P. 24-56.

⁷ Pipes R. *Introduction: the Nationality Problem* // Z. Katz, R. Rogers, F. Harned (eds.) *Handbook of Major Soviet Nationalities*. — New York: The Free Press; London: Collier McMillan, 1975. — P.2.

⁸ Keenan E. L. *Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy* // *Slavic Rev.* — 1967. — Vol. 26. N3. — P. 548-558.

⁹ Trubetskoy N. S. *The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity* // Ed. by A. Liberman. — Ann Arbor, Mich.: Michigan Slavic Publ., 1991. *The Ukrainian Problem*. — P. 244-267; в оригіналі опубліковані під назвою: *К украинской проблеме* // *Евразийский временник*. — 1927. — №5. — С. 165-184.

¹⁰ «Великобританія не виникла шляхом «злиття» різних регіональних чи попередніх національних культур, що були в її межах... Британськість превалювала над внутрішніми відмінностями — у відповідь на контакти з Іншими, а більш за все у відповідь на конфлікти з Іншими. (Colley L. *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*. — New Haven: Yale Univ. Press, 1992. — P. 6). Таким чином, англійців, шотландців та уельсців єднала спільна ворожість до католицизму — але це також відокремлювало ірландців від британської нації. Ми не вважаємо, що в Росії відмінність між православними та мусульманами унеможлиблювала їхню боротьбу проти спільних «Інших»: фактично, в багатьох випадках російські мусульмани билися разом з православними росіянами проти католицької та протестантської сил. Але пізніше росіяни вирішили не згадувати про це.

¹¹ Kappeler A. *Op. cit.* — P. 179.

¹² Graus F. *Slavs and Germans* / G. Barraclough (ed.) *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*. — New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970. — P. 26.

¹³ Kappeler A. *Op. cit.* — P. 9-18; 15.

¹⁴ Hosking G. *The Freudian Frontier* // *The Times Literary Suppl.* — 1995. — 10 Mar. — P. 27; Lauton S. *Russian Literature and Empire: The Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994; див. також: Bassin M. *Russia between*

Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space // *Slavic Rev.* — 1991. — Vol. 50. N1. — P. 1-17.

¹⁵ Keenan E. L. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors // S. F. Starr (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia.* — Armonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. — P. 27. [Див. Едвард Кінан. Російські історичні міфи. Київ, 2001.](#)

¹⁶ Ibid. — P. 23; див. також: Keenan E. L. Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654. *An Agenda for Historians* // P. G. Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter.* — Edmonton: Canadian Inst. of Ukr. Studies Press, 1992. — P. 20-38.

¹⁷ Див., напр.: Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850.* — Edmonton: Canadian Inst. of Ukr. Studies Press, 1985; Cohut Z. E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760-1830.* — Cambridge, MA.: Ukr. Research Inst. Distr. by Harvard Univ. Press, 1988; Raeff M. *Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century* // P. G. Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia...* — P. 69-85. Для ширшої перспективи огляду трикутника Польща-Україна-Росія в XIX ст. див. дві оригінальні монографії: Beauvois D. *Le noble, le serf et le revizor: La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863).* — Paris: Archives contemporaines, 1984; Beauvois D. *La Bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les polonais et les conflits socio-ethniques.* — Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993.

¹⁸ Walicki A. *Russian Social Thought: An Introduction to the Intellectual History of 19th Century Russia* // *The Russ. Rev.* — 1977. — Vol. 36. N1. — P. 1-45.

¹⁹ Тут можна зазначити, що, як доводить Альфред Дж. Рібер, імперський російський історичний досвід обов'язково включав «боротьбу на двох рівнях за гегемонію над прикордонними землями» — з народами, якими імперія керувала чи вважала, що керує, та з іншими імперіями (Rieber A. J. *Struggle over the Borderlands* // S. F. Starr (ed.) *The Legacy of History.* — Armonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. — P. 86. Ми не заглиблюємось тут у цей аспект імперської історії, оскільки він не має прямого відношення до нашого обговорення.

²⁰ Альфред Дж. Райбер звернув увагу на дуже тісний зв'язок між проблемою неросійських національностей і революційного руху в російських володіннях. Політика русифікації, спрямована проти меншин, породила не тільки націоналізм у відповідь, але також полегшила розповсюдження революційної агітації, ідей народництва та марксизму серед фінів, євреїв, балтійців і кавказьких народностей. Це були більш асимільовані неросіяни, які взяли участь у російському національному русі. «В 1905 р. царську автократію очікував ураган у відповідь на її безладне культурне сіяння» (Rieber A. J. *Op. cit.* — P. 81).

²¹ Pipes R. *Russia under the Bolshevik Regime.* — New York: Alfred A. Knopf, 1993. — P. 494, 497.

²² Ibid. — P. 493.

²³ Beissinger M. R. *The Persisting Ambiguity of Empire* // *Post-Soviet Affairs.* — 1995. — Vol. 11. N2. — P.160.

²⁴ Himka J.-P. The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917-20: The Historiographical Agenda //Arch, fuer Sozialgeschichte. — 1994. — N34. — P. 95-110. Д.-П. Хімка, зокрема, зазначає: «Така ж важлива, як і нова соціальна історія російської революції, історія української революції має й дещо істотніше: національний фактор» (Ibid. — P.110).

²⁵ «Московія та імперська Росія мали успіхи в інтегруванні внутрішніх регіонів своєї імперії, які часто називалися «внутрішні губернії», в єдину національність... але... підтримували й посилювали різницю між російською провінцією та неросійською периферією» (Suny R. G. Ambiguous Categories: States, Empires and Nations //Post-Soviet Affairs. — 1995. — Vol. 11. N2. — P. 192). Коли Суні пише, що Росія «не змогла створити «російської нації» в межах імперії», він посилається на те, що імперія не змогла зробити росіян з «меншин» (Ibid. — P. 191). Досить цікаво у своїй книзі «The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union» (Stanford: Stanford Univ. Press, 1993) Суні аналізує всі основні національні проблеми в Російській імперії у 1917 р. і після того — за одним винятком, росіянами, так ніби революція і громадянська війна не були російською національною проблемою.

²⁶ Pipes R. Op. cit. — P.497.

²⁷ Got'є Y. Time of Troubles. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1988. — P.103. (перекл. англ., ред. і вступ Т. Еммонса). Раніше, 16 листопада 1917 р., Готьє писав: «...Росія зраджена і продана, а росіяни відчувають спустошеність, і вони абсолютно не цікавляться своєю інтернаціональною долею. Це є безпрецедентною подією у світовій історії, коли численні люди, які до того ж вважали себе великими людьми, світовою силою всупереч усім обмеженням, за вісім місяців закопали себе своїми власними руками. А отже, велика ідея російської сили, російської нації, була міражем, обманом, який ніколи не існував у реальності» (С. 80-81). Ідея, що 1917 рік — мається на увазі листопад 1917 р. — являє собою національну катастрофу в російській історії, ще донедавна підтримувалася багатьма росіянами, включаючи й тих, хто картав політику царської імперії за створення умов, що призвели до цієї катастрофи. Так, наприклад, Ілля Герасимов у праці «Российская ментальность и модернизация» (Общественные науки и современность. — 1994. — № 4. — С. 72) вбачає у 1917 році «падіння російської національної ідеї» (пор.: Земцов Б. Откуда есть пошла... российская цивилизация //Обществ. науки и современность. — 1994 — № 4. — С. 51-62).

²⁸ Gellner E. Nationalism in the Vacuum //A. J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR. — New York: Columbia Univ. Press, 1992. — P. 247.

²⁹ Kaiser R. J. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1994.

³⁰ Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1969; Davies N. White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920. — London: Macdonald, 1972; Latawski P. (ed.) The Reconstruction of Poland, 1914-1923. — London: Macmillan, 1992.

³¹ Щодо питання, що радянський «інтернаціоналістський» вигляд слід сприймати серйозно, навіть коли СРСР, за всіма твердженнями, був націоналістичною силою, див.: Szporluk R. Conflict in Soviet Domestic and Foreign Policy: Universal Ideology and National Tradition //W. Zimmerman and H. K. Jacobson (eds.) Behavior, Culture, and Conflict in World

Politics. — Ann Arbor, Mien.: Univ. of Michigan Press, 1993. — P. 275-290, де цитується відповідна література.

³² Про мої ранні спроби відповісти на це питання див.: Szporluk R. After Empire: What? //Daedalus. — 1994. — Vol. 123. N3. — P. 21-39.

³³ Існує багато ґрунтовних досліджень про Балтійські держави під радянською владою і про їхню боротьбу за незалежність (див. напр.: Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. — New Haven: Yale Univ. Press, 1993). Короткий опис прибалтійців, так само як українців та західних білорусів і молдаван, див.: Szporluk R. The Soviet West — or Far Eastern Europe? //East European Politics and Societies. — 1991. — Vol. 3. N3. — P. 466-482.

³⁴ Brzezinski Z. The Soviet Bloc: Unity and Conflict. (Уперше видано в 1960 р.).

³⁵ Emerson R. From Empire to Nation. The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples. — Boston: Beacon Press, 1960. — P. 36.

³⁶ Pearson R. The Making of 89: Nationalism and the Dissolution of Communist Eastern Europe //Nations and Nationalism. — 1995. — Vol. 1. N1. — P. 75.

³⁷ Hobsbawm E. The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991. — New York: Pantheon Books, 1994. — P. 492.

³⁸ Ibid. — P. 475.

³⁹ Gellner E. Op. cit. — P. 248.

⁴⁰ Minogue K. and Williams B. Ethnic Conflict in the Soviet Union: The Revenge of Particularism // Ibid. — P. 241.

⁴¹ Anderson B. Imagined Communiuties: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism. — London: Verso, 1983. — P. 12, і доповнене видання (London; New York: Verso, 1991. — P. XI).

⁴² Див., напр: Rothschild J. Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II. — New York; Oxford: Oxford Univ. Press, 1989. — P. 75 and 221; Jowitz K. New World Disorder: The Leninist Extinction. — Berkley; Los Angeles; Oxford: Univ. of California Press, 1992. — P.217-218.

⁴³ Collins R. Weberian Sociological Theory. — Cambridge; New York: Cambridge Univ. Press, 1986. — P.203.

⁴⁴ Устрялов Н.В. О советской нации. //Наше время. — Шанхай, 1934. — С. 38-39; [цит..за:] Szporluk R. Nationalities and the Russian Problem in the USSR //Journ. of Intern. Affairs. — 1973. — Vol. 27. N1. — P. 40. Протилежне судження, що «Радянський Союз не був започаткований чи інституціалізований як національна держава», див.: Vrubaker R. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An Institutional Account //Theory and Society. — 1994. — Vol. 23. N1. — P. 50-52; див. також: Suny G. Ambitious Categories// Post-Soviet Affaris. — Vol. 11. N2. — P. 190, де міститься, зокрема, такий коментар: «Було докладено на диво мало зусиль до створення «радянської нації». Я б також оцінив ідею, що Ради інституціонували етнічність на республіканському

рівні. Це було зроблено переважно в культурній сфері. (Українські школи існували тільки на Україні, латвійські — тільки в Латвії.) Радянська пропаганда дуже пишалася тим, що більшість республік були «нарешті» багатоетнічними і кількість етносів у кожній із них зростала; взірцем Радянської республіки був Казахстан, де казахи становили меншість. Міжреспубліканські «обміни кадрами» були відкрито проголошеною політикою. Найкращий аналіз радянського підходу до національності й етнічності див. у працях: Rakowska-Harmstone T. Chickens Coming Home to Roost: A Perspective on Soviet Ethnic Relations //Journ. of Intern. Affairs. — 1992. — Vol. 42. N2. — P.519-548; Khazanov A. After the USSR: Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States. — Madison; London: Univ. of Wisconsin Press, 1995. — P.3-51.

⁴⁵ Hobsbawm E. Op. cit. — P.492-493.

⁴⁶ Khazanov A. Op. cit. — P. 28. Далі на с. 231 цієї праці він пише: «Авторитарний капіталізм придушував громадянське суспільство і не терпів ... деяких форм соціальної самоорганізації ... Тим часом тоталітарний комунізм руйнував громадське суспільство повністю». Дж. Халл наголошує, що «один важливий спадок комунізму, а саме руйнування громадянського суспільства ... зробило фактично неможливою лібералізацію комуністичного режиму» (Hall J. A. Coercion and Consent: Studies on the modern state. — Cambridge: Polity Press, 1994. — P. 146).

⁴⁷ Collins R. Op. cit. — P. 204.

⁴⁸ Ibid. — P. 207.

⁴⁹ Barber J. Russia: a Crisis of Post-imperial Viability //J. Dunn (ed.) Contemporary Crisis of the Nation State. — P. 39; див. також: Dunlop J. B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1993; Russia: Confronting a Loss of Empire // I. Bremmer and R. Taras (eds.) Nations and Politics in the Soviet Successor States. — Cambridge; New York: Cambridge Univ. Press, 1996. — P. 43-72.

⁵⁰ Barber J. Op. cit. — P. 40.

⁵¹ Kennan G. F. Witness to the Fall //New York Rev. of Books. — 1995. — 'Nov. 16. — P. 10. [Рец. на:] Matlock J. F., Jr. Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union. — New York: Random House, 1995.

⁵² Beissinger M. R. Op. cit. — P. 158.

⁵³ Khazanov A. Op. cit. — P.239-240.

⁵⁴ Р. Солчаник аналізує нинішню політичну ситуацію в історичному ракурсі (Solchanyk R. Russia, Ukraine, and the Imperial Legacy //Post-Soviet Affairs. — 1993. — Vol. 9. N4. — P. 337-365; Ukraine, The (Former) Center, Russia, and 'Russia' //Studies in Comparative Communism. — 1992. — Vol. 25. N1. — P. 90-107.

⁵⁵ Россия в условиях стратегической нестабильности: Материалы круглого стола //Вопр. философии. — 1995. — № 9. — С. 7. Характерно, що Моїсєєв вважає за потрібне нагадувати своїм елітним слухачам: «Тільки Дехто пам'ятає, що під час облоги Казані всі полки російської армії були під командою татарських князів — не тих, що були разом із Чингісханом, а своїх сусідів із Волзького регіону» (там само. — С. 4). (Моїсєєв також

дуже негативно оцінює західних українців, котрі, як він вважає, були корумповані католицьким Заходом і, таким чином, здобули «ментальність» чужішу від татарської.)

⁵⁶ Як вважає Галина Старовойтова (лекція в Гарвардському університеті 12 березня 1996 р.), утворення «Ісламської російської партії» та її участь у виборах у грудні 1995 р. мають бути розглянуті як реперкусія Чеченської кризи в російській політиці. Про етнополітичний процес серед татарів і чувашів нині див.: Shnirelman V. A. *Who Gets the Past? Competition for Ancestors among Non-Russian Intellectuals in Russia.* — Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press; Baltimore; London: The Johns Hopkins Univ. Press, 1996.

⁵⁷ Kissinger H. *Diplomacy.* — New York: Simon and Schuster, 1994. — P. 176. Кіссінджер робить висновок, що «Радянський Союз відчував би себе значно краще, якби залишився в межах, установлених після Другої світової війни й розвивав стосунки із сателітами як і із Фінляндією» (там само). Це нагадує тезу Хазанова: «Надмірне розширення — загальна пастка для імперій» (Khazanov A. *Op. cit.* — P. 10).

⁵⁸ Solzhenitsyn A. «The Russian Question» at the End of the Twentieth Century /Transl. by J. Solzhenitsyn. — New York: Farrar, Straus and Giroux, 1995. — P. 104-105.

⁵⁹ Козлов В. И. Вымирание русских: историко-демографический кризис или катастрофа? //Вести. РАН. — 1995. — Т. 65. №9. — С. 771-777; див. також: Field M. G. *The Health Crisis in the Former Soviet Union: A Report from the 'Post-War' Zone* //Social Science and Medicine. — 1995. — Vol. 41. N11. — P. 1469-1478.

⁶⁰ Важливі дані про етнічний склад різних частин колишнього Радянського Союзу, особливо Середньої Азії та Російської Федерації містяться у праці Хазанова (Khazanov A. *Op. cit.* — P. 247-271).

⁶¹ Matlock J. F. *Op. cit.* — P. 737.

⁶² *Ibid.* — P. 738-739. Обговорення російської національної і державної ідентичності в ракурсі Російської Федерації див.: Mendras M. *La Russie dans les tetes* //Commentaire. — 1995. — Vol. 18. N71. — P. 501-509.

5. Націоналізм після комунізму: Росія, Україна, Білорусь та Польща

Вступ

Звертаючись до теми «націоналізм після комунізму», можна сповідувати два підходи до неї: або зосередитися лише на подіях після 1989-1991 р. (саме так дехто міг би потрактувати назву цієї лекції), або ж, ускладнивши завдання, спробувати по-іншому подивитись на сутність націоналізму — яким він був у комуністичну добу і до неї. Другий варіант може бути вельми корисним і продуктивним для розуміння сучасного, посткомуністичного націоналізму.

Оскільки саме приклади Росії, Білорусі, України та Польщі дають можливість мені продемонструвати певний рівень компетентності, я дозволю собі зосередитися на них. Цілком зрозуміло, що тема є настільки широкою, що мої міркування так чи інакше здаватимуться надто спрощеними чи побіжними, за що я заздалегідь прошу вибачення.

Після комунізму

Есе Ернеста Геллнера «Повернення тубільця» («Return of a Native»), опубліковане в 1996 р., одразу після його смерті, визначає суть посткомуністичного періоду як «проблему побудови ліберального, стабільного й заможного суспільства на руїнах тоталітарної індустріальної ідеократії». Ця проблема є «історично абсолютно новою, отже, ніхто не знає способу чи способів її розв'язання, та й, зрештою, — ніхто не знає, чи існує такий спосіб взагалі»¹.

Багато хто погоджується з цим. Зокрема, Роберт Скідельські вважає заміну комунізму капіталізмом цілком новим явищем в історії людства. «Досі жодне суспільство, — пише він, — не було настільки, до найменших дрібниць, централізованим. Отже, важко передбачити динаміку його трансформації. Еволюціоністські концепції виявляються безсилими в намаганнях знайти дороговкази в майбутнє. Суспільні інститути, які мають забезпечити це майбутнє, не матимуть іншого вибору, як будуватися з рештків зруйнованої системи»².

Можна припустити, що в рамках цього колосального завдання — трансформації та розбудови — є місце для внеску дослідників, учених, які представляють якнайширше коло дисциплін. Яким може бути цей внесок?

Як вважає Скідельські, «найкращими, найоптимістичнішими тут виступають економісти, особливо у порівнянні з істориками, політологами, соціологами та ... священниками. Можливо, це викликано тим, що вони, на відміну від інших, майже повністю забули історію — якщо взагалі коли-небудь вважали за потрібне знати її». Отже, яка ж роль істориків у цій ситуації? На думку Скідельські, — не надто значна: історики «мають схильність до песимізму, оскільки єдине майбутнє, яке вони можуть собі уявити, — це минуле»³.

Щоправда, існує одна суттєва відмінність істориків від багатьох інших суспільствознавців, зокрема радянологів та марксознавців, — це їхнє ставлення до ролі націоналізму в загибелі комунізму. Для прикладу наведемо одну, але непоодинокую думку політолога: «Я наголошую на тому, що не варто розглядати розпад СРСР як наслідок піднесення націоналістичних опозиційних рухів; останні у вигляді політики «повернення до витоків» у республіках саме й були раціональною реакцією на занепад [центральної] державної влади в СРСР. ... провал путчу того місяця [у серпні 1991] спричинив швидкий розпад СРСР. У цих подіях «націоналізм» треба розглядати не стільки як «природну» форму ідентичності, обрану масами в умовах послаблення політичного контролю, скільки як цілком логічну політичну відповідь на занепад радянської державної машини»⁴.

Здається, що така подія, як розпад СРСР, усе ж таки заслуговує на уважніший аналіз. Чому після колапсу комунізму чи краху марксистсько-ленінської ідеології колишній Радянський Союз не зберігся як єдина держава під іншою назвою?

Існувало принаймні декілька міркувань, згідно з якими можна було сподіватися, що радянська держава виживе. По-перше, впродовж більш як сімдесяти років радянської влади в СРСР справді утворилася нова соціокультурна спільнота — «радянський народ». Такої думки дотримувалася більшість західних радянологів.

По-друге, СРСР був спадкоємцем імперської Росії, хоч і під вивіскою марксизму. Під егідою Рад утворився своєрідний симбіоз російського націоналізму й комунізму: «Традиція російської державності була імперською традицією; в радянську епоху ця традиція злилася з провідною роллю Росії в комуністичному світі. Поширення комунізму було майже тотожним поширенню чи відновленню влади Росії...»⁵. Зауважимо, що багато хто з західних «буржуазних фальсифікаторів» — знавців російських справ і явно не прихильників марксизму чи комунізму дотримувалися подібної думки, вважаючи, зокрема, що 1917 рік спричинився до формування модерної російської/радянської нації у той самий спосіб, в який 1789 рік став переломною датою у творенні французької.

По-третє, СРСР був своєрідним зразком успішної національної модернізації, хоч остання формально здійснювалася під гаслами марксистської комуністичної доктрини як соціалістична індустріалізація.

Понад тридцять років тому Ернест Геллнер писав в одній із своїх ранніх праць про націоналізм: «Хоч маємо не достатніх підстав твердити, що радянська держава може зникнути, є певні сподівання на те, що це може статися принаймні з марксизмом». Останній, на думку Геллнера, мав здобути собі ту «досить скромну роль складника російської національної гордості, патріотизму та антирелігійності подібно до того, як це

сталось з традиційними релігіями в житті інших націй», однак держава, створена на основі марксистської ідеології, мала вижити⁶.

Радянський варіант марксизму за Геллнером — це реінкарнація російського націоналізму. В межах такого підходу наша тема матиме інший вигляд: виникає можливість розглядати комунізм як різновид націоналізму, і відповідно — порівнювати його з іншими формами націоналізму.

Зрозуміло, зараз ми легко помічаємо те, що Геллнер колись передбачив. По-перше, він проігнорував неросійські народи СРСР, їхні національні ідеї та ідеали — з огляду на той час, коли він робив свої висновки, це не дивно. Щоправда, ми можемо припустити й те, що в рамках його аналітичної структури інакше бути й не могло, оскільки соціалістична індустріалізація відіграла роль етнічного плавильного котла. По-друге, Геллнер не розглядав варіант, в якому самі росіяни могли б мати якісь *власні* уявлення про свою національну ідентичність, що виходили б за межі офіційної ідеології.

Те, чого можна було й не помітити у 60-ті роки, не можна ігнорувати у 90-ті. Історик, якщо він відповідає сучасним вимогам, навряд чи погодиться з таким поглядом: «У випадку з Росією не було якоїсь «націоналістичної» мети. Злиття російського з радянським на інституційному рівні означало, що будь-який вияв російської вищості ототожнювався зі зміцненням СРСР, а не зі створенням незалежної Росії. Проте, коли, всупереч бажанням, Росії довелося рухатися саме в останньому напрямку, утворилася можливість для формування саме націоналістичної політики»⁷.

Антирадянський російський націоналізм де-факто вже існував набагато раніше, до серпня 1991 р. Протиставлення Росії та СРСР не було інтелектуальним новоутворенням⁸. Коли Джері Ф. Хаф каже, що «безсумнівно, саме Росія ліквідувала «Російську імперію», відокремившись від неї»⁹, ми розуміємо це як завершення процесу, що розпочався в далекому минулому. Навіть більше, вперше в історії людства виникли три слов'янські держави. І саме вони — Росія та її «молодші брати» (чи сестри?), Україна й Білорусь, — завдали смертельного удару СРСР. Саме ці три республіки, маючи найтісніші історичні, етнічні та мовні зв'язки, утворювали основу радянської держави¹⁰. Професійному історикові важко повірити в те, що такий надзвичайний результат був лише неприродним наслідком невдалого путчу.

У подій 1991 р. була власна інтелектуальна передісторія. На рубежі 80-90-х років відбулася «трансформація» образу Радянського Союзу: те, що колись вважалося майже зразковою моделлю некапіталістичної модернізації, почали трактувати як модернізований варіант імперій XIX ст., навіть більше — Радянський Союз подавався як імперія колоніальна. Марк Р. Бессінджер нагадує нам, що «наприкінці двадцятого століття імперії стали прикладом антитези нормам новітнього державного устрою... являючи собою об'єкт докорів та зневаги з боку тих, хто претендував на статус націй з власними державними кордонами. Найпоширенішою формою націоналізму, що розвинувся на більшості територій Радянського Союзу, став анти колоніалізм. Те, що зазвичай розглядалося як єдина держава, раптом повсюдно стали зневажливо трактувати як імперію»¹¹.

У цьому хорі антиімперських та антиколоніальних національних рухів не останню роль відігравали росіяни. Саме Росія очолила «парад суверенітетів» — цю лавину декларацій про незалежність, яка привела до Біловезької угоди. Навіть ще в радянській пресі напередодні 1991 р. можна було знайти статті з такими назвами, як «Росія проти Москви» чи «Росія виходить із СРСР».

Як вважає Ніколаї Н. Петру, «успіх російської ідеї у формуванні альтернативної концепції російської національної свідомості, крім іншого, дозволяє нам зрозуміти той несподіваний брак народної підтримки запізнілих спроб КПРС демократизуватися після 1989 р.»¹².

Якщо відмова росіян від імперського спадку на користь російського національного самовизначення була новим явищем, то ставлення до СРСР як прямого спадкоємця царської імперії мало в Східній Європі тривалішу історію. Отже, щоб краще зрозуміти виникнення цього дивного російського антиімперського феномену кінця 80-х — початку 90-х років та зміст інших подій того часу, ми й звернемося до цієї історії.

Такий підхід сповідував і Геллнер, звертаючи увагу на ту обставину, що колишні радянські республіки відходять від комунізму, перебуваючи в різному становищі і на різних ступенях розвитку. «Цілком зрозумілим та очевидним є те, — писав він, — що сценарій [переходу] буде різний у різних экс-комуністичних країнах... Це неважко помітити, якщо поглянути на відмінності між східнослов'янськими державами, мусульманським світом Середньої Азії та кавказьким регіоном»¹³.

Без знання докомуністичної історії Росії, України та Білорусі неможливо ані зрозуміти їхнє сучасне становище, ані міркувати над їхнім майбутнім. Як справедливо зауважив Ентоні Д. Сміт, «для розуміння сучасних націй та націоналізмів ми мусимо досліджувати не лише сучасні процеси та потреби, а й генеалогію націй».

Сміт не заперечує того, що геллнерівська «модерністська теорія пояснює нам спосіб існування модерної нації в модерну, індустріальну епоху». Проте ця теорія не «дає пояснень щодо того, де і які нації можуть виникати, і чому виникають саме ці нації, а не якісь інші»¹⁴.

Справедливість зауваження Сміта щодо «спроможності теорії пояснювати» певні явища ми можемо довести на прикладі однієї з недавніх подій, а саме — розпаду СРСР. Я не розпочинатиму розмови щодо причин падіння комунізму — це потребує широкої міждисциплінарної дискусії, — зосередимося краще на тому, як саме і чому саме так виникли деякі нації, які згодом утворили СРСР. Хочу ще раз наголосити на тому, що я не стверджую, нібито саме націоналізм *був причиною* колапсу комунізму; мене цікавить інше — як падіння комунізму (з якої чи з яких причин — байдуже) спричинило розпад однієї держави і виникнення нових, зокрема Росії, України та Білорусі.

Від традиційних культур до націоналізму та націй

Хоч колосальні події 1991 р. стали несподіванкою як для багатьох інших, так і для істориків, саме до останніх ми звертаємося із запитаннями «чому?» і «як?», —

сподіваючись на те, що їхня поінформованість щодо «генеалогії націй» стане шляхом до розуміння долі цих націй у сучасну епоху. Почнемо з історії російського націоналізму, російської нації та Російської імперії в епоху націоналізму, а також звернімося до такої теми, як взаємини марксизму й комунізму до і після 1917 р.

У багатьох своїх працях Річард Пайпс стверджував, що Росія стала імперією до того, як сформувалася російська нація¹⁵. Можна додати, що Російська імперія сформувалася також і до виникнення модерного російського націоналізму.

Історики вважають, що зародки російського націоналізму з'явилися у XVIII ст., а модерні нації, за винятком історично першої серед них — англійської, формувалися у змаганні з тими, хто сформувався як модерна нація раніше. Лія Грінфелд пише: «З поступовим розширенням сфери впливу основних західних суспільств (які вже визначили себе як нації) решта суспільств, що вже належала до позастанової системи (центром якої був Захід) чи намагалася увійти до неї, не мала іншого виходу, як перетворитися на нації... Захід був інтегральною, невід'ємною частиною російської *національної свідомості*. Без наявності Заходу існування нації втрачало сенс»¹⁶.

Отже, російський націоналізм та модерна національна свідомість активно формувалися тоді, коли Захід безпосередньо впливав на російську суспільну свідомість і державну політику — спочатку під час царювання Петра I, а згодом — в епоху Катерини II. Нова інтелігенція намагалася узгодити взаємини між нацією, що народжувалася, та домодерною автократичною державою. Правління Катерини II та Олександра I були періодом, коли держава очолила процес модернізації та формування нації — і саме це забезпечило їй підтримку новонародженої інтелігенції.

Лише згодом нова російська інтелігенція розпочала боротьбу за обмеження самодержавства, проте царизм відмовлявся трансформуватися у конституційну монархію. Єдиною «поступкою» вимогам часу стало проголошення гасла «Православ'я, самодержавство, народність». Самодержавство з цього часу трактувалося не лише як освячена небесами система, але і як визначальна риса російської *національної* ідентичності.

Наслідком стало те, що Ніколас В. Рязановський визначив як «розходження шляхів» — саме так називалася його книга, в якій досліджувався розкол освіченої та модернізованої Росії на два ворожих табори¹⁷. З огляду на гостроту конфлікту можна стверджувати, що відбувалося формування двох російських націй. Одна зберігала відданість самодержавству та офіційній політиці, інша — виступала прибічником конституційного ладу, а згодом і революції.

Цей внутрішньоросійський розкол, відомий кожному дослідникові історії імперії XIX ст., значно ускладнився внаслідок історичної експансії Московії, а згодом Росії на Захід. Перша хвиля цієї експансії (в другій половині XVII ст.) спричинила, за висловом Ніколая Трубецького (1890-1938) «українізацію» Московії. Після 1654 р. місцевий московський, чи то великоросійський, елемент розчинився в новій, єдиній імперській культурі та ідентичності, створеній у Санкт-Петербурзі й Москві силами «руського Заходу», тобто тих спільнот, які ми зараз називаємо Україною та Білоруссю. Трубецький вважав, що на початку XVIII ст. «*відбулася українізація інтелектуально-духовної культури Великоросії*. Відмінності між західноруським та московським варіантами руської культури зникли за рахунок розпаду другого /.../ ця культура з часом втратила специфічні великоросійські чи українські ознаки і перетворилася на *загальноросійську*. Її подальший розвиток чималою мірою був зумовлений цією трансформацією від локальної, обмеженої самоідентифікації

до загальної, чи, якщо можна так висловитися, загальнонаціональної. Західноруський варіант руської культури сформувався тоді, коли Україна була провінцією Польщі, а остання, в свою чергу, була віддаленою культурною провінцією романо-германської Європи. Оскільки цей західноруський варіант руської культури став загальноросійським після Петра [Першого], то він водночас сам собою перетворився і на культуру *столиці*, тоді як Росія вже й сама почала шукати своє місце серед найвпливовіших держав «Європи». Саме таким шляхом українська культура несподівано переїхала з провінційного міста до столиці... Вона зробила все для того, щоб позбутися всього специфічно польського й замінити його відповідними елементами романо-германських культур (німецької, французької тощо). Отже, українізація стала містком для європеїзації»¹⁸.

Утім, якщо в часи Петра та Катерини щеплення української культури московській державі пройшло успішно, то з наступним кроком імперії в західному напрямку будівничі російської нації зустрілися з перешкодами, які їм не вдалося подолати до кінця. Після поділів Польщі під владою царя опинилися українські землі на захід від Дніпра, вся територія сучасної Білорусі та більша частина Литви. На 1815 р. основні етнічні польські території також перебували у складі імперії.

Виникнення «української ідеї» в XIX ст. почало підважувати «російську єдність», про яку писав Трубецькой. Ідея, згідно з якою українці, подібно до чехів чи поляків, становили окремий народ і не поступалися в цьому відношенні росіянам, в очах останніх була тотожною ідеєю розвалу Росії¹⁹. Можна було б припустити й таке: те, що Росії вдалося до *епохи націоналізму* (йдеться про інтеграцію «Малоросії», тобто Лівобережної України, до складу Росії), в XIX ст. повторити не вдалося. Друга хвиля територіальних надбань, імпорту «малоросів» та білорусів до царської держави з ліквідованої Польщі поставили проблему переписування історії, тобто творення нової схеми «російської історії», яка передбачала обґрунтування спільного «російського» етнічного походження згаданих народів. Наші зауваження стосовно України цілком придатні і для Білорусі, єдиною відмінністю може бути хіба те, що російська громадськість була обізнана щодо існування окремої білоруської ідентичності ще менше, ніж щодо української. У цьому пункті наших міркувань доцільно згадати також і Польщу та її роль у формуванні України й Білорусі, а отже, опосередковано — і в російському націотворенні. З найдавніших часів Польща мала найтісніші стосунки з предками сучасних українців, білорусів, литовців та росіян. Видатний американський візантиніст та історик Східної Європи (українець за походженням) Ігор Шевченко пише, що «без Візантії могло б і не бути ані України, ані Білорусі..., з іншого боку, їх також могло не бути без Польщі...»²⁰ Аж до початку Другої світової війни Білорусь та Україна були полем битви в російсько-польських змаганнях²¹.

Ми ще повернемося до прикладу Польщі в наших міркуваннях про націоналізм до і після комунізму. Однак зараз згадаймо ще один чинник, який став на перешкоді процесові формування російської нації, — марксизм. У другій половині XIX ст., ще до того, як проблеми розвитку російської нації були достатньою мірою усвідомлені суспільством і конфлікт між двома підходами до розуміння природи нації (ліберальний та самодержавний) був розв'язаний, значна частина освіченого суспільства підпала під вплив комуністичних ідей, передусім марксизму. Марксизм втрутився у внутрішньоросійські дебати щодо російської ідентичності та історичної місії, і фактично створив «альтернативну» Росію — у вигляді революційного руху. Значна частина асимільованих російськомовних росіян неросійського походження ввійшла до лав цієї антидержавницької, революційної Росії. Через надзвичайну гостроту протистояння між цими двома російськими націями в Росії, на відміну від інших країн Європи, не відбулося націоналізації марксизму. Згадаймо, що навіть в Австрії часів Габсбургів унітарна та централізована соціал-демократична партія зрештою трансформувалася у федерацію національних партійних організацій ще до 1900 р.

Якщо неросійські народи (чи національні меншини) імперії Романових створювали свої власні партії, то росіяни не зробили цього — ніколи не існувало «русской» соціал-демократичної партії, побудованої на етнічній російській основі. Росіяни створили партію, для якої слово «российская» в назві було принциповим, оскільки ця партія намагалася охопити своїм впливом усю територію імперії (крім Польщі та Фінляндії) й усіх підданих царя, незалежно від їхнього етнічного походження.

До складу Російської соціал-демократичної робітничої партії ввійшло чимало представників неросійських народів. Ці «націонали» боролися проти царату та його русифікаторської політики, однак вони не перетворювалися на сепаратистів чи націоналістів, які боронили б право своєї етнічної групи та території на відокремлення від імперії. Навпаки, вони об'єдналися з росіянами та іншими «націоналами» в опозиційному революційному русі, для якого саме кордони імперії були основним полем діяльності. Належність цих людей до російської культури та мови була наслідком русифікаторської політики царського уряду — таким чином, він сам готував своїх опонентів, які переходили до російського революційного табору.

Як зауважував Альфред Дж. Райбер, «вплив революційних доктрин російської інтелігенції (головним чином за посередництва російських університетів) на неросійські освічені еліти був одним із найнесподіваніших наслідків асиміляторської політики... провідні діячі народництва та марксизму серед інтелігенції народів Прибалтики й Кавказу, євреїв та фінів належали до найбільш русифікованих представників цих народів. ... 1905 року самодержавство відчуло наслідки цієї помилкової політики»²². Посієш вітер — пожнеш бурю, — який відповідник в українській.

На мою думку, в даному разі можливий інший підхід: революційний рух був частиною, виявом процесу націотворення, точніше, виявом аномалій цього процесу, або ж, не можу утриматися від такого вислову, деконструювання російської нації. Хоч асиміляція і здійснювалась успішно, її наслідки ставали непередбаченими і прямо протилежними очікуванім — асимільовані представники національних меншин часто приєднувались до революційного руху, до «анти-Росії».

Як зазначає Райбер, політика русифікації спричинила також і виникнення націоналізму серед меншин, «етнічний вибух серед неросійського населення окраїн... це була ера національного пробудження фінів, балтійських народів, вірмен, євреїв і татар-мусульман»²³.

Отже, російський марксизм добре адаптувався до двох особливих рис російської дійсності, перетворивши їх на свої переваги: перша — багатоетнічний склад населення, друга — несформованість найбільшої етнічної групи як нації.

Ленін без коливань користувався згаданими обставинами, навіть незважаючи на те, що його власні погляди щодо національного питання в капіталістичну добу вимагали іншої політики. Хоч його партія пропагувала інтернаціоналізм, Ленін відверто визнавав, що в умовах капіталізму головним спрямуванням суспільного розвитку є національна держава. Капіталізм без національної держави був неможливий. Ось думки Леніна до 1917 р.: «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами» (С. 246).

У зв'язку з цим, хоч це й не стосується безпосередньо нашої теми, варто пригадати Александра Яковлева, секретаря ЦК КПРС з питань ідеології часів Горбачова. В епоху гласності Яковлев згадував, що читаючи Геллнера, він зрозумів, що впровадження капіталізму в СРСР вимагатиме і легітимізації націоналізму²⁴. Якщо б Яковлев уважніше читав власного класика, йому не був би потрібен Геллнер для того, щоб зрозуміти: в капіталістичну епоху національне є реальним, а реальність є національною.

Утім, для Леніна його власна теорія також не стала керівництвом до дії. Він не лише *не пропагував* ідею розпаду імперії на окремі національні держави — навпаки, він виступав проти прихильників цієї ідеї. Він не пішов шляхом реорганізації своєї партії в «русскую» соціал-демократію, навіть більше, він відмовляв іншим народам у праві створювати власні соціал-демократичні партії та співпрацювати зі своїми співвітчизниками з позамарксистського табору для створення незалежних Вірменії, Латвії і т.п. Натомість він наполягав на тому, що в Російській імперії всі соціалісти мають належати до *єдиної* партії.

Ленін обґрунтовував свою позицію тим, що з погляду перспектив пролетарської справи в світовому масштабі наявність великих держав дає переваги. У цьому відношенні його «русомарксизм» був відгомонам «австромарксизму» імперії Габсбургів. При цьому ані він, ані його партія не ставили собі за мету об'єднати чи інтегрувати всі народи Росії в єдину «русскую», нехай соціалістичну, націю. В епоху, яку він сам охарактеризував як епоху національних держав, Ленін мріяв про майбутнє, в якому нації подолають національні кордони, досягнуть вищої форми єдності.

Ленінські погляди були діаметрально протилежними позиції його колишнього колеги, а згодом ідеологічного опонента, Петра Струве, який еволюціонував від соціалізму Маркса до націоналізму Ліста (див. докладніше: Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К.: Основи, 1998). Занепокоєний піднесенням українського національного руху, Струве передбачав можливість «подвоєння» («у випадку з білорусами це вже було б «потроєння») російської нації²⁵. Те, про що Струве писав як про перспективу найближчих років, невдовзі перетворилося на реальні спроби українців і білорусів (принаймні частини з них) відокремитися від Росії у 1917-1920 рр. Ленін не переймався проблемою національної єдності росіян так, як її розумів Струве. 1914 р. він написав статтю «Про національну гордість великоросів», у якій виклав свою теорію про наявність двох «великорусских» культур і націй, відповідно — одна з них була нацією декабристів та Чернишевського, друга — нацією Победоносцева та чорносотенців.

Радянський експеримент

1917 р. стало очевидним, що більшовики не мають жодного бажання виступати в ролі будівничих нації. Очолений більшовиками пролетаріат, захопивши владу, не «ствердив себе як нація» всупереч передбаченням Маркса. Більшовицький 1917 рік проголосив своєю метою демонтаж російської нації як перший крок до всесвітньої революції. Відповідно виникла потреба максимально захистити спадок імперії від національних революцій неросійських народів, включаючи ті, які були очолені соціалістами (у Грузії та Україні, наприклад).

Оскільки більшовицька революція не переросла в світову, як цього сподівалися Ленін і Троцький, виникла ідея побудови соціалізму в одній, окремій, країні. Як наслідок, на певному етапі з'явилась концепція «радянського народу» — далі ми побачимо, що значною мірою ця концепція стала реальністю. Багатьом фахівцям з історії імперської Росії зрозуміло, що ідея «радянського народу» фактично є перевиданням концепції «офіційної народності». Канонічний радянський варіант цієї концепції включав у себе російську мову як мову вищої культури, та ретельно підібраний набір елементів російської культури. У часи царизму навіть та культура, що утримувалась державним коштом, не перетворилася на служанку самодержавства, яка б беззастережно оспівувала його цінності, — тому в багатьох творах російської літератури й мистецтва, успадкованих Радянським Союзом, містилися елементи нерадянської російської ідентичності. Намагаючись створити щось на зразок «русорадянської» культури, влада натомість отримала специфічний коктейль «радяноросійського» смаку, який містив неспоживні елементи, що, зрештою, спричинили «відторгнення» Росії від «радянізму»²⁶.

Офіційним настановам щодо неросійських народів також бракувало послідовності — за висловом Аркадія Ліпкіна, процес націотворення в СРСР мав «парадоксальний» характер. З одного боку, пише Ліпкін, народи Радянського Союзу отримали «територіально-політичний статус» у вигляді республік, причому це сталося навіть з тими, хто перебував на той момент на докапіталістичній стадії розвитку. Формування нації в Росії та в Радянському Союзі відрізнялося від процесу націогенези в Західній Європі. На Заході спочатку сформувалися територіально-державні спільноти. В імперській Росії (та в Східній Європі загалом) нації сформувалися спочатку як культурно-історичні спільноти і лише після цього здобули територіально-політичний статус.

З іншого боку, — і саме тут Ліпкін вбачає парадокс — ці тенденції, які нагадували набагато давніший західний досвід «територіалізації національності», «збіглися з викоріненням традиційних національних культур, які в дев'ятнадцятому столітті сформувалися як «буржуазні». /.../ Збереглися і навіть культивувалися лише етнографічні, фольклорні рівні цих культур». На місце національних культур «прийшли «пролетарська» культура «соціалістичного реалізму»... та ідеологія марксизму-ленінізму»²⁷.

Таким чином, згідно з Ліпкіним, радянська система намагалася законсервувати всі неросійські народи СРСР на рівні етнографічних націй. Їх позбавляли права

перетворитися на модерні нації в тому розумінні, в якому Геллнер та його однодумці трактували нації індустріального суспільства. Цікаво й те, що марксизм, особливо в його російському, ленінсько-сталінському варіанті, розглядав нації як етнокультурні спільноти, а не як суспільства, побудовані на модерних політичних та економічних структурах. Ліпкін також дає цікаву інтерпретацію того, що сталося після смерті Сталіна. Після 1953 р., зазначає він, виник «суспільний попит» на відродження національних культур, що сформувалися у XIX ст., — це, на його думку, було наслідком інтенсивної урбанізації відповідних народів.

Тому в період відносної лібералізації у післясталінські десятиліття радянські будівничі націй, намагаючись урбанізувати, усучаснити їх, повернулися до історичних досягнень XIX ст. Натхнення та зразків вони шукали передусім на Заході. Говорячи про дорадянський період, Ліпкін слушно зауважує, що в XIX ст. Санкт-Петербург відіграв роль Парижа, «столиці світу», для України, Білорусі, Прибалтики та Молдови²⁸. Щоправда, це зауваження є слухним лише до певної міри. Деякі народи, які стали радянськими лише під час або після Другої світової війни, перебували в зоні переважного впливу інших світових столиць XIX ст. Наприклад, для західних українців таким центром був Відень, для прибалтів — Берлін. І зрозуміло, що ми не можемо ігнорувати ролі польської культури й польського націоналізму на великому просторі на захід від Дніпра та на південь від Двіни, їхнього впливу на формування модерних культур і націй в українців, литовців та білорусів.

У період десталінізації ці традиційні «західні» суперники культурного панування імперських столиць (Петербурга й Москви) знову відновили свій вплив у європейських республіках СРСР. Радянський Союз 1945 р. значно відрізнявся від СРСР 1938 р. — в його складі опинилися країни Балтії та західноукраїнські регіони, які раніше входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії. Створюючи цю нову Україну в кордонах, про які могли лише мріяти найзаповзятіші націоналісти, радянська влада викреслила Польщу зі списку історичних противників України і перетворила їх на потенційних союзників — водночас створивши ситуацію, коли українці мали нагоду більше уваги приділити відносинам з Москвою²⁹.

Водночас, поставивши Україну поза рамками *польської* історії та сформувавши нову Польщу як етнічно однорідну державу, Сталін створив передумови для демократизації польського націоналізму. Після 1945 р. поляки примирилися із втратою своїх східних територій і зосередилися на творенні нової Польщі на просторі між Балтикою та Одером-Нейсе. Для певної частини поляків, які не належали до прихильників комунізму, боротьба за незалежність Польщі від Москви була безпосередньо пов'язана з підтримкою національних прагнень України, Білорусі та Литви. Незалежність України значною мірою стала реальнішою завдяки підтримці польської держави та суспільства. Так само Польща беззастережно підтримала Литву й Білорусь.

У свою чергу ці три нації стали прихильнішими до ідеї налагодження добрих стосунків з Польщею, яка стала для них вікном у світ. Зауважимо, що у 50-ті роки Польща вже виступала в такій ролі — для російської інтелігенції, особливо студентів, для яких вона була не лише важливим джерелом інформації про західний світ, а й своєрідним каналом зв'язку з останнім.

Після 1945 р. і, головним чином, після 1953 р. події в радянському блоці в Європі та в світовому комуністичному русі загалом не лише перетворилися на складову частину Великого Змагання двох світових соціально-політичних систем, а й значною мірою стали фактором внутрішнього життя в СРСР, зокрема у сфері міжнаціональних відносин. Не

варто розглядати 1991 рік в СРСР без звернення до подій 1956 р. в Польщі та Угорщині, «празької весни» 1968 року, Гданська та «Солідарності» 80-го — такий підхід був би надто обмеженим. Здається, цілком слушною є думка Андреаса Каппелера про те, що польський національний рух відіграв надзвичайно важливу роль у підриві основ російської імперії в XIX ст. та радянської імперії наприкінці XX ст.³⁰

Втілення ідеї «офіційної народності» радянського зразка після 1953-1956 рр. відбувалося не лише в нових міжнародних обставинах, а й в умовах відновлення протилежної тенденції — формування *модерних* націй. Виникненню цієї тенденції сприяла та обставина, що радянська влада зберегла за республіками деякі формальні ознаки державності. Наявність цих символічних атрибутів (територіально-адміністративних зокрема) значною мірою полегшила розпад СРСР 1991 р. Проте, зрозуміло, що СРСР розпався не тому і не лише тому, що на момент утворення суверенних спільнот, які прагнули перетворитися на національні держави, у них були власні адміністративні кордони. Не менш важливою була та обставина, що Москва й Ленінград утратили свою роль і статус центрів світової цивілізації. Не лише народи СРСР, а й самі росіяни шукали відповідей на свої питання на Заході. Радянський Проект як альтернативний варіант світової цивілізації зазнавав поразки у Великому Змаганні з капіталістичним Заходом³¹. Першими це усвідомили східні європейці, згодом розуміння цього прийшло і до народів Радянського Союзу — роль авангарду тут відігравали прибалти, а в Україні — західні українці, які були постачальниками західних цінностей до Києва та сходу республіки.

Таким чином, у другій половині XX ст. набирали обертів процеси, подібні до тих, що відбувалися в Росії у XVIII ст. (див. Грінфелд вище). Відмінність полягала в тому, що цього разу неросійські народи й національно свідомі росіяни протиставлялися марксизмові-ленінізмові, радянській суспільній системі й територіально-політичному устроєві країни, який вони вважали імперським. Саме цей нонконформізм утворив ширші інтелектуальні, історичні й психологічні передумови того, що сталося 1991 року, — на це звернув увагу Джон Кіп у своїй «Історії Радянського Союзу з 1945 по 1991 рік». До 1991 р. ця тема здебільшого була поза увагою радянологів й однією з найбільших їхніх помилок було те, що вони не помітили поступової емансипації Росії від радянської ідеї.

Нації та націоналізм у посткомуністичну добу

Що нового про націоналізм дізнаємося ми з огляду на досвід змагання між ним та комунізмом після 1917 р.?

У книзі «Нації та націоналізм» Геллнер писав: «Націоналізм не є тим, чим він нам здається, втім, він також не є тим, чим він вважає себе сам». «Націоналізм, — пояснює Геллнер, — засадничо схильний до обману ча самообману. Справа в тому, що націоналізм

є по суті масштабним упровадженням високої культури в суспільстві, де нижчі культури раніше панували в житті більшості, а до певної міри — і всього населення... Це творення анонімного, деперсоніфікованого суспільства, яке складається із самодостатніх індивідів, здатних заступати один одного, об'єднаних головним чином спільною культурою... [Це суспільство виникає] на місці попередньої складної системи локальних спільнот і фольклорних культур, які систематично самовідтворювалися на локальному рівні силами цих мікроспільнот. Ось що відбувається *насправді*.

Однак це — цілковита протилежність тому, що стверджують націоналісти і у що вони так палко вірують»³². Очевидно, немає потреби сперечатися з Геллнером щодо того, чи справді всі націоналісти мають спокутувати цей гріх обману й самообману. Деякі націоналісти викладали свої погляди цілком зрозуміло, можна було б назвати їх представниками «наукового націоналізму» на протилежність націоналізму «утопічному». Серед перших варто було б згадати Фрідріха Ліста, його послідовниками в Росії були Сергій Вітте та Петро Струве³³. Проте зауваження Геллнера щодо того, що риторика націоналізму значно відрізняється від його практики, заслуговує на ширший коментар з огляду на те, що ми знаємо про націоналізм у посткомуністичну еру.

Кеннет Майног та Беріл Вільямс, формулюючи власну концепцію, висловлюють думки, співзвучні аргументам Геллнера. Вони вважають, що «націоналізм як ідеологія є не менш універсалістським [загальнолюдським], ніж комунізм... обидві доктрини (подібно до будь-якої ідеології) являють собою комбінацію загального й особливого»³⁴.

Цікаво, що сучасні, тобто пострадянські російські автори, з'ясовуючи причини колапсу Радянського Союзу, доходять подібного висновку щодо «універсалістського» (загальнолюдського) складника націоналізму. Вони стверджують, що антикомуністичні національні рухи, очолені прозахідними елітами, були найсильнішими в європейських республіках СРСР (Естонії, Латвії та Литві, в західних регіонах України), а центром російського прозахідного націоналізму була Москва. Ці противники комунізму відмовлялися від «радянської цивілізації» на користь західних (тобто «загальнолюдських») цінностей та західної цивілізації.

Засуджуючи антирадянський, прозахідний націоналізм у Росії та колишніх республіках СРСР, Леонтій Бізов звертається до спадщини російського мислителя XIX ст. Костянтина Леонтєва, який вбачав «у рухах, які називають себе національними, деструктивний космополітичний зміст». Пишучи про об'єднання Німеччини за часів Бісмарка, Леонтєв стверджував, що «сучасний політичний націоналізм є... лише масовізованим варіантом космополітизму, який набув інших форм і проявів». На думку Візова, те саме можна сказати й про ідеї московських «націонал-демократів» в останні роки існування Радянського Союзу. Він схвально оцінює те, що радянські республіки Середньої Азії не брали участі в руйнуванні СРСР і жалкує з приводу пасивності російської провінції в той час³⁵.

Протистояння комунізму й націоналізму на рівні суспільної практики (а не тільки на рівні теоретично-філософських дебатів) не лише рельєфніше виявило «вселюдськість» останнього, а й продемонструвало слабкі риси радянського комунізму, які до цього часу старанно приховувалися. Їхнє протистояння стало повномасштабним лише після 1945 р., коли комуністичні режими російського зразка були накинута країнам набагато розвинутішим, ніж Росія та інші радянські республіки з погляду модерної національної державності. Воно набуло глобального характеру у вигляді Великого Змагання двох світових систем. У цьому змаганні радянська модель модернізації програла, і на комунізм почали дивитися (також і в СРСР) як на «невдалу форму модернізації»³⁶.

Повертаючись до теми про «етніфікацію» народів за радянських часів, ми не можемо не помітити, наскільки однобічним було комуністичне бачення націоналізму. Модерний націоналізм розмовляє мовою партикуляризму, але практикує універсалізм: він діє відповідно до вселюдських вартостей і стандартів, він бере приклад з найпередовіших — саме так діяли росіяни за часів Катерини II. Зараз нескладно помітити, що сила національних рухів у Радянському Союзі полягала в їхній подвійній суті (двоїстості): те, що ззовні мало вигляд етнічного парохіалізму і навіть ізоляціонізму від Москви, насправді було прагненням приєднатися до всього світу, але не через посередництво Москви, а самостійно.

Націоналізм спрямований на підрив і ліквідацію імперій чи тих утворень, які їм тотожні. Націоналізм — це прорив за межі імперій і подібних до них цивілізацій. Націоналізм не лише підриває імперії інтелектуально, обстоюючи ідею національного існування у всесвітньому контексті: в ім'я вселюдських принципів він сповідує самовизначення спільнот, підпорядкованих імперіям та цивілізаціям. Визнання цієї «універсалізаційно-підривної» ролі націоналізму явно бракує аналізу зіткнення цивілізацій у посткомуністичному світі Семюела Гантінгтона³⁷.

Таким чином, виникнення національних держав на пострадянському просторі значно полегшило доступ народів СРСР до участі у справах людства на відміну від часів «інтернаціональної» радянської імперії. Аналізуючи причини розпаду СРСР з погляду історичної ретроспективи, ми не можемо визнати абсолютно слушним твердження Еріка Гобсбаума, який вважає, що «найпростіший спосіб пояснити вибух сепаратизму у 1988-1992 рр. — це сприймати його як наслідок незакінченої справи 1918-1921 рр.»³⁸ Можна погодитися з тим, що «коконі Версаля та Брест-Литовська ще визрівають», і «деякі з вибухових проблем 1988-1992 рр. були створені в 1918-1921 рр.»³⁹. Однак не варто забувати й того, що сучасна ситуація формувалася також під впливом *нових* чинників, зокрема, взаємодії комунізму й націоналізму в період між 1917 та 1991 рр.

З одного боку, існує держава, яку називають Російською Федерацією, — вона репрезентує себе як багатонаціональна держава. Тут ми бачимо рішучий розрив з історією Росії як імперії, що базувалася на позаетнічних засадах. З другого — в Росії тривають суперечки щодо ідентичності росіян: як поєднати їхнє самосприйняття як етнічної спільноти (*«русский народ»*) з ідеєю російської політичної нації (*«российский народ»* чи *«народ России»*)?

Дехто з тих, хто відкидає будь-яку форму політичного чи правового визначення російської нації, наполягає на тому, що західні ідеї та інститути принципово несумісні з Росією. Один з таких авторів, Владімір Махнач стверджує: «Концепція, згідно з якою нація — це спільність громадян держави, існує лише на Заході. В Росії, усій Азії, Африці нація — це етнос і лише етнос... Ніколи не буде нації «Індія» чи нації «Росія».

Для Махнача (і для багатьох інших) Україна й Білорусь є частинами Росії, і українці та білоруси є «русскими» як і великороси.

Інші закликають своїх співвітчизників відійти від традиційних суперечок на тему «Росія та Європа» (незалежно від їхнього ставлення до європейської орієнтації Росії) і погодитися з інакшим визначенням Росії, ядром якої буде європейський регіон з Уралом та Сибіром.

Хоч пострадянська Росія і вважає себе демократичною країною, побудованою на принципах, подібних до західних демократій, знаходяться ще люди, які вимагають

повернення до відомої тріади «православ'я, самодержавство, народність»⁴⁰. Отже, немає нічого дивного в тому, що західні фахівці висловлюють щодо Росії 1990-х років міркування, які цілком можна застосувати щодо Росії 1890-х. Брюс Портер, зокрема, вважає, що головна сучасна проблема країни є ідентичною тій, що «переслідувала Росію впродовж усієї модерної історії /.../ Це застаріле питання злиття нації та держави є однією з найвизначальніших проблем сучасного політичного життя Росії»⁴¹.

Незалежній Україні вдалося уникнути етнічних та релігійних конфліктів, вона не стала «другою Югославією», як на початку 1990-х років пророкували деякі аналітики. (Оригінальною спробою порівняти розпад Радянського Союзу та Югославії, на основі огляду їхньої докомуністичної історії, є праця Вейко Вуячича (Vujacic V. Historical legacies, nationalist mobilization, and political outcomes in Russia and Serbia: A Weberian view // *Theory and Society*. — 1996. — P. 763-801). Однак, подібно до Росії, Україна також зіткнулася з проблемою визначення власної ідентичності як країни і як нація. Поняття «народ України» в Конституції 1996 р. охоплює всіх громадян держави, однак деякі з них наполягають на тому, що «справжніми українцями» є ті, хто вважає рідною мовою українську (і користується нею у повсякденному житті), і вважають себе українцями «за національністю», тобто за етнічним походженням. Цікаво, що етнічно-мовне визначення нації підтримують протилежні політичні угруповання, з одного боку — українські націоналісти із західних регіонів, з другого — російські націоналісти, які прагнуть перетворити Україну на двонаціональну українсько-російську державу (про кримських татар, для яких територія сучасної України є історичною батьківщиною, у цих суперечках нерідко забувають).

Зрозуміло, що внутрішні проблеми України невіддільні від такого зовнішнього чинника, як відносини з Росією. Тривають дискусії щодо того, чи мають українці знову зближатися з Росією, утворюючи щось на зразок євразійської спільноти, чи, навпаки, рухатися в протилежному напрямкові та шукати зближення з іншою традиційно не менш важливою для них державою — Польщею, і через неї — з Європою в цілому. Відносини з Україною також залишаються надзвичайно важливими і для Росії. Цікавим початком спільних досліджень історії та сучасних проблем взаємин Росії та України можна вважати збірку статей російських та українських дослідників «Україна й Росія: суспільства й держави»⁴².

Незалежні Україна й Росія намагаються визначитися зі своїм майбутнім, відкидаючи кожна у свій спосіб радянське минуле. Незалежна Білорусь рухається у протилежному напрямку — президент Лукашенко є відвертим прихильником нової радянської держави. Лукашенко зовсім не прагне перетворювати Білорусь на провінцію Росії з губернатором у Мінську: він хоче, щоб Росія, Білорусь та інші утворили якусь більшу спільноту. Його неорадянські настанови зустрічають опір білоруського національного руху, який прагне перетворити Білорусь, як незалежну демократичну республіку, на частину *Європи*. Отже, в Білорусі змагаються не стільки дві концепції білоруської національної державності, скільки дві національних ідентичності — одна білоруська, друга — «радянська». Остання, хоч і сповідує російськомовність, явно не належить до російського націоналізму. Яка з них переможе — залежить не лише від поведінки населення цієї країни, а й значною мірою від зовнішніх чинників. Міжнародні відносини та світова спільнота з її загальнолюдськими стандартами відіграють вельми важливу роль у формуванні національних ідентичностей. Етнічний чинник впливає на зовнішню політику — але не можна не помітити й зворотного зв'язку⁴³.

Чи є якийсь сенс уживати поняття «радянська національна ідентичність», як я це зробив у зв'язку з Білоруссю? Очевидно, що так, — але до певної міри. Радянський Союз мав спочатку зникнути з карти світу, щоб світ упевнився в тому, наскільки той просунувся у

формуванні «радянського народу». Зараз ми бачимо, що певні категорії населення колишнього СРСР справді належать до цієї аморфної маси. Але чи є цей радянський народ російськомовним? Ми не можемо апіорі відкинути такий варіант. Соціологічні дослідження свідчать, що значна кількість мешканців Східної України, незалежно від позначки «росіянин» чи «українець» у паспорті, вважають себе передусім «радянськими» (другою важливою ознакою вони називають регіональну належність)⁴⁴. Радянська ідентичність зберігається переважно серед населення «червоної смуги» колишнього Радянського Союзу, і відданість цих людей радянським цінностям спокушає назвати їх луддитами посткомуністичної ери. (Ще раз пригадаймо Майно та Вільямса: «Усі соціалістичні утопії є мріями про суспільну перебудову, базовану на сучасному рівні технології. Більшовизм був формою соціалізму, породженою виникненням важкої індустрії та конвеєра»⁴⁵.)

Виникає питання: чому цей радянський народ та щонебудь на зразок «радянського народного руху» не піднялися на боротьбу за радянську систему тоді, коли комунізм ще був при владі? Одна з можливих відповідей — «радянський народ» за визначенням був спільнотою, яка нічого не робила самостійно, і в усіх справах ним керувала партія. Коли ця партія розкололася зсередини чи її лідери втратили вплив, не знайшлося інших організацій (наприклад, профспілок чи молодіжних), які б захищали систему навіть усупереч діям керівників держави. Можна згадати ще один чинник — це підтримка антирадянських альтернатив з боку частини комуністів або ж нездатність останніх до протидії. Зрештою, і в Україні, і в Росії, і в Білорусі, оскільки вони досі чітко не визначили свого розуміння нації, й надалі існує досить велика «перехідна» верства, яка також коливається у виборі своєї національної чи етнічної самоідентифікації. Стандартна поведінка представників цієї верстви — бути радянською людиною вранці, росіянином удень та українцем увечері (послідовність може змінюватися). На даному етапі неможливо передбачити, чи вони поступово обмежаться якою-небудь однією, конкретною формою національної ідентичності (російською, українською чи білоруською), чи виникнуть якісь нові регіонально-ідеологічні форми самоідентифікації, щось на зразок донбаської регіональної ідентичності з *радянськими* політичними й культурними ідеалами, яка не буде ані російською, ані українською. Всупереч тому, що казав Гобсбаум, епоха після 1991 року не стала лише поверненням до 1917-1920 рр.: комунізм *таки залишив* по собі значну соціально-психологічну спадщину, яка пережила його політичну й інституційну смерть.

Висновок

Міркування Ернеста Геллнера щодо наслідків падіння комунізму містять глибокий песимізм. «Я, — писав він, — занепокоєний розпадом Радянського Союзу не тому, що був прихильником ідеології, яка створила його, — навпаки, я завжди відкидав її, — я виходжу

більше з абстрактних міркувань, які стосуються принципу тяглості та наслідків його порушення.

У росіян є сумна приказка щодо їхньої історичної ролі в Європі: їхня роль полягає в тому, щоб показувати іншим, *як не треба чогось робити*. Сучасна ситуація, на жаль, дає їм шанс ще раз підтвердити цю приказку. Спосіб, у який відбувається демонтаж надбань Російської Революції може призвести до катастрофи не менш масштабної, ніж сама Революція»⁴⁶.

Я намагався довести, що демонтаж спадку Російської Революції все ж таки є менш руйнівним, ніж сама Російська Революція. Несподівано мирний (порівняно із сучасним світовим досвідом) перехід від Радянського Союзу до незалежних держав Росії, України, Білорусі та інших відбувався під гаслами націоналізму. Саме він став носієм елементу тяглості за умов, коли комунізм зруйновано; саме він поєднує сучасне не лише з радянською епохою, а й з історією до 1917 року. Досліджуючи націоналізм у такому аспекті, історики мають не меншу вагомість, ніж економісти, політологи та соціологи у спробах зрозуміти посткомуністичний світ.

Перекладено за: Nationalism after Communism: Russia, Ukraine, Bilorus' and Poland // Nations and Nationalism. 1998 — P. 301-20. © ASEN 19M Department of History, Harvard Univ., Cambridge, MA, 02138, USA.

ПРИМІТКИ

Тексти «геллнерівської лекції», що була виголошена у Лондонському університеті, відредагований автором.

¹ Gellner E. Return of a Native // Political Quarterly. — 1996. — Vol. 67. N 1 — P. 12.

² Skidelsky R. *The Road from Serfdom: The Economic and Political Consequences of the End of Communism*. — New York: Penguin, 1997. — P. 173.

³ *Ibid.* — P. 163-164.

⁴ Breuilly J. *Nationalism and the State*. — 2nd ed. — Chicago: Univ. of Chicago Press, 1994. — P. 350, 344.

⁵ Nodia G. *Nationalism and Democracy* // L. Diamond and M. F. Plattner (eds.). *Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy*. — Baltimore, MD: Johns Hopkins Univ. Press, 1994. — P. 19-20.

⁶ Gellner E. *Thought and Change*. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1964. — P. 125.

⁷ Breuilly J. *Op.cit.* — P. 350.

⁸ Allworth E. (ed.) *Ethnic Russia in the USSR: The Dilemma of Dominance*. — New York and Oxford: Pergamon Press, 1980. Dunlop J. B. *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1993. Petro N.N. *The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture*. — Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995. Szporluk R. *Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism*. - Vol. 38. — N4. — P.15-35.

⁹ Hough J. F. *Democratization and Revolution in the USSR. 1985-1991*. — Washington, DC: Brookings Institute Press, 1997..— P. 374.

¹⁰ Armstrong J.A. *The ethnic scene in the Soviet Union: the view of the dictatorship* // E. Goldhagen (ed.). *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. — New York: Praeger 1968. — P.3-49.

¹¹ Beissinger M.R. *How Nationalisms Spread: Eastern Europe Amidst the Tides and Cycles of Nationalist Contention // Social Research*. — 1996. — Vol 63 N1 — P. 115.

¹² Petro N.N. *The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture*. — Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995 - P. 119.

¹³ Gellner E. *Op.cit.* — P. 13.

¹⁴ Smith A.D. *Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism // Nations and Nationalism*. — 1996. — Vol. 2. — N3 — P 376-377.

¹⁵ Pipes R. *Introduction: the nationality problem // Handbook of Major Soviet Nationalities / Zev Katz et al. (eds.)*. — New York: Free Press, 1975 — P.1-5.

¹⁶ Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. — Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1992. — P. 14, 254.

¹⁷ Riasanovsky N.V. *A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801-1855*. — Oxford: Clarendon Press, 1976.

¹⁸ Trubetskoi N.S. *The Ukrainian Problem* // A. Libennan (ed.). *The Legacy of Genghis Khan and Other Essays on Russia's Identity*. — Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, 1991. — P. 251

- ¹⁹ Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Daedalus*. — 1997. — Vol. 126. N3. — P. 85-119.
- ²⁰ Цит. за: Kloczowski J. Ukraina a Europa Srodkowo-Wschodnia // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. — 1994. — № 2. — P. 19.
- ²¹ Szporluk R. Polish-Ukrainian Relations in 1918: Notes for Discussion // Paul Latawski (ed.). *The Reconstruction of Poland, 1914-23*. — London: Macmillan, 1992. — P. 41-54. Szporluk R. Ukraine: From an Imperial...
- ²² Rieber A.J. Struggle Over the Borderlands // S.F. Starr (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. — Armonk, NY: M. E. Sharp, 1994. — P. 81.
- ²³ Ibid. — P. 79-80.
- ²⁴ Hall J.A. *Coercion and Consent: Studies on the Modern State*. — Cambridge: Polity Press, 1994. — P. 126.
- ²⁵ Pipes R. *Struve: Liberal on the Right. 1905-1944*. — Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1980. — P. 211-212.
- ²⁶ Barghoorn F.C. *Soviet Russian Nationalism*. — New York: Oxford Univ. Press, 1956.
- ²⁷ Липкин А. «Духовное ядро» как системообразующий фактор цивилизации: Европа и Россия // *Общественные науки и современность*. — 1995. - №1. — С. 64.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Rudnytsky I.L. *Essays in Modern Ukrainian History*. — Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1987. — P. 469-473.
- ³⁰ Kappeler A. *Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*. — Munich: C. H. Beck, 1992. — P. 179; див. також: Potichnyj P.J. (ed.) *Poland and Ukraine, Past and Present*. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.
- ³¹ Arnason J.P. *The Future That Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model*. — London and New York: Routledge, 1993.
- ³² Gellner E. *Nations and Nationalism*. — Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1983. — P. 56-57.
- ³³ Szporluk R. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*. — New York and Oxford: Oxford Univ. Press, 1988 (українське видання — К.: Основи, 1998).
- ³⁴ Minogue K. and Williams B. Ethnic Conflict in the Soviet Union: the Revenge of particularism // A.J. Motyl (ed.). *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. — New York: Columbia Univ. Press, 1992. — P.233.
- ³⁵ Бизов Л. Россия: империя или национальное государство? // *Неизбежность империи / Под ред. А.Н.Савельева*. — М.: Интеллект, 1996. — С. 148-149.
- ³⁶ Minogue K. and Williams B. *Op. cit.* — P. 241.

- ³⁷ Walt S.M. Building Up New Bogeysmen // Foreign Policy. — Vol. 106. — P. 183-184, 187.
- ³⁸ Hobsbawm E.J. Nations and Nationalism since 1789. Programme, Myth, Reality. — 2 ed. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991. — P. 165.
- ³⁹ Ibid. — P.164
- ⁴⁰ Цитується за: Petro N.N. The Rebirth of Russian Democracy: An Interpretation of Political Culture. — Cambridge, MA and London: Harvard Univ. Press, 1995. — P. 149.
- ⁴¹ Porter B.D. Russia and Europe after the Cold War: the Interaction of Domestic and Foreign Policies // C.A. Wallander (ed.). The Sources of Russian Foreign Policy after the Cold" War. — Boulder, CO: Westview Press, 1996. — P. 132-133.
- ⁴² Украина и Россия: общества и государства / Под ред. Фурмана Д.Е. — М.: Изд-во. «Права Человека», 1997.
- ⁴³ Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy // Szporluk R. (ed.) National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. — Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994. — P. 103-28.
- ⁴⁴ Pirie P.S. National Identity and politics in Southern and Eastern Ukraine // Europe-Asia Studies. — Vol.48. N7. — P.1079-1104..
- ⁴⁵ Minogue K. and Williams B. Op. cit. — P. 237.
- ⁴⁶ Gellner E. Return of a Native. — P. 45.

ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ОКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Після імперії: що далі?

«Важко переконуватися в тому, що десятиліття комунізму були якимось неприродним проваллям в історичному процесі, цілком змарнованим часом, повним розривом тяглості, відхиленням від норми; але не менш важко і неприємно визнавати, що комунізм є

невід'ємною частиною національного минулого — бо в цьому випадку нація має нести тягар відповідальності. Існує таке поняття, як національна провина; інакше не було б потреби в тому, щоб люди спокутували гріхи власних націй, гріхи, до яких вони самі особисто не мають відношення. Хіба спромоглася б купка божевільних злочинців, таких як Ленін чи Сталін, одноосібно звалтувати половину Європи та Азії? Так не буває, хоч зрозуміло, що набагато приємніше вірити саме в такий варіант і жити з непорушним сумлінням жертви насильства.

Оскільки комунізм був справжнім страхіттям, стає нормою віра в те, що докомуністичне минуле, передусім царська Росія, було нескінченним святом радощів. В обох випадках ці уявлення про історію, досить популярні, не збігаються з реальністю. Тут, власне, немає на що скаржитися. Самообман є необхідною частиною життя як особистості, так і нації; він забезпечує нас моральним спокоєм».

Лешек Колаковський

Цит. за: *Amidst moving rains // Daedalus*. 121. — 1992. — N 2.

Упродовж щонайменше сімдесяти років ХХ ст. народи Радянського Союзу здебільшого сприймалися дослідниками як певна одноманітна спільність, однією з головних ознак якої вважалася радянська, або комуністична, ідентичність. Так само, але впродовж «лише» половини століття, дивилися й на Східну Європу, хоча тут частіше визнавали наявність певних відмінностей між її народами. Нині, коли поразка комунізму стала цілком очевидною, ці території також сприймаються як цілісність, у межах якої ми маємо справу зі стандартним набором головних проблем: чи вдасться налагодити тут ринкову економіку та побудувати демократію? Чи нові еліти й суспільства підуть шляхом мирної трансформації, чи слід очікувати спалаху насильства? — і т.ін.

Розмірковуючи над тим, що ж має з'явитися після комунізму, ми мусимо згадати про інший «ізм», який існував до комунізму і не зник разом з ним, — націоналізм. Радянський Союз фактично був перевтіленням Російської імперії, і саме в його затінку тривали процеси націотворення та формування націоналізмів у даному регіоні. Переплетіння історії комунізму та націоналізму є одним з головних чинників, що визначають характер постімперської епохи.

Значення цього чинника в сучасній історії ще донедавна враховувалося недостатньо, оскільки він губився в тіні масштабних процесів побудови комуністичного суспільства. Отже, ми маємо розширити наш підхід як тематично, так і хронологічно — лише так ми зможемо зрозуміти, чому сучасний націоналізм у цьому регіоні має такий величезний вплив. Нам також треба інакше поглянути на те, що ми називаємо «націоналізм», оскільки

те, що з'явиться після комунізму, набуватиме національних форм. Нації та держави? після розпаду Радянського Союзу по-різному намагаються визначити свою сутність, і хто знає — чи не з'явиться комунізм у новій подобі?

Цей нарис присвячено історичному досвідові Центрально-Східної Європи, передусім імперії Габсбургів та Польщі, і в ньому йтиметься про існування глибинного, «органічного» взаємозв'язку між цим регіоном та Україною і Росією. Вивчаючи історію падіння комунізму разом з історією падіння імперії, ми не можемо зосереджуватися лише на внутрішніх процесах в окремих країнах — ми маємо звернутися до аналізу ознак нового, «постімперського» геополітичного устрою. Збігнев Бжезінський називає це нове явище «геополітичним розмаїттям»: чи не будемо ми свідками появи відроджених національних сузір'їв у цій новій міжнародній галактиці, сузір'їв, що існували з докомуністичних часів, але світло яких було затінено радянською «чорною дірою»?

Після комунізму: ...?

Деякі дослідники, зокрема Мартін Малія та Джон Лукач, вважають, що двадцяте століття розпочалося 1914 р.¹ (саме на цю дату припадає закінчення «довготривалого дев'ятнадцятого століття»), а закінчилося 1989 р. Двома головними подіями ХХ ст. Лукач вважає світові війни, і саме початок першої із них відкриває, а крах комунізму завершує епоху². На думку Лукача, жертвою Першої світової війни став довоєнний марксістський комунізм: «1914 року марксизм зазнав важкого удару, від якого він так ніколи й не оговтався. Звичайно, в Росії 1917 р. відбулася революція, але те, чого вдалося добитися Ленінові, не можна назвати міжнародною революцією. Натомість Росія опинилася поза Європою»³. Здається, Лукач недостатньо правильно оцінює наслідки Першої світової війни, яка стала ключовим чинником у процесі приходу комунізму до влади. Після 1914 р. комунізм переживав не лише поразки, а й грандіозні тріумфи, передусім — у Росії. Однак пам'ятаймо, що історія комунізму — саме таку назву Маркс дав своїй доктрині — сягає давніших часів, і не в останню чергу — 1848 року.

Оскільки загибель комунізму стала також і загибеллю останньої імперії у Східній Європі, важливо визначити, які саме проблеми посткомуністичної епохи є наслідками саме імперської спадщини. Радянський Союз був першою комуністичною державою, що сама проголосила себе прототипом комуністичного майбутнього, але водночас він був Російською імперією, пристосованою до потреб ХХ ст. Зазвичай комунізм розглядався як суто російський продукт, вироблений у Радянському Союзі та експортований у країни Східної Європи. Для неросійських народів він був синонімом російського домінування.

Імперська природа Радянського Союзу була очевидною істиною для найвдумливіших західних дослідників ще до його колапсу. Як зазначав Бенедикт Андерсон, «той факт, що

Радянський Союз, подібно до Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, уникає вживання у власній назві національного імені, свідчить про те, що він може бути як і нащадком донаціональних династичних держав дев'ятнадцятого ст., так і передвісником інтернаціонального устрою двадцять першого століття»⁴.

Зрештою, і самі росіяни свідомі того, що радянська спадщина є її спадщиною імперською. У книзі «Росія 2010 — чим вона є для світу» Деніел Єрґін і Тан Густафсон доводять, що країна переживає «потрійну трансформацію»: від диктатури до демократії, від командної економіки до ринкової та «від чотирьохсотрічної імперії до національної держави» — це можна вважати своєрідним підсумком основних дилем посткомуністичної Росії, так як їх розуміють самі росіяни⁵.

Нації проти імперії, 1848: націоналізм перед комунізмом

Спочатку націоналізм постав як критика домодерних наднаціональних імперій (або, іншими словами, політичних спільнот, які були «національними» в тодішньому розумінні цього терміна). 1848 р. новонароджувані східноєвропейські нації вимагали від монархії Габсбургів реформ, а згодом, коли вони зневірилися в її реформаторських здатностях, вдалися до конфронтації з імперією⁶.

1948 р., у столітню річницю революції 1848 р., британський історик сер Льюїс Нем'єр надрукував статтю «1848: сім'яний розсадник історії». Оцінюючи ідеї 1848 р. з позицій року 1949, Нем'єр писав: «Кожна ідея, висунута народами 1848 р., була в тій чи іншій формі втілена у певний історичний момент»⁷. Нем'єр був свідком того, як русини (зараз більше відомі як «західні українці») поступово, але рішуче відокремлювали себе від поляків — це була спадщина не лише 1918-1919 рр., а й 1848 р. Йому здавалося, що територіальний перерозподіл після Другої світової війни є реалізацією останніх пунктів програми 1848 р. Однак, як відомо, розрив «югославів» з італійським світом та «русинів» з польським не став завершенням процесів національного самовизначення. Він лише набув нової якості, перейшов в інші сфери і значно ускладнився внаслідок переплетіння з іншою великою спадщиною 1848 р. — комунізмом. Навряд чи хтось був здатний навіть уявити століття тому, коли Росія вважалася найбільшим ворогом «революції», що саме російська армія принесе комунізм у Центральну та Східну Європу. Отже, Лукач має рацію, коли каже, що утворення комуністичних держав у Східній Європі після Другої світової війни сталося «не завдяки революціям чи популярності комунізму. Вони виникли внаслідок національного тріумфу Росії над Німеччиною, російської окупації більшої частини Східної Європи»⁸.

Маркс та нації в Центральній Європі: рік 1848-й

У Комуністичному маніфесті стверджується:

«Національна відособленість і протилежності народів усе більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, із свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя.

Панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення. /.../ У тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою»⁹.

Загальновідомо, чим є 1848 р. в історії марксизму. Значно менше звертається уваги на ту обставину, що цей рік позначився і першим масштабним зіткненням між комунізмом та націоналізмом. Маркс не ставився до всіх націоналістичних вимог однаково. Наприклад, він підтримував революційне об'єднання Німеччини й національну справу поляків та угорців — поляки взагалі були для нього уособленням боротьби революційної Європи проти російської деспотії та «варварства». Водночас він вважав абсолютно реакційними прагнення до національної незалежності так званих «неісторичних» націй¹⁰.

Одним із помітних представників цих націй був Франтішек Палацький, «батько чеської нації», який довів, що чехи таки *мають власну історію* — саме його Маркс називав «схибленим німецьким професором». За Марксом, оптимальним варіантом майбутнього чехів було їхнє злиття з німецькою нацією; словаки та хорвати мали перетворитися на угорців, а русини (тобто українці) з австрійської Галичини — на поляків. «Маніфест Комуністичної партії» змальовував картину світу без національних конфліктів та відмінностей, Палацький — пропонував збільшити кількість націй. Делегати від старих і нових націй зібралися 1848 року в Празі на Слов'янський з'їзд¹¹, який ухвалив досить промовистий документ, щось на зразок націоналістичного маніфесту: в ньому проголошувалося право всіх народів, малих і великих, на вільне життя у великій родині націй.

1848 р. русини самовизначилися як окремих народ, відмовившись від належності до «історичної», позаетнічної польської нації. Тоді вони не вперше потрапили в поле зору засновників «наукового соціалізму». Вперше це сталося 1846 р. у зв'язку з так званою «різаниною в Галичині», коли сотні польських шляхтичів було вбито під час придушення повстання проти Австрії, розпочатого групою польських аристократів з Кракова. Тоді селян-русинів помилково вважали винуватцями різанини, хоч насправді вона відбувалася лише в польській частині *Західної* Галичини і її вчинили саме польські селяни. Однак починаючи з 1840-х років було винайдено досить зручний спосіб пояснювати соціальні конфлікти етнічними тертями, як ми це зараз бачимо на прикладі Боснії, — ця «етнолегенда» виявилася на диво життєздатною. Жодний з польських істориків не

підтримує цієї «галицької» версії, але вона надалі живе й мандрує не лише з підручника в підручник, але й часто трапляється в сучасних західних наукових працях, присвячених монархії Габсбургів¹².

1848 р. одним з головних завдань для русинів було добитися визнання їх окремим слов'янським народом. До революції 1848 р. як для поляків, так і для політично свідомих русинів польська ідентичність останніх вважалася нормою. Селяни зі Східної Галичини вживали діалект, відмінний від мови селян Західної Галичини, проте питання національності належало радше до сфери політичної, аніж етнографічної. 1848 року русини не лише проголосили свою окремішність від поляків, але й дали зрозуміти, що їхня етнічна територія не обмежується кордонами Австрійської імперії: згідно з деклараціями Головної Руської Ради, ця територія охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення даних територій не є ані польським, ані російським.

Мета цих коментарів — пояснити, що мав на увазі Нем'єр, коли трактував включення української частини Галичини та Буковини до складу Радянського Союзу в 1939-1945 рр. як розв'язання проблем, породжених 1848 роком. Це також дає нам ключ до розуміння того, чому впродовж десятиліть після 1945 р. нащадки русинів 1848 р. намагалися доповнити своє відокремлення від Варшави відокремленням від Москви.

Радянський комунізм: нова цивілізація чи стара імперія з новими вождями?

Після Першої світової війни дві з трьох великих імперій — Габсбургів та Османів — зникли з карти світу. Проте, як писав Ернест Геллнер, «з третьою імперією трапилося дещо інше. 1920 р. вона відновилася після воєнної поразки 1917р., але вже з абсолютно новим політичним та ідеологічним провідом»¹³.

Загалом важко знайти чітку й переконливу відповідь не стільки на питання, чому 1917 р. Росія так охоче прийняла марксизм як своє офіційне кредо (нехай у русифікованому вигляді), скільки на те, чому її вожді так наполягали на тому, що їхня країна є зразком для всього світу. Чому вони так настирливо відстоювали цей «інтернаціональний» месіанізм навіть тоді, коли Москва фактично повернулася в обійми російського націоналізму за часів Сталіна, та й після нього?

Річард Пайпс погоджується з Павлом Мілюковим, який вважав більшовизм водночас як інтернаціональним, так і «справді російським» явищем¹⁴. Ми не переймаємося питанням, чи був Сталін вірним продовжувачем справи Леніна. Нас цікавить інше: чи справді радянська модель, незалежно від того, в якій пропорції в ній поєднувалися елементи комунізму та імперії, стала «майбутнім, яке не настало» — скористаймося назвою книги

Йогана П. Арнасона. Підхід Арнасона цікавий для нас передусім тим, що цей автор розглядає комуністичний проект, імперію, російський та інші націоналізми як взаємопов'язані елементи.

Імперська Росія спромоглася започаткувати й розгорнути процеси модернізації в різних сферах, проте вона не змогла поєднати їх у цілісну життєздатну систему. Режим, який успадкував ці фрагменти, мусив запропонувати власний варіант їхньої інтеграції. Точніше, його головне завдання полягало в тому, щоб знайти нові варіанти поєднання культурних, економічних та політичних елементів суспільного життя; кожний із них так чи інакше спричинився до кризи імперського устрою. Наслідком, безсумнівно, була нова контрпарадигма модерності, можливо, найбільш значуща серед до неї подібних. Проте, оскільки вона відродила імперський устрій, хай і в іншій формі, вона також містила, як ми вже знаємо, своєрідний ген самознищення»¹⁵.

Після 1989-1991 рр., а можливо, ще у 1980, 1968 чи 1956 рр., стало очевидним, що радянський варіант модерності неспроможний бути альтернативою західному варіантові. Він не перетворився на зразок вищого рівня цивілізації для Східної Європи. Нації Східної Європи мали власну марксистську традицію, відмінну від тієї, до якої звикли в Москві. Радянський Союз також не запропонував розв'язання проблем, успадкованих цим регіоном від минулого, зокрема національного питання. Експансія Радянського Союзу в Європі не призвела до запровадження радянських стандартів, а навпаки, його власне суспільство зазнало зовнішніх впливів. Можна сказати, що фіаско комунізму в Радянському Союзі було прискорене територіальною експансією останнього. У спільноті, до складу якої входили прибалти й західні українці, важко було утримувати непорушним офіційний погляд, згідно з яким російський елемент вважався найпередовішим.

На заключному етапі деградації радянського ладу виник і набув широкої підтримки російський націоналізм. Як опонент радянського комунізму зразка 1917 р., він визначав Росію зовсім інакше. Зараз росіяни мають дати собі раду як щодо спадщини комуністичної «контрпарадигми модерності», так і щодо імперської спадщини. Ці питання не так уже й легко розмежувати, хоч зовні відмінність між ними є цілком зрозумілою. Залишається ще одне: чи вдасться Росії позбавитися імперського синдрому?

Комуністичні спадкоємці Романових у королівстві Габсбургів

Майбутнє, яке Ради готували для тих, кого вони визволили від Гітлера, було сплановане в Москві. Образ Центрально-Східної Європи в її сталінсько-ленінському варіанті був *суто російським* продуктом. У 1945 р. ці нації вже мали нехай не надто досконалий, але

власний і досить значний досвід національно-державного будівництва. Для багатьох із них їхній спосіб життя та власні уявлення про краще майбутнє були привабливішими, аніж радянська модель. Навіть місцеві комуністи вважали її непридатною для Польщі, Чехословаччини чи Угорщини. Вони пишалися власними революційними традиціями та досвідом. Ще до 1917 р. центрально- та східноєвропейський соціалізм дав світові блискучих мислителів, соціологів, істориків, юристів, економістів, дослідників національних відносин¹⁶. Східна Європа мала багатющу історію робітничого та соціалістичного руху, традицію, яка розвивалася і впродовж 20-30-х років. Чому раптом східноєвропейці повинні були захопитися сталінським варіантом марксизму, з яким вони мали нагоду познайомитися наочно 1945 р.? Думка про те, що сталінська Росія є образом їхнього та світового майбутнього, була для них просто абсурдною.

Особливо неприйнятною для них, з цілком зрозумілих причин, була радянська позиція щодо майбутнього націй і держав. Ідея «скасування» чи «злиття» націй не мала особливих прихильників навіть серед комуністів. Щодо цього в них були власні версії: існувала поважна й оригінальна традиція австромарксизму, польського соціалізму (можна згадати не лише націоналістично налаштовану Польську соціалістичну партію, але й «інтернаціоналістську» Соціал-Демократію Королівства Польського та Литви, яка підтримувала тісні зв'язки з російським революційним рухом). Більшовики представляли найортодоксальніший варіант інтерпретацій «Маніфесту Комуністичної партії» щодо майбутнього націй та мов навіть тоді, коли в практичній політиці 20-х років вони демонстрували значну толерантність щодо мовного й етнічного розмаїття. Радянська влада намагалася «будувати соціалізм» у Східній та Центральній Європі так, як його розуміли в Москві, не знаючи місцевих особливостей, і її ідеологія в цьому разі була малоприсадною.

Незалежно від свого бажання, а може й не усвідомлюючи цього, Москва, як найвища влада в цьому регіоні, успадкувала мантию Габсбургів. Радянський Союз і його комуністичні сателіти на Балканах успадкували суперечності, породжені боротьбою між Османами та Габсбургами. На це звернув увагу британський історик Дж. П. Тейлор, учень Нем'єра. У книзі, присвяченій учителеві, він писав про Чехословаччину та Югославію після 1945 р. як про нащадків Габсбургів: «Збереження єдності Чехословаччини було можливим лише з комуністичною Словаччиною; за це треба було б платити руйнуванням чехословацької демократії... Не маючи вибору, чехи знову вдалися до методу зволікання, якому вони навчилися від Габсбургів, сподіваючись, що розвиток промисловості та освіти з часом приведе до формування в Словаччині середнього класу з відповідними загальнолюдськими цінностями, а це, в свою чергу, перетворить ідею Масарика на реальність»¹⁷.

Сподівання Тейлора щодо єдності Чехословаччини не були надто оптимістичними, що, зрештою, й підтвердилося подіями після 1989 р., однак він передбачав значно кращі перспективи для Югославії. Спільна боротьба хорватів і сербів у «великій партизанській війні» проти німців «створила таку Югославію, як франко-німецька війна 1870 р. створила Німеччину». Тейлорові здавалося, що Тіто здатний краще впоратися з проблемами, які не вдалося розв'язати Габсбургам: «Демократична федеративна Югославія» стала практичним утіленням нереалізованого проекту Габсбургів. Маршал Тіто став останнім з них: будучи правителем восьми різних націй, він запропонував їм «культурну автономію» та не дав розпалитися націоналістичній ворожнечі... «Титульної нації» (тобто такої, що офіційно вважалася провідною) вже не було; нові вожді могли бути представниками різних національностей, якщо вони приймали комуністичну ідею... Маршал Тіто виявив більшу спритність, аніж Габсбурги, бо він таки знайшов «ту саму ідею». Лише час покаже, чи соціальна революція та поліпшення економічного становища сприятимуть зменшенню

міжнародної напруженості, та чи марксизм виявиться спроможнішим ніж династичний лад контрреформації виробити нову форму колективної лояльності для Центральної Європи»¹⁸.

Як ми знаємо, «час» таки «показав». Відповідь на запитання Тейлора прийшла через сорок років.

За Нем'єром, південні слов'яни під час Другої світової війни розв'язали завдання 1848 р., коли решта територій, на які вони претендували, вийшла з-під панування Італії. Подібним чином русини остаточно розв'язали завдання 1848 р., коли вийшли з-під історичного впливу Польщі. Утім, з огляду на сучасні події, може виникнути питання, про яке Нем'єр не згадав: чи не привела ця «західна» експансія Югославії, де панував Белград, та Радянського Союзу, в якому домінувала Москва, до послаблення позиції Белграда (тобто Сербії) щодо словенців та хорватів і позиції Росії щодо України? Тріумф Тіто й Сталіна у 1945 р. можна було б вважати передумовою дезінтеграції, свідками якої ми стали у 80-ті роки. В обох випадках включення колишніх володінь Габсбургів до складу попередніх геополітичних структур змінило їхній етнокультурний баланс.

Після 1917 р. Радянський Союз став нащадком імперії Романових. Після 1945 р. він отримав спадщину ще однієї *донаціональної* династичної держави. До складу СРСР увійшли території колишньої Австрійської імперії. Східна Галичина (з 1919 до 1939 рр. перебувала у складі Польщі), Північна Буковина (у 1918-1940 рр. перебувала під владою Румунії), Закарпатська Україна (яка до 1918 р. була частиною Габсбургської Угорщини, а після цього і аж до 1945 р. — частиною Чехословаччини) — усі ці землі стали територією Української Радянської Соціалістичної Республіки. Отже, Радянський Союз став також і спадкоємцем Габсбургів.

Таким чином, стає зрозумілим: анексія Західної України та нова анексія держав Балтії значно послабили домінування російського елемента в Радянському Союзі та й, зрештою, — єдність держави. Як ми побачили, не лише югославські та чеські комуністи, а й їхні радянські товариші розділили долю Габсбургів. Отже, «останнім з Габсбургів» став не Тіто, а Горбачов.

Внутрішній результат зовнішньої експансії: від Малоросії до Великої України

Перебуваючи в еміграції в Лондоні у 1850-ті роки, російський революціонер Александр Герцен писав, що перетворюючи Польщу на частину Російської імперії, царизм відчиняє широкі ворота — від Вісли до Дніпра — для припливу революційних ідей із Заходу. Коли Польща перебуває *всередині* імперії, казав Герцен, зникає бар'єр, що розділяє Росію та «Європу». Очевидно, що Герцен мав рацію, і не менш очевидним є те, що сталінські

анексії 1939-1945 рр. та встановлення режимів радянського зразка у формально незалежних державах Східної та Центральної Європи, особливо в Польщі, в свою чергу, не меншою мірою вплинули на внутрішнє становище Радянського Союзу загалом та міжетнічні відносини зокрема ¹⁹.

Було два варіанти радянських анексій в Європі часів Другої світової війни. Перший — коли СРСР «повертав» собі те, чим володіли його попередники до 1914-1917 рр. Другий — коли він захоплював цілком нові землі й народи.

Зрозуміло, у нас немає доказів того, що коли б Сталін відмовився від анексій, Радянський Союз був би стабільнішим, або свідчень того, що провідна роль російського елемента в країні залишалася б недоторканою. За якими показниками можна вимірювати підризву роль прибалтів? Наскільки ускладнилася українська проблема після 1939 р.?

Геллнер зауважував: «Загалом у Радянському Союзі існує відмінність між територіями з, так би мовити, сімдесятирічним стажем радянської влади та стажем сорокарічним: це помітна відмінність між тими територіями, що ввійшли до Союзу після революції, та тими, які були приєднані лише наприкінці Другої світової війни. Ця відмінність серйозно позначилася на суспільній пам'яті: у тих, хто мав сорокарічний досвід, ще залишалося досить чітке уявлення про інший світ, у «сімдесятирічних» це уявлення майже цілком зникло. Чогось іншого вони просто не знають» ²⁰.

Додамо, що компанія «сорокарічних» складалася з двох груп. До першої належали прибалти, західні білоруси та частина західних українців, населення Бессарабії (сучасної Молдови). Вони чи їхні батьки жили в царській Росії, але в міжвоєнний період їхні території перебували поза безпосереднім впливом Рад. Наявність споменів про життя за царя не стало приводом до ностальгії за росіянами 1940 р.; спогади про незалежність 20-30-х років були значно привабливішими. З іншого боку, для багатьох росіян 1940 рік став переломною датою у відновленні нормального статусу балтійського регіону. Чи не пояснює це ту обставину, що така величезна кількість росіян обрала своєю домівкою Ригу, перетворивши латвійців на меншість у власній столиці?

Друга група «сорокарічних» складалася з населення колишніх польської Галичини, румунської Буковини та чехословацької «Карпатської України». Їхній зв'язок з Росією обмежувався виключно радянськими часами. Їхнє перше знайомство з російською владою в «передовому», сталінському варіанті відбулося після «Великого Терору» 30-х років. Імперського досвіду вони набували за Габсбургів ²¹.

Головною національною проблемою галицьких українців були взаємини з Польщею, яка вважала всю Галичину польською територією. Коли в листопаді 1918 р. українці імперії Габсбургів проголосили незалежність — Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), розпочалася польсько-українська війна.

Діячі ЗУНР вважали свою державу тимчасовим утворенням; їхньою метою було об'єднання Західної України з Українською Народною Республікою, яка в той час змушена була вести боротьбу на два фронти проти червоних та білих, тоді як ЗУНР воювала з поляками. У січні 1919 р. дві України проголосили злуку, але це була лише декларація. Наприкінці 1920 р., коли в Східній Європі, нарешті, було встановлено мир, Москва фактично керувала Східною Україною, хоч і під вивіскою «Української Соціалістичної Радянської Республіки».

Влітку 1919 р., після виснажливої та жорстокої війни, поляки оволоділи Галичиною. 25 червня Рада послів Антанти в Парижі, яка взяла на себе відповідальність за вирішення долі народів колишньої монархії Габсбургів, визнала окупацію Східної Галичини Польщею правомірною. Нем'єр, котрий працював під час війни в англійському уряді і мав безпосереднє відношення до галицьких справ, так прокоментував це рішення: «Вони [українці] робили все, щоб створити справжній уряд. Однак чи варто було чекати від селянської нації, виснаженої століттями гніту й боротьби проти поміщиків та іноземного панування, провідниками якого були останні, якихось надлюдських здатностей до самоуправління? Мій батько завжди був за поляків і мав тісні стосунки з польською шляхтою. Хвиля жорстоких бунтів і погромів навряд чи обминула б його. Але відповідальність лежить на польських шовіністах і тих представниках Антанти, які, не маючи достатньої рішучості, піддалися їм. Останнє рішення Паризького конгресу створило передумови для найгіршого. І різанина в Македонії була дрібницею порівняно з тим, чого можна було очікувати у Східній Галичині.

Незважаючи на всі мої особисті втрати й жахи, я наполягаю на тому, що те, що сталося з українцями, було наслідком злочинної помилки. Якщо б їх залишили у спокої й дали можливість утворити радикальний, але стабільний уряд, вони могли б дати собі раду. Поставлені в безвихідне становище, щоденними підступними діями, загнані в лабеті більшовизму й жорстоких злочинів, вони знали..., що польська військова окупація, яку благословили послі Антанти рішенням від 25 червня, є для них катастрофою без кінця. І я наполягаю на тому, що будь-яка кількість найжорстокіших вчинків не може слугувати ані підставою для того, щоб позбавляти націю її права на незалежність, ані приводом для того, щоб кидати її під п'яту її найгірших ворогів та гнобителів»²².

1923 р. Антанта остаточно визнала повне право Польщі на Східну Галичину в обмін на обіцянку Варшави надати автономію краю. Для більшості українців, які опинилися під владою Польщі всупереч їхнім бажанням, польській державі явно бракувало легітимності порівняно з Віднем попередніх часів. Під час Другої світової війни найгірші пророцтва Нем'єра щодо «того, що може статися» в Східній Галичині справдилися такою мірою, що взагалі важко було передбачити у 1919 р.²³

Коли у вересні 1939 р. Радянський Союз захопив західноукраїнські землі, він фактично приєднав колишні землі Габсбургів з населенням, політичний та культурний досвід якого був несумісним ані з устроєм царської Росії, ані з радянським ладом. Навряд чи Сталін або його наступники могли хоч би уявити собі, що їхні нові територіальні надбання — це бомба уповільненої дії. Дії Сталіна спричинили три важливих політичних наслідки, які відчуються й нині.

По-перше, Сталін поклав край відносинам між Польщею та Україною, в рамках яких Україна, чи її частина, вважалася частиною Польщі. У середині XVII ст. практично всі українці, навіть ті, що жили на схід від Дніпра, належали до польсько-литовської спільноти. Згодом розпочався відступ Польщі — почалося поглинання цих земель Росією. Першою українською територією, яка потрапила під владу польських королів, була Галичина — безперервно з середини XIV ст. і до 1772 р., а згодом, після «перерви на Габсбургів», — вона входила до складу Польщі у 1919-1939 рр.

Одним із стратегічних наслідків відокремлення Польщі від її історичних східних територій стала зміна самого поняття «польський чинник» в Україні, Білорусі та Литві; після війни їх більше турбувало питання, як пережити російське панування. Поляки також усвідомлювали нові можливості, які випливали з цих геополітичних змін. Незважаючи на традиційну недовіру литовців до Польщі, польська громадськість щиро підтримувала їхню

боротьбу. Невипадково є й та обставина, що Польща була першою державою, яка визнала незалежну Україну — наступного дня після референдуму 1991 р.²⁴ Нем'єр не міг передбачити подій 80-90-х років. Польща, «історичний ворог» України, перетворювалась на союзника, принаймні потенційного, підтримка якого була надзвичайно важливою в ситуації, коли Росія претендує на роль лідера у входженні в Європу²⁵.

По-друге, викреслюючи Польщу зі списку держав, з якими Росії доводилося ділитися владою над Україною, Сталін створив передумови для змін у традиційних відносинах між українцями та росіянами. Як зазначила сучасна українська поетеса Ліна Костенко, Сталін створив «Велику Україну», з'єднавши воєдино «Малу Польщу» поляків і «Малоросію» росіян.

Зрештою, Сталін залишив українцям у спадщину ще одну проблему. Доки існував Радянський Союз, українці не мали можливості розв'язати її, але зараз вона стоїть на порядку денному. Радянські нащадки Сталіна не дали собі ради з «модус вівенді», за якого відбувалося розростання України як територіальне, так і демографічне, її, так би мовити, кількісна трансформація. Чи доведе Україна свою спроможність утримати в одній державі та нації різнобарвні території, успадковані від Романових і Рад, Габсбургів і поляків, угорців, чехів та румунів? Якщо Горбачову не вдалося стати «останнім з Габсбургів», чи вдасться Президентові України Леонідові Кравчуку уникнути долі «українського Горбачова»?

Культурні й політичні зрушення в Україні після Сталіна можна зрозуміти лише в контексті існування української ідентичності, яка була спільною для всіх українських земель. Саме наявність цієї ідентичності дозволила Західній та Східній Україні, діючи разом, досягти незалежності та уникнути внутрішніх антагонізмів — етнічних, релігійних і регіональних. Проте проблеми національної ідентичності та єдності залишаються і вони тісно пов'язані з комуністичною спадщиною. Цей нарис розпочався з твердження, що, говорячи про комунізм, ми не можемо уникнути й розмови про імперію та націоналізм. Розмірковуючи над проблемами націотворення, також не можна не згадувати про комунізм і радянську спадщину. Чимало проблем сучасної України — економічних, юридичних, моральних, соціальних, екологічних — безпосередньо пов'язані з радянською системою, радянськими суспільними інститутами та цінностями. Саме ставлення до них розділяє українців сьогодні.

Цей поділ між тими, хто за радянську систему (чи за те, що вони пам'ятають як радянську систему), й тими, хто хоче рухатися від неї до «Європи», має досить виразний географічний вимір: східні промислові регіони голосують за комуністів. Цей поділ може навіть перетворитися на етнічний, щось на зразок «українсько-російського розколу», якщо комуністам вдасться роль представників російського чи то пак «російськомовного населення»²⁶.

Росія після комунізму — Росія після імперії?

Відносини між українцями й росіянами в Україні та міждержавні відносини України й Росії безпосередньо позначаються на політичній еволюції останньої. Збігнев Бжезинський вважає, що «без України Росія вже не є імперією, однак з Україною, згвалтованою та підкореною, Росія перетворюється на імперію автоматично». Однак імперська Росія та демократія — поняття несумісні²⁷.

Ставлення Росії до України залежатиме від способу оцінення української ситуації. Є певні ознаки того, що розуміння подій і змін, про які йшлося в цьому нарисі, ще не стадо частиною свідомості російської громадськості та московських політиків. Багато з них традиційно сприймають Україну як частину внутрішніх проблем, як питання про взаємини «малоросів» з «великоросами», як сімейну чвару. Вони не помічають трансформацій, які сталися в Україні внаслідок змін в її геополітичному та геокультурному становищі після 1939 р., не усвідомлюють того факту, що багато українців уважають себе європейцями, завдяки чому Україна, принаймні значна частина її, перебуває поза межами простору, де традиційно панує Росія.

Комунізм панував у Росії понад сімдесят років, і незалежно від того, хто більше вплинув на формування радянської системи — марксизм чи російська історична традиція, — комунізм назавжди залишиться частиною історії Росії. Упродовж десятиліть радянська система політично ототожнювалася з Росією. Росія взаємодіяла з комуністичною Східною Європою та некомуністичною Західною під вивіскою Радянського Союзу, й останній асоціювався саме з «Росією» в усьому світі. Зараз Росія стоїть перед подвійною проблемою: що робити з комунізмом і що робити з імперією.

Якою мірою вихід України може похитнути претензії Росії на лідерство в пострадянському геополітичному просторі? Що може запропонувати посткомуністична Росія колишнім республікам СРСР зараз, коли вони перетворилися на суверенні держави?

Одна з найвидатніших західних дослідниць, яка завжди звертала увагу на важливість України для імперського статусу Росії, Елен Каррер д'Анкос пише в книзі «Кінець радянської імперії та тріумф націй»: «Україну мало приваблює союз [з Росією], вона пов'язує своє майбутнє з незалежністю та зближенням з країнами Східної Європи і навіть Європейського Економічного Союзу. Українці питають: «Хіба ми, 50-мільйонний народ, маємо менше підстав називатися великою європейською країною, ніж Чехословаччина чи Угорщина?»²⁸ Незалежність України, вважає д'Анкос, кардинально позначиться на майбутньому Росії. Без України та Білорусі Росії буде надзвичайно важко знайти баланс у взаєминах з 60-мільйонним «мусульманським блоком» колишнього Радянського Союзу як з політико-економічних, так і з демографічних та психологічних причин: «Росія прагне бути європейською, тоді як мусульманські окраїни швидко «реісламізуються», підкреслюючи свою окремішність від Росії та протиставляючись їй... Без підтримки українців і білорусів дуель між росіянами й мусульманами може перетворитися на величезну проблему для Росії, яка має шанс повернутися до свого «орієнтального» чи навіть азіатського фатуму, якого вона намагалася позбавитися впродовж своєї історії»²⁹.

Зрозуміло, це не повна картина. У Росії існувала інтелектуальна традиція, представники якої вважали, що їхня країна є водночас і європейською і азіатською, тобто євразійською. Щоправда, в сучасній Росії «євразійство» не надто популярне. Інтелігенція Москви та Санкт-Петербурга рішуче висловлюється на користь європейського вибору.

Найкращим шляхом до Європи та демократії для Росії була б відмова від традиційного сприйняття незалежних націй колишньої радянської Середньої Азії в контексті російського імперського мислення і відповідно — визнання їх рівноправними партнерами. У цьому випадку відпала би потреба в допомозі України. Визнання незалежності України дозволить Росії уникнути застосування масштабного насильства, без якого повернути Україну неможливо. Дружні, рівноправні відносини з Україною та країнами Середньої Азії дозволять Росії не лише зберегти статус великої світової держави, а й розв'язати проблеми, успадковані від комуністичної епохи.

Перекладено за виданням: Szporluk R. After Empire: What? // After Communism: What? — Daedalus 123. — Summer 1994. — N 3.

ПРИМІТКИ

¹ Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991. — New York: Macmillan, 1994; Lukacs J. The End of the Twentieth Century and the End of the Modern Age. — London: Ticknor and Fields, 1993.

¹ Lukacs J. Op.cit. — P. 1.

³ Ibid. — P. 5.

⁴ Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, rev. ed. — London; New York: Verso, 1991. — P. 2.

⁵ Yergin D. and Gustafson T. Russia 2010 — And What It Means for the World. — New York: Random House, 1993. — P. 6.

⁶ Добрим прикладом світоглядної еволюції від проімперських переконань до ідеалу національної незалежності може бути біографія Томаша Г. Масарика: Szporluk R. *The Political Thought of T. G. Masaryk*. — Boulder, CO: East European Monographs, 1981.

⁷ Sir Namier L. *Vanished Supremacies*. — New York: Harper Torchbooks, 1963. — P. 28.

⁸ Lukacs Op.cit. — P. 6.

⁹ Marx K. and Engels F. *The Communist Manifesto* / Ed. S.H. Beer. — New York: Appleton-Century-Crofts, 1955. — P. 29. Тут цитується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — К.: Держполітвидав УРСР, 1959. — Т.4. — С. 428.

¹⁰ За термінологією того часу, народ не мав власної незалежної держави, яка б мала його ім'я, та власної традиційної еліти, вважався неісторичною нацією. Відповідно поляки були «історичною» нацією, але чехи, словаки та українці — ні.

¹¹ Orton L.D. *The Prague Slav Congress of 1848*. — Boulder, CO: East European Monographs, 1978. Див. також: Kozik J. *The Ukrainian National Movement in Galicia, 1815-1849* / Ed. L.D. Orton, trans. A. Gorski and L.D. Orton. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

¹² Про міф 1846 року та узагальнення поглядів Маркса й Енгельса на українсько-польські відносини в Австрії див.: Rosdolsky R. *Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848* / Trans. and ed. J.-P. Himka. — Glasgow: Critique Books, 1987. — P. 56-78.

¹³ Gellner E. *Ethnicity and Faith in Eastern Europe* // *Deadalus*. — 1990. — Vol 119. — N1. — P. 290-291.

¹⁴ Pipes R. *Russia under the Bolshevik Regime*. — New York: Knopf, 1993 - P. 500.

¹⁵ Arnason J.P. *The Future That Failed: Origin and Destinies of the Soviet Model*. — London; New York: Routledge, 1993. — P. 67- 68.

¹⁶ Kolakowski L. *Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution*. —Oxford: Clarendon Press, 1978. — Vol. 2.

¹⁷ Taylor A.J.P. *The Habsburg Monarchy, 1809-1918*. — Chicago; London: The Univ. of Chicago Press, 1976. — P. 260.

¹⁸ Ibid. — P. 260-261.

¹⁹ Szporluk R. (ed.) *The Influence of Eastern Europe and the Soviet West on the USSR*. — New York; Washington; London: Praeger, 1975.

²⁰ Gellner E. Op. cit. — P. 283.

²¹ Szporluk R. *The Soviet West— Or Far Eastern Europe?* // *East European Politics and Societies*. — 1991. — Vol. 3. N 3. — P. 466 — 482. (Переклад подано у цьому виданні). Про роль прибалтів у розпаді Радянської імперії див.: Lieven A. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence*. — New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1993.

²² Namier J. Lewis Namier: A Biography. — Oxford: Oxford Univ. Press, 1971. — P. 144.

²³ Ця трагічна тема, торкатись якої навіть сьогодні українці не наважуються, була розглянута відомим варшавським істориком Ришардом Тожецьки. (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warsaw: Wyd-wo Nauk. PWN, 1993.) Тожецький проаналізував також українське питання в політиці Третього Рейху (Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933-1945. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1972) та польсько-українські відносини в Польщі після 1918 року (Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. — Cracow: Wyd-wo Literackie, 1989). Про українсько-польську війну 1918—1919 р. див.: Koziowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow i Galicję i Wschodniej, 1918-1919. — Cracow: Znak, 1990.

²⁴ Прикладом українсько-польської співпраці нового часу є зусилля Богдана Цивінського, відомого польського публіциста і громадського діяча, автора статті про сучасну Україну «Фортеця в облозі». Цивінський був учасником конференції в Києво-Могилянській академії. Цей навчальний заклад названо на честь Петра Могили, нащадка знатного молдавського роду, польського вояка, а згодом — православного священика, якого українці вважають однією із своїх найвидатніших історичних постатей. Будучи київським митрополитом у ті часи, коли більша частина України перебувала у складі Речі Посполитої, він заснував школу, яка перетворилася на колегіум. Згодом цей навчальний заклад було ліквідовано царатом. У незалежній Україні колегіум було відновлено як недержавний університет, який, крім іншого, нагадує киянам про їхні історичні зв'язки із Заходом. Цивінський, якого запросили до Києво-Могилянської академії, був особливо зворушений тим, що він може читати лекції польською мовою. Свої враження він висловив так: «Зараз поляк у Києві почувається комфортно» (Cywinski B. Oblezona twierdza // Rzeczpospolita. — 1994. — 12-13 March). Журнал «Harvard Ukrainian Studies» опублікував у липні 1984 року спеціальний випуск під назвою «Києво-Могилянська академія», присвячений 350-й річниці її заснування (1632). Про сучасну східну польську політику див.; Brzezinski I.J. Polish-Ukrainian Relations: Europe's Neglected Strategic Axis // Survival. — 1993. — Vol. 35. N3. — P. 26-37; Burant S.R. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours — Lithuania, Belarus, Ukraine // Europe-Asia Studies. — 1993. — Vol. 45. N3. — P. 395-418; Burant S.R. and Zubek V. Eastern Europe's Old Memories and New Realities: Resurrecting the Polish-Lithuanian Union // East European Politics and Societies. — 1993. — Vol. 7. N2. — P. 370-399.

²⁵ Neumann I.B. Russia as Central Europe's Constituting Other // East European Politics and Societies. — 1993. — Vol. 7. N2. — P. 349- 69.

²⁶ Про зв'язок комунізму та етнічності в сучасній Україні див.: Szporluk R. Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood // The Harriman Review. — 1994. — May. (Переклад подано у цьому виданні.)

²⁷ Brzezinski Z. The Premature Partnership // Foreign Affairs. — 1994. — Vol.73. N2. — P. 80.

²⁸ Helene Carrere d'Encausse. The End of the Soviet Empire and the Triumph of the Nations. — New York: Basic Books, 1992. — P. 261.

²⁹ Ibid.

2. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави

Сучасний стан України та її перспективи на майбутнє цікавлять багатьох із тих, хто живе поза її межами. Це одна з найбільших європейських країн, територія якої майже дорівнює території Франції, за кількістю населення вона лише трохи поступається Італії. Для того, щоб розуміти цю країну, необхідно орієнтуватися в широкому колі проблем, і не лише тих, що залишилися їй у спадок від радянського періоду, але й тих, коріння яких сягає значно давніших часів, зокрема у такій сфері, як взаємини з Польщею та Росією. Історія відносин між Україною та Росією дає найбільше простору для неадекватних інтерпретацій, а схильність до звичних кліше досить часто призводить до формування хибної політики. Наведемо приклад: недавній автор американського кварталника «Foreign Policy» пише про майбутнє повернення України «до складу великої російської держави» — вважаючи, що до 1991 р. Росія володіла Україною впродовж щонайменше «трьох з половиною століть»¹.

Уявлення про те, що статус України як частини Росії є нормою, не лише помилкове з історичного погляду, воно також дає підстави вбачати в сучасній незалежності України аномалію. У цій статті ми спробуємо подолати цей стереотип, розглянувши формування

сучасної української нації та держави у ширшому контексті становлення модерних націй в Росії та Польщі. Такий підхід дозволяє нам звернути увагу на той аспект націоналізму, який дослідники часто перекручують чи не помічають — його інтернаціональний, міжнародний зміст, те, що націоналісти змагаються за визнання в світовій спільноті.

Факт виникнення нації на місці провінції чи окраїни, як це відбувалося з Україною в її взаєминах з Росією та Польщею, може бути визначений за таким показником, як ступінь самоусвідомлення цієї нації на ширшому міжнародному тлі, міра виходу її за рамки спільноті, частиною якої вона вважалася раніше. Змагання за незалежність не викликане прагненням відокремитися від ширшого світу; навпаки — воно мотивоване бажанням брати *безпосередню* участь у світових справах, не через столицю іншої держави, а шляхом створення столиці власної. Для того щоб посісти у світі чільне місце, навіть у таких галузях, як спорт, музика чи наука, потрібна політична незалежність.

Отже, творення сучасної України треба розглядати в міжнародному, *інтер*-національному контексті. Перші будівничі російської нації воліли бачити українців росіянами; будівничі Польщі хотіли, щоб «їхні» українці були поляками. Національна свідомість сучасних українців формувалася тими, хто не бажав бути ані поляком, ані росіянином. Але якщо українці стверджували свою окремішність, «виходячи зі складу» Росії та Польщі, то росіяни й поляки у свою чергу формували власну національну (модерну) ідентичність, протиставляючись уже Заходові та взаємодіючи з ним². Отже, ті центри, історія яких безпосередньо була пов'язана з Україною, — Санкт-Петербург, Варшава, Стамбул, — зіткнулися з тим, що їхня вищість щодо їхніх «Україн» поєднувалася з власною нерівноправністю, відсталістю щодо Заходу, Європи, «цивілізації», стосовно яких *вони самі* були окраїнами, або ж «Українами»³. Отже, український проект націотворення був спробою перетворення окраїн кількох націй (останні, в свою чергу, були окраїнами Заходу) в суверенну спільноту, здатну безпосередньо спілкуватися з ширшим світом, з тим, що в XIX, а ще більше у XX ст. вважалося зосередженням сучасної цивілізації в політиці, економіці, науці й культурі.

Основні факти історичної географії

Повернімося до питання: чи була все-таки Україна частиною Росії впродовж трьох з половиною століть? Лише невелика її частина. До 1648 р. практично всі українці перебували у складі Речі Посполитої, кордони якої сягали східних наддніпрянських земель. Лише після 1667 р. частина цього величезного (сучасні території Чернігівської та Полтавської областей і Київ) простору перейшла під владу московського царя. Після 1667 р. Варшава володіла значно більшими українськими територіями, аніж Москва. Землі на захід від Дніпра залишалися у складі Речі Посполитої аж до 1793-1795 рр. Польська шляхта зберігала панівні позиції в цьому регіоні до 1830, якщо не до 1863 р., а значний

польський вплив у соціальній та культурній сферах залишався відчутним аж до революції 1917 р.⁴

У XIX ст., незалежно від того, під чією владою жили українці — Габсбургів чи Романових, — польський вплив був вельми відчутним, навіть на Лівобережній Україні, де поляки втратили свій панівний статус ще в XVII ст. Зрозуміти сучасну Україну, якщо вважати її лише колишньою провінцією Росії, неможливо. Українсько-польський зв'язок був надзвичайно важливим і відчутним аж до 1939-1945 рр. Як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, «уся історія українського національного відродження в Галичині, починаючи з 1848 р. і до Першої світової війни та й після неї, визначалася щодалі гострішою боротьбою проти польського домінування в провінції»⁵. Панування польських землевласників у Галичині та на Волині тривало до 1939 року.

Що ж до Південної України (включаючи Крим), яку Росія завоювала наприкінці XVIII ст. в Османської Порту, то в даному разі можна говорити про декілька століть тривалого впливу ісламських володарів. Зовсім іншою була ситуація в Західній Україні. Закарпаття безперервно перебувало у складі Угорщини з середніх віків до 1919 р., коли воно було анексоване новоутвореною Чехословаччиною. З 1939 до 1944 рр. воно знову опинилося під Угорщиною, і лише після цього, вперше в своїй історії, — перейшло під владу Москви.

Район Чернівців (Північна Буковина), перебував у складі Румунії з 1918 р., і перейшов під радянську владу лише 1940 р., формально ж він став частиною СРСР після 1944 р. Що ж до сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, то ці території були частиною Польщі від середини XIV ст., 1772 р. були анексовані Австрією, і як «Східна Галичина» залишалися під владою Габсбургів до 1918 р. Після короткої «перерви на незалежність» 1918-1919 рр. цей регіон був завойований нововідтвореною Польщею і ввійшов до складу СРСР 1939 р., коли польська держава була знищена арміями нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Після нападу Гітлера на Радянський Союз Галичина була окупована нацистами і повернулася під Радянський Союз 1944 р. Лише відтоді і до 1991 р. вона безперервно залишалася частиною України та Радянського Союзу.

Отже, цілком очевидно, що Україну не варто розглядати лише як колишню частину Росії чи радянського простору; вона тісно пов'язана не лише з Росією, а й з країнами Центральної Європи та Чорноморського регіону. Лише наприкінці XIX ст. народ, який нині відомий як «українці», взяв собі цю назву та почав уживати слово «Україна» щодо своєї батьківщини. До цього часу українців називали русинами в Австрії, руснаками в Угорщині, малоросами (або ж козаками) в Російській імперії. Однак цього разу назва «Україна», яку почали використовувати стосовно всіх земель, поділених між різними державами та заселених народом, що обрав спільну назву «українці», не мала нічого спільного з поняттям «окраїна» (буквального значення слова «Україна», спільного як для російського, так і для польського мовного вжитку впродовж століть). «Україна» охоплювала величезну територію — від земель донських козаків на сході до північних регіонів Угорщини на заході, від гирла Дунаю на півдні до північних кордонів сучасної Сумщини та Харківщини. Навіть побіжного погляду на карту Європи вистачить, аби зрозуміти, що така величезна територія не могла бути «окраїною» чи «прикордонням». Перші «винахідники» цієї нової великої країни (а вона існувала тоді лише в їхній уяві) цілком свідомо, навмисно обрали для неї назву, яка раніше позбавляла їхній народ права називатися нацією.

Збирання до купи всіх «Україн» тривало аж до 1954 р., коли була приєднана колишня «окраїна/Україна» Османської імперії — Крим. Саме з цього часу Україна існує як єдина спільність із власним центром.

Поряд із наведеними фактами, які зазвичай або забувають, або просто не знають, пригадаємо один досить популярний стереотип. Багато хто вважає, що українська національна ідея була вперше сформульована в Галичині, в часи Габсбургів, і згодом поступово експортована на Схід, у підросійську Україну. Цілком очевидно, що вплив Австрії справді був значним — «русини» не лише мали унікальну можливість скористатися перевагами модерного уряду й закону, але й на міжнародному рівні визнавалися частиною спільноти слов'янських народів. Утім, думка про те, що вони є частиною більшої української нації, вперше була сформульована на сході, в Росії, а не в Австрії. Саме до цієї України після тривалих і ретельних роздумів вирішили приєднатися австрійські русини. Вони ніколи не вважали себе ядром України, хоча за більш сприятливих обставин їм удавалося відігравати провідну роль в українському національному русі ХХ ст.

ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ: ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Що таке нація?

Для того щоб краще збагнути проблеми, пов'язані з формуванням української нації, варто звернутися до теоретичних та історичних досліджень із націоналізму, які починаються з таких засадничих питань, як «що таке нація?» і «як вона формується?» І в цьому випадку найпридатнішим може бути блискуче визначення Бенедикта Андерсона. Він вважає, що нація — це «уявлена спільнота» (підкреслимо, не *уявна*), яка засадничо є територіально визначеною та суверенною⁶. Націоналізм виконує потрійне завдання: він «націоналізує» народи, відокремлюючи їх від інших та постачаючи їм ідею національного самовизначення; він створює національну історію, приписуючи національні ідеї людям, які жили в донациональну епоху; нарешті, він націоналізує територію, окреслюючи її як власність нації, як її життєвий простір. Що ж до типології націй, то досить цікавий набір дефініцій запропонувала Лія Грінфелд у книзі «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності». Вона вважає, що всі сучасні нації, крім англійської (яка була першою модерною нацією взагалі), утворилися в процесі протистояння, конфронтації з іншими націями. Наприклад, російська модерна національна ідея сформувалася тоді, коли став відчутним вплив Заходу на російську свідомість і державну політику. «Захід був інтегральною, невід'ємною

частиною російської *національної* свідомості. Зрештою, якщо б не було Заходу, не мало б сенсу і бути нацією»⁷.

У такому розумінні нації — це суто модерний феномен. Націю можна визначити як «територіальну спільноту» — саме таке визначення домінувало в Західній Європі; або як «культурно-мовну спільноту» — такий підхід переважав у Східній та Центральній Європі. У межах сучасного розуміння нації такі категорії, як клас, економічні умови, соціальний статус, релігія, підпорядковані поняттю нації. Ототожнення суверенності з нацією надало націоналізмові його революційного характеру, руйнівного для старої монархічної влади, освяченої релігією. Неможливо уявити модерні нації поза ідеєю суверенітету народу. Творення національної ідентичності включає уявлення про статус і майбутнє того, що в процесі становлення нації перетворюється на субнаціональні ідентичності. Те, що є субнаціональним для однієї нації та націоналізму, може бути національним чи протонаціональним для інших. Те, що для націоналіста однієї нації є повноцінною мовою, здається регіональним діалектом в очах прихильника іншої. Отже, в сучасних національних державах спільним є те, що здебільшого одна мова вважається національною (чи «літературною»), саме вона є мовою шкільного навчання та громадського вжитку.

У процесі становлення сучасних європейських націй склалося декілька варіантів підходу до внутрішніх культурно-мовно-етнічних відмінностей. Зокрема, у Франції існувала тенденція впроваджувати одну мову як офіційну та «національну», інші мови переводилися (в разі необхідності — насильницьким шляхом) на статус місцевих діалектів. У Німеччині, з її політичною фрагментованістю на початку новітньої ери, такий шлях був неприйнятний. Тому її керівництво толерантно ставилося до мовного розмаїття, хоч і в межах широкого визначення «німецької» мови, інститутів і традицій. У Британії бачимо ще один варіант. На думку Лінди Коллі, британська нація була створена з уже сформованих національних спільнот — англійської, шотландської та валлійської. Їхнє національне «я» та інституції залишилися незайманими. Англія, Шотландія та Уельс не припинили свого існування. Було створено нову форму єдності, основу на солідарності проти спільного «чужого»⁸.

Періодизація

Підхід, що пропонується в цій статті, відрізняється від вельми популярної колись схеми формування так званих малих націй, запропонованої видатним дослідником історії націотворення Мирославом Грохом⁹. У цій схемі становлення модерної нації розглядається як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Певна етнічна група чи «мала нація», наявність якої є передумовою націотворення, проходить через три стадії: наукову, культурницьку та

політичну (яка є фінальною). Сам процес формування нації є наслідком або проявом розвитку капіталістичного суспільства як такого. На першій стадії головними дійовими особами є науковці, які нагромаджують і впорядковують матеріал, необхідний для творення національної історії, та, зрештою, пишуть цю історію. Згодом починається друга стадія, «культурницька»; надбання попереднього періоду стають засобом патріотичної агітації в масах, популяризації ідеї внутрішньої культурної єдності. Нарешті, приходить третя, політична стадія, коли національна ідея набуває політичного значення.

У цій статті я розглядаю процес націотворення та націоналізм як політичні явища від самого початку, *ab initio*, навіть якщо ті, хто безпосередньо бере участь у національному русі, заперечують будь-який політичний контекст чи спрямування своєї діяльності, або твердять, що їхньою єдиною метою є дослідження народної культури чи місцевої історії. В основі цього підходу — бачення влади не в його класичному розумінні (влади як монополії на легітимне насильство). Є інші різновиди влади, наприклад, економічна, соціальна чи культурна — спроможність, здатність продукувати та поширювати символи, цінності та ідеї. Крім відносин панування й примусу є також відносини виробництва та обміну матеріальних благ (без сумніву, надзвичайно важливі) та не менш важливі відносини у сфері інформації, спілкування, відносини виробництва та обміну символів, ідей і цінностей. Отже, якщо розглядати «будителів нації» в такому аспекті, саме як творців структур такої влади та цінностей, котрі освячують цю владу, стає цілком зрозумілим, що їхня діяльність мала принаймні потенційний політичний зміст; її наслідком була дестабілізація домінуючої ідеології, в якій найбільше значення для суспільної влади мали символи й цінності, а не ідентичність¹⁰.

Побудова однієї нації як демонтаж іншої

Звернімо увагу на ще один аспект національного відродження так званих «малих націй», якого бракує схемі Гроха, а саме: цей процес є, крім іншого, свідченням, виявом *розпаду* іншої, вже існуючої нації. Формування нації є не лише інтернаціональним процесом у тому розумінні, яке запропонувала Лія Грінфелд (тобто таким, що стосується суверенних держав); це також внутрішньодержавний процес, в якому стара («велика») нація розпадається і перетворюється на дві чи декілька нових. У цьому варіанті епітет «нова» цілком природно стосується й тієї нації, яка зберігає за собою ім'я «старої», «великої» чи «історичної». Зберігаючи традиційну назву, ця нація за багатьма визначальними показниками є новою спільнотою, такою ж, як будь-яка інша нова нація. Такий підхід дозволяє нам розглядати творення України, Словаччини або Чехії (Богемії) як один з аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних націй. Отже, так звані історичні нації, тяглість яких зазвичай контрастує з історичною перервністю «неісторичних», у новітню епоху націотворення також переживають глибокі трансформації¹¹. Їхнє перевтілення відбувається у двох напрямках: по-перше, від них

відокремлюються народи, які самі перетворюються на нації, по-друге, вони розширюються за рахунок включення до складу нації тих соціальних верств, які раніше в домодерні часи перебували поза її межами.

У ході формування нової нації лідерство перебирає певний суспільний клас чи соціальна верства з чітко визначеними етнічно-мовними ознаками, які згодом перетворюються на риси та ознаки всіх інших верств суспільства. У цьому процесі її етнічні риси стають основою національної мови й культури. Відповідно процес національної дезінтеграції спочатку виглядає як спроба розв'язати проблеми економічного характеру чи культурної інтеграції: наприклад, свого часу єврейське національне відродження (тобто творення модерної єврейської нації) вважалося лише «внутрішньою» соціально-релігійною проблемою в рамках польського національного відродження. Отже, слова Теодора Герцля щодо єврейської національної ідентичності можуть бути узагальненням та ілюстрацією більшості інших подібних висловлювань діячів національних відроджень: «Я не вважаю єврейське питання суто релігійним чи соціальним... — це проблема національна. Ми — нація»¹².

ТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Малоросія, Великоросія, Росія

Україна є конкретним прикладом того, як процеси творення, розпаду та відтворення (трансформації) націй стають різними проявами єдиного феномену. Коли освічені еліти Російської імперії почали усвідомлювати себе «росіянами» в модерному, сучасному розумінні, це було їхньою реакцією на вплив Заходу (Європи). Деякі інші підлеглі царя, які вважалися гідними кандидатами на вступ до товариства «росіян», відхилили запрошення до участі в націотворенні; натомість вони заявили, що коли настав час визначитися в національному відношенні, вони зроблять це як члени іншої нації.

Відповідні свідчення можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762), яку, мабуть, слід вважати одним із перших формулювань української позиції. «Малоросія» терпляче пояснює, що хоч вона має спільного сюзерена з «Великоросією», її не можна вважати підлеглою останньої, і в неї є власна, окрема історія та характерні ознаки, які не можна вважати лише відмінностями великороських. Навіть більше, «Малоросія» має рівні права з «Великоросією»¹³.

Отже, цілком очевидно, що не варто говорити про «Україну» як частину «Росії» в XVII ст.: тоді ідеї російської державності (та нації) як чогось окремого від особи монарха та

його володінь, не тотожного їм, ще не існувало. Ця ідея виникла, на думку Лії Грінфелд, лише за часів Петра I й остаточно сформувалася за Катерини II. Отже, коли цар, володар Великої Росії, став також сувереном Малоросії — північно-східних територій України, — Малоросія не перетворилася на частину Росії в сучасному розумінні як національна спільність. Ця Малоросія, яка була чимось на зразок домодерної, історичної українсько-козацької нації, утримувала власну систему самоуправління, судочинства, суспільних інституцій принаймні ще сто років після переходу під скіпетр російського царя. Проект побудови російської нації вимагав ліквідації окремої малоросійської свідомості: проте саме в останні десятиліття автономного існування Малоросії почала формуватися та мова захисту її прав, яка свідчила про зародження модерної концепції нації.

Російський проект

У політиці розбудови російської національної держави, яка розпочалася ще до того, як українці створили власну національну ідею, можна знайти певні спрямування, які безпосередньо стосувалися тих, кого ми могли б назвати українськими підданими імперії («українськими» в домодерному, донациональному значенні цього слова). У часи правління Катерини II (1762 — 1796) у Санкт-Петербурзі вважали, що ліквідація традиційних малоросійських інститутів є лише одним з елементів широкомасштабного проекту націо- та державотворення, який потребує цілої низки різноманітних заходів, спрямованих на досягнення однієї мети: повного поглинення Малоросії Російською державою та суспільством. Грінфелд звертає нашу увагу на таку цікаву обставину: «Можливо, не менше як половину загалу перших російських націоналістів становили українці. Ймовірно, сам по собі цей факт не мав би особливого значення, але в Росії, яка впевнено перетворювалася на зразковий приклад *етнічної* нації, така роль етнічних неросіян справді додає чималу частку іронії до цієї історії... У Санкт-Петербурзі та Москві малоросійська молодь, котрій явно бракувало самоповаги, практично йшла в перших рядах новонародженої російської інтелігенції, закладаючи основи великоросійської національної свідомості»¹⁴.

Не піддаючи сумніву факти, на яких побудовані висновки Грінфелд, треба все ж таки пам'ятати, що нація, яку допомагали будувати українці, не була етнічною російською нацією: імперський проект побудови нації не визначав великоросійську ідентичність як таку, що базується на великоросійському етнічному складникові. Саме піднесення України в пізніші часи стало поштовхом до етнізації та «зменшення розміру» російської ідентичності, унаслідок чого, власне, слово «росіянин» стало синонімом «великороса».

Отже, російський імперський уряд і суспільство мали підстави очікувати, щоб Малоросія (яка після відокремлення від Польщі в середині XVII ст. вже перебувала під царями понад сто років) разом з територіями, здобутими у 1793-1795 рр., приєдналася до великоросів у

справі побудови нової, «європейської» Росії. Багато уродженців Малоросії (тобто українці за сучасними критеріями), особливо у XVIII ст., фактично брали участь у різноманітних заходах, які ми можемо об'єднати єдиним терміном — «націотворення в Росії».

Те саме можна сказати і про XIX ст., хоч ми мусимо зауважити, що російське націотворення мало різний зміст у різні часи. У XVIII та першій половині XIX ст. концепція російської нації була достатньо відкритою: Росію ще не трактували як країну великоросів. Важливо пам'ятати, що невід'ємним складником формування, російської національної ідентичності було створення національної історії, побудованої на ідеї царської держави з тисячолітньою історичною тяглістю від Києва до Володимира, Суздаля, Москви і, зрештою, — до Петербурга. Фактично ця конструкція вперше з'явилася у зв'язку з приєднанням України до Росії після 1654 р.; її основна ідея полягала в тому, що тогочасні росіяни мали державу з безперервною історією від часів Київської Русі. Наслідком стало заперечення права українців на історію власної державності та на вимоги незалежної державності у майбутньому.

Таке розуміння історії, хоч і вельми вигідне, зрозуміло, було далеким від реальності. За декілька століть до приєднання України офіційна Московія мала досить туманне уявлення (якщо воно взагалі було) про свій спадковий зв'язок з Києвом¹⁵. І саме від новоприбульців з півдня московіти довідалися про це. Ідея, за якою саме ці прибульці та московіти були справжніми «руськими», відігравала надзвичайно важливу інтегруючу роль у вісімнадцятому столітті і в пізніші роки. Росіяни й надалі всіляко удосконалювали свою «національну» історію, приписуючи Великому князівству Московському роль єдиного, легітимного та прямого спадкоємця Києва, — спочатку спираючись на аргументацію релігійного та династичного характеру; згодом, в епоху етнічного націоналізму, доводячи наявність спільної етнічної ідентичності у модерної російської нації (та її імперії) й Київської Русі і заперечуючи легітимність претензій на київську спадщину всіх інших спільнот, що також діяли на «післякиївському» просторі. (Це, зокрема, робило польську та литовську присутність на цих територіях нелегітимною.) Коли в Європі XIX ст. набрав сили етнічний націоналізм, цю схему було радикалізовано: називатися справжніми росіянами могли лише великороси, тоді як українцям і білорусам пропонувалася роль або молодшого брата в російській родині, або «також росіян», але зіпсованих іноземними впливами.

На початковому етапі націотворення співвідношення «малоросів» та «великоросів» і «росіян узагалі» залишалося нез'ясованим. Чимало «малоросів» та дехто з «великоросів» вважали набагато важливішим те, що російська *народність* є частиною слов'янської родини, отже, культурний здобуток Малоросії, її пісні, фольклор, навіть історичний досвід можуть стати й частиною «всеросійської» ідентичності, конкретний зміст якої так ніколи і не було визначено. У той час як імперський уряд впроваджував ідею «офіційної народності», деякі росіяни знаходили в українській історії матеріал для ліберальнішої, антисамодержавницької концепції загальноруської російської нації (згадаймо хоч би зацікавлення деяких декабристів історією України).

Те, що імперське розуміння російської нації як ідеологема ґрунтувалося на протиставленні Заходові, серйозно позначилося на внутрішньому статусі малоросійської історії та суспільства. Держава згори стверджувала своє бачення російської нації, в якому Росія ототожнювалась із самодержавством; освічене суспільство, тобто громадянське суспільство, що народжувалося, не мало можливості створити власну, альтернативну модель. Отже, бачення місця російської нації в міжнародному контексті будувалося на постійному порівнянні із Заходом; при цьому фактична і часом неусвідомлена адаптація одних елементів західної моделі супроводжувалася свідомим запереченням інших.

Український проект

Якщо вихідці з Малоросії відігравали таку визначну роль у російському націотворчому проекті, чому деякі з них відмовилися приєднатися до того, що вже існувало, обравши інший шлях і проголосивши себе українцями? Якщо «російський проект» був ознакою «європеїзації Росії», чи не ставало українство реакційним рухом, відмовою сприйняти Європу? А може, український рух був результатом того, що шлях до Європи, який торує Санкт-Петербург, не підходить Україні?

Ми схилиємося саме до останнього варіанта. Відчуваючи, що і Росія і Польща самі є окраїнами Заходу, перші будівничі української нації вирішили, що треба шукати безпосередній, прямий шлях до «Європи», а не просити на це дозволу у Санкт-Петербурзі, залишаючись при цьому периферією периферії.

Момент появи перших ознак модерної української національної свідомості можна визначити досить точно: кінець вісімнадцятого століття. Тих, кого ми могли б назвати першими українськими націоналістами, єднали певні спільні риси: вони належали до вищих соціальних верств суспільства, були добре освіченими людьми, непогано знали світ поза межами власної батьківщини. Залишаючись людьми релігійними, вони водночас були носіями елементів секуляризованого, світського світогляду, який дозволяв їм дивитися на державу і державну владу не так, як її сприймали прихильники божественного права монархів. Вони були свідомими того, що принаймні деякі народи самі вибирали форму правління.

Окремі, поодинокі особистості з ширшим поглядом на власну батьківщину та світ загалом були здатні зрозуміти, що відбувається масштабний процес зміни поглядів на суспільство й державу і, відповідно, — зрушень у внутрішній структурі цих явищ. Роль монарха у визначенні долі своїх підданих ставала меншою, натомість дедалі більше зростала роль народу. Проте як можна було визначити цей «народ»? Якими були критерії для визначення спільноти, що мала повноваження вибирати собі правителів, відповідальних перед народом?

Перше визначення України базувалося на суто історичних аргументах. В епоху Катерини II Малоросія ще пам'ятала, що вона була дитиною (дехто сказав би приймою) Речі Посполитої і пишалася цим; патріоти цієї України боронили свої права перед імперією, посилаючись саме на історичну тяглість, зв'язок з Річчю Посполитою. Такими, зокрема, були погляди Григорія Полетики, котрий «створив образ України — шляхетської демократії на зразок Речі Посполитої»¹⁶. У дев'ятнадцятому столітті історик України (народник) Олександр Лазаревський критикував Івана Мазепу, провідника невдалої спроби добитися незалежності України на початку XVIII ст., за спотворення нібито

демократичного суспільного устрою України: «Немає сумнівів, — писав Лазаревський, — що якби не було стримуючої влади російського уряду, Мазепа перетворив би Малоросію на малу Польщу з усім її розкішним життям для панів та всіма можливими негараздами для мужиків».¹⁷

Відкидаючи суспільний устрій старої Польщі та ідеї її наслідувачів, Лазаревський, не усвідомлюючи цього, фактично визнавав наявність політичних зв'язків України з неросійським світом. Творення української національної історії, яка «виходила зі складу» імперської версії «російської» історії, передбачало претензії на тяглість політичної традиції між Малоросією (як спадкоємицею козацької доби, пов'язаної з Річчю Посполитою) та Київською Руссю.

Згодом, коли історична малоросійська нація внаслідок внутрішніх і зовнішніх чинників припинила існування, українці в пошуках спільних ознак власного «ми» та відокремлення «інших» звернулися до етнографії. Етнографічний чинник дозволив окреслити межі України територією, де більша частина населення, селянство, розмовляла українськими діалектами.

Незалежно від характеру аргументів — були вони історичними, етнографічними чи філологічними — твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство — збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою.

Розбудова України вимагала діяльності «класифікаторів», тих, хто давав назви певним явищам, формулював концепції, отже, мали з'явитися ті, хто взяв би на себе створення системи відповідних понять, уявлень, структурування національної ідентичності. Ці особистості, переважно представники російськомовної інтелігенції українського, російського або змішаного походження, стали провідниками селянської нації. У багатьох відношеннях ці інтелектуали відчували себе українцями й росіянами водночас, що цілком відповідало тодішній українській соціально-політичній ситуації. Масовою основою будь-якого українського руху, якщо б він і з'явився, могло стати лише кріпосне селянство, відповідно цей рух опинився б поза межами суспільно-культурного життя імперії.

Боротьба за Малоросію відбувалася переважно на сторінках літературних творів, історичних, філологічних та інших досліджень, у театрі. На цій початковій стадії, наприкінці XVIII ст., мова як така ще не вважалася визначальною ознакою нації; ця роль відводилася культурі, особливо політико-історичній ідентичності, саме вона була невід'ємною ознакою національності.

Вперше на мову звернули увагу в культурно найбільш «вестернізованому» регіоні України — в Полтавській та Харківській губерніях. Досить цікавими є спостереження Марка Раєфа щодо ролі освітніх закладів у цьому процесі: він вказує на відмінності у ролях Києва та Харкова. Київ, як давніший інтелектуальний центр, відіграв важливу роль у період культурного переходу від Московії до імперії. Харків, який на початку XIX ст. перетворився на провідний культурний центр українських земель, не лише сприяв русифікації еліт, а й став центром поширення ідей ідеалізму та романтизму, які, на думку Раєфа, були «необхідними передумовами модерного націоналізму»¹⁸.

Новий націоналізм відрізнявся не лише тим, що він не наголошував більше на регіональній чи історичній ідентичності, як це було раніше, — він підважував основи

держави та імперського устрою. Традиційна українська еліта, майже повністю зрусифікована, перебувала на периферії цих зрушень. Першими та найенергічнішими пропагандистами нового варіанта національної ідентичності були інтелектуали, вчені, які систематично й наполегливо працювали над її науковим та філософським обґрунтуванням. Як зазначив Раєф, «старий регіоналізм помер. Під впливом романтизму, ідеалістичної філософії та внаслідок повної відмови уряду дозволити існування громадянського суспільства формувався новий націоналізм, що ґрунтувався на історичній антропології, філології та народній культурі (або ж на тому, що вважалося народною культурою)»¹⁹.

Зрозуміти обставини, за яких формувалась та формулювалась українська ідея, допоможуть міркування Бенедикта Андерсона щодо розвитку філології. Ось що пише Андерсон про революцію в мові та філологічних дослідженнях наприкінці XVIII ст.: «Досягнення семітології спростували ідею про унікальну давність чи божественну природу іврити... Мова була вже не стільки засобом контакту людини із зовнішньою силою, скільки внутрішнім полем, яке об'єднувало тих, хто нею користувався». Філологія виникла завдяки цим відкриттям... З цього часу старим священним мовам — латині, грецькій та івритові — довелося змішатися на рівних онтологічних підставах з різнобарвним плебейським натовпом народних мов, виведених на ринок друкарським капіталізмом. Якщо всі мови мали однаковий світський статус, усі вони в принципі були рівними й однаково заслуговували на те, щоб ними захоплювалися й вивчали їх. Але хто мав це робити? Оскільки жодна з них уже не належала Богові, це мали робити їхні носії, ті, хто розмовляв та читав ними»²⁰. Розбудова модерної України також вимагала іншого філософського оформлення, яке не ґрунтувалося б ані на теологічних, ані на монархічних принципах. Якщо брати до уваги такі чинники, як культурне панування греко-католицького духовенства в західних регіонах України (яке зберігалося впродовж XIX ст.) та наявність польської літературної мови й світської літератури вже у XVI ст., стає зрозумілою уповільненість процесу націотворення в українців Галичини та інших регіонів Австрії і надзвичайна привабливість польського націотворчого проекту для «русинів» — явищ, не надто помітних до 1772 р., але дедалі очевидніших за австрійських часів. Суто релігійне світосприйняття суперечило модерному світському світоглядові. З цим було тісно пов'язане питання про владу в даному суспільстві: духовенство, як власник священної мови спілкування з Богом, не мало бажання ділитися владою зі світськими елітами. У 1830—1840 рр. духовенство боролось проти народної мови, яку намагалася запроваджувати молода інтелігенція; 1848 р. йому вдалося не допустити земельну аристократію до української спільноти. Греко-католицьке духовенство продовжувало боротьбу «на мовному фронті» аж до початку XX ст.

Таким чином, тривав процес визначення території сучасної України, який розтягнувся не на одне століття і завершився тільки в епоху після 1917 р. В XIX ст. його прояви спостерігалися не лише в таких галузях, як історіографія чи етнографія, він мав також і «матеріальне підґрунтя»: тривало заселення колись татарсько-турецького Півдня українськими селянами з російської Східної України (або Малоросії) та польського Правобережжя, приєданого до імперії наприкінці XVIII ст.

Геополітична сцена: зміна декорацій

Ми ніколи не дізнаємося, як мали розвиватися українсько-російські відносини, якщо б Російська імперія залишалася в кордонах до 1770 р. Умови, за яких відбувалося подальше становлення російської та української націй, сформувалися під впливом трьох головних подій на міжнародній арені.

По-перше, поділи Польщі відсунули західні кордони Російської імперії далеко на захід. Унаслідок цього Малоросія, західна країна імперії до поділів, з'єдналася з Правобережжям, колишньою східною країною («Україною») Польщі. В історичній перспективі це привело до формування нової спільності, яку ми зараз знаємо як Україну, з центром у Києві (який до поділів Польщі був прикордонним містом). По-друге, територіальні завоювання Російської імперії на півдні (чорноморські території) уможливили колонізацію цих земель за рахунок людських ресурсів українських країн Росії та Польщі (останні були анексовані Росією в 1793-1795 рр.) — у даному разі йдеться про приєднання Південної України, колишньої країни Османської імперії.

Анексія земель, які раніше були польськими прикордонними територіями, призвела до «ревізії 1667 р.» (за Андрусівським договором, як відомо, українські території було поділено між Варшавою та Москвою). Поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з'ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, — в міжнародному устрої. Найочевиднішим було те, що Лівобережна та Правобережна Україна з'єдналися в межах однієї держави. Йшлося не лише про те, що кількість українців у Російській імперії зразка «після 1795 р.» різко збільшилась, а й про те, що польське питання вперше набуло величезного значення в російсько-українських відносинах.

Проте російська громадськість не зрозуміла того, що поділи Польщі змінили умови, за яких розвиватимуться відносини між Великою Росією та Малоросією, між «Україною» та імперією. У XIX ст. мало хто з росіян усвідомлював важливість Польщі для російської політики й культури. «Придбання» кількох мільйонів католиків та уніатів, євреїв породило масу нових питань і проблем у російській політиці. Чи були ці нові піддані справжніми громадянами Росії? Чи мали вони право називатися *росіянами*, не будучи «*русскими*»²¹?

Російсько-польська боротьба за «окраїни»

Андреас Капелер у книзі «Росія як багатонаціональна імперія» слушно звертає увагу на те, що польський національний рух відігравав роль підривного чинника в Російській імперії у двох відношеннях: по-перше, сам по собі, по-друге, через вплив на литовців, білорусів та українців. «Наприкінці ХХ ст. поляки ще раз відіграли подібну провідну роль у кризі Радянської імперії»²².

Після 1795 р. Російська імперія керувала колишніми польськими володіннями в союзі з польською шляхтою Правобережної України, Білорусії та Литви. До 1815 р. цей союз існував де-факто, після 1815 — де-юре. Польсько-російська згода не перетворилася на оформлений і тривалий союз на зразок австро-угорського «компромісу» 1867 р. Проте вона визначила умови, в яких довелося жити не одному поколінню українців: соціальне й культурне панування поляків разом з політичною, державною та військовою владою росіян.

Після 1830 р. ситуація різко змінилася. Польські повстання 1830-1831 рр. зруйнували польсько-російський симбіоз (досить розхитаний на той час тим, що імперія не дотримувалась умов 1815 р.). Росіяни та українці, і ті й інші з власних причин, утворили щось на зразок спільного антипольського фронту. Росіяни доводили, що ці землі не є польськими, і саме тут їх підтримали українці. (Лише з часом росіяни зрозуміли: українці мали на увазі те, що ці землі не є також і російськими.) Таким чином, становлення сучасної України відбувалося не в «Австрії» чи «Росії», як стверджується у більшості підручників, а в певному суспільному просторі, де переважна більшість потенційних українців перебувала під владою польської шляхти. Ті, хто намагався модернізувати польську націю, пропонували українським кріпакам не лише волю, а й можливість перетворитися на поляків.

Ця нова концепція польської нації вперше постала під час інтелектуальних зрушень та політичних реформ — мирної «революції згори» останнього десятиліття ХVІІІ ст. Польська нація витримала знищення польської держави Берліном, Віднем та Санкт-Петербургом. Поляки вижили передусім як суспільство; у соціальному просторі останніх років існування Речі Посполитої панували саме поляки. Однак суспільство старої аристократії поступово розмивалося розвитком промисловості та зростанням міст, новими суспільно-політичними ідеями. Нації, що стали спадкоємицями Речі Посполитої — сучасні поляки, євреї, литовці, білоруси та українці, — справді можна вважати продуктом трансформації її старих класів, станів та релігійних груп, яка відбулася під впливом модернізації.

Україна під Росією та Польщею: дев'ятнадцяте століття

Для росіян початку ХІХ ст. Україна не існувала поза поняттям «Малоросія». Як зауважив Пол Бушкович, правий берег Дніпра ототожнювався у свідомості росіян з поляками: всі знали, що більшість тамтешнього дворянства — польського походження. Коли ж ішлося про Південь, степові території, — в уяві виникали Одеса, море, економічний бум, — але в жодному разі не було згадки про українців: «Для російського письменника або читача Україною була Малоросія, стара Гетьманщина та Слобідська (згодом Харківська) губернія... Ця зосередженість виключно на лівобережних землях була наслідком декількох чинників. Уявлення про те, що Лівобережжя саме і є Україною, було настільки усталеним, що жодному тогочасному авторові не спадало на думку якось пояснювати це. Основною ж причиною, безсумнівно, була наявність дворянського суспільства на цій території... Оскільки більшість російських письменників тієї епохи належала саме до дворянства, дивлячись на Україну, вони бачили лише тих самих дворян, щоправда «малоросійських». Зрештою, це дворянство було пов'язане з російським тісними особистими та сімейними зв'язками, чимало його представників були помітними постатями в загальноросійській політиці»²³.

Якщо повернутися до тези Гроха про те, що «будителі» так званих «малих націй» походили з нижчих соціальних верств, життя українського поета Тараса Шевченка (1814— 1861), на перший погляд, могло би бути підтвердженням цієї тези. Народжений у родині кріпака, Шевченко залишався в цьому статусі, аж доки друзі не викупили його. (На той час він вже був випускником Петербурзької академії мистецтв). Проте Омелян Пріцак звертає нашу увагу на ту обставину, що Шевченко став будівничим модерної української свідомості не тому, що він народився в селі, з дитинства був оточений народною культурою та розмовляв українською мовою. Розуміння саме політичного значення рідної культури та прагнення «націоналізувати» її, перетворивши її мову на літературну, прийшло значно пізніше, коли Шевченко покинув рідне село й познайомився з ширшим світом, спочатку у Вільно, згодом у Санкт-Петербурзі, — саме тоді в нього сформувалася нова політична й культурна свідомість. Пріцак доводить, що лише «полтавський поміщик» (це також варте уваги) Євген Гребінка (1812— 1848) допоміг Шевченкові усвідомити ту обставину, що літературні кола зацікавлені в українській народній пісні, і що сучасна література фактично пишеться мовою цих пісень²⁴.

Серед тих, хто добре розумів, чого насправді прагнуть українські літератори, був видатний російський критик Віссаріон Белінський (1811—1848). Він бачив, що становлення української літератури може привести і фактично вже веде до ідеї окремого українського суспільства, і відповідно — до виникнення нації, для якої ця література створюється. Як зауважив Григорій Грабович, «незмінно негативна реакція Белінського на Шевченка пояснюється його принциповим несприйняттям літературного «сепаратизму», який логічно передбачав сепаратизм політичний»²⁵.

Щоправда, зі свого боку росіяни не розуміли того, що постать Шевченка є якісно новим етапом становлення України й занепаду Малоросії. Українці жили в двополосному російсько-польському світі, але росіяни й надалі вважали їх населенням своєї провінції. (Звернімо увагу на ту цікаву обставину, що деякі поляки поступово приймали ідею існування окремої української нації на колишніх польських землях.)

Цілком зрозуміло, що Росія відреагувала на цю релігійно-національну диверсифікацію імперії та прищестя ери націоналізму створенням власного визначення «Росії»: була сформульована доктрина «офіційної народності», яка базувалась на трьох принципах: «православ'я, самодержавство, *народність*». Нація являла собою власність монарха; кріпацтво перетворювалося на національний інститут. Петра Великого, якого хіба що не обожнювали, зазвичай стали називати творцем Росії. Один із царських чиновників, граф Е.

Канкрін (який, за іронією долі, народився в Німеччині під прізвищем Кребс) навіть писав про те, що «Росію варто було б називати Петровією, а нас петровцями, або ж імперію називати Романовією, а нас — романовцями». Російський журналіст прокоментував це так: «Ідея незвична, але цілком слухна!»²⁶ Цікаво, що ідеї Канкріна ставали надбанням громадськості саме в той час, коли нова українська інтелігенція визначала свій народ як націю, віддану ідеалам свободи.

Лише з часом росіяни почали усвідомлювати зв'язок між польським та українським питанням. Спосіб, в який це відбулося, мав усі ознаки поліцейської ментальності. Після польського повстання (остаточно його придушили влітку 1864 р.) Санкт-Петербург зробив власні висновки: умови скасування кріпацтва на територіях, де відбувалося повстання, було переглянуто, розпочалася серія антикатолицьких заходів; уряд дійшов висновку, що український рух є наслідком «польського заколоту», спрямованого на розкол російської нації.

1863 р. так званий «валуєвський циркуляр» запровадив перші обмеження на вживання української мови. Уряд, який спирався на підтримку досить широких громадських кіл у цій сфері, вирішив, що українство є небезпечним, незважаючи на те, що українці, на відміну від поляків, обмежувалися виключно літературною та просвітянською діяльністю. У Росії почали розуміти: те, що роблять українці, підриває культурну й політичну єдність російської нації, яка, на думку освічених росіян, складалася з трьох етнографічних гілок: великоросів, малоросів та білоросів.

Російський уряд не вірив у те, що український рух може бути проявом автентичних, законних прагнень населення Малоросії, тому вирішив трактувати його як продукт іноземної (в даному разі польської) «інтриги». Саме тоді було створено стереотип, який залишався незмінним десятиліттями: «українофільство» вважали наслідком німецької, австрійської, ватиканської інтриги, не кажучи вже про те, що в різних варіантах воно й надалі залишалося «польським винаходом».

У 1876 р., згідно з таємним Емським указом, було запроваджено подальші обмеження на українське друковане слово, заборони на театральні вистави та виконання пісень українською мовою — це був новий етап в ототожненні української мови й культури з політичним сепаратизмом з боку імперського уряду. Як вважає Грабовий, парадоксальним чином російський уряд допоміг у цей спосіб позбавити українську літературу провінційного статусу, піднести її на рівень політичного явища, як чогось підривного, сепаратистського або протонаціоналістичного: «Цілком зрозуміло, що ці ознаки вже мали проявлятися, більш чи менш виразно, як у Шевченка, тобто *in potentia*»²⁷.

Модель російської нації та суспільства, яку запроваджував царат, зіткнулася з протидією з двох боків. Можна сказати, що в той історичний період існувало принаймні два альтернативних шляхи відокремлення від імперії. Один із них полягав у критиці фундаментального принципу, на якому була побудована імперія, — самодержавства, і, зрештою, — в його запереченні. Саме це стало основою глибокого розколу в російській ідентичності, символом якого можна вважати назву книги Ніколаса В. Рязановського «Розходження шляхів», в якій ідеться про взаємини між урядовими колами та російською освіченою елітою в першій половині XIX ст.²⁸ Другий варіант «відокремлення» був представлений українською ідеєю.

Україна й турецька/татарська спадщина

Подібно до того як російська громадськість свого часу побачила вплив поділів Польщі на українців, вони так само не відразу усвідомили перспективні наслідки приєднання до імперії колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні.

Починаючи з XVIII ст. тривала поступова й неухильна колонізація Півдня та Південного Сходу. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. Отже, власне для українців націоналізація цього простору не була лише справою прилаштування національної назви до їхньої традиційної території проживання, якій інша нація чи націоналістичний рух давали іншу назву. В Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народіві доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її *батьківщиною*. Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх «Новороссиєю». Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на Південь і відповідне розширення українського простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення. (Те саме можна сказати і про російську громадськість та державні кола.) Опера «Запорожець за Дунаєм» з'явилася набагато пізніше, у 1860-ті роки, і лише у 1870-ті Михайло Драгоманов чітко обґрунтував причини, з яких «Новоросси́я» підпадає під визначення України.

У російській національній свідомості завоювання чорноморського простору та Криму пов'язане передусім з імперською воєнною величчю та заснуванням Одеси й Севастополя. З погляду українського національного епосу, освоєння цього простору починається на декілька століть раніше; це передусім історія народу, його подвигів, його колонізаторських здібностей. У цьому контексті, мабуть, легше зрозуміти сучасні українсько-російські суперечки щодо Чорноморського флоту. Для росіян це питання військового престижу та національної величі; для українців Південь — це Ще одне свідчення уславленого прагнення народу до волі, символізованого в картині Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Відень і слов'янське питання

Нарешті, ми маємо нагоду звернутися до проблеми, яка зазвичай є типовою для праць, присвячених новітній історії України. Становлення сучасної України відбувалося як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Після історично першої спроби формування нації, розпочатої історичною елітою, тривала подальша «культуризація» та «етнізація» нації.

Безпосередній вступ Відня на сцену української історії мав величезне значення в перспективі, але не в тому розумінні, до якого звикли українські історики. Якщо об'єкт нашої уваги мав перетворитися на націю, то Відень створив новий вимір для «уміжнароднення» українського феномену. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого устрою: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре.

Те, що Джефрі Готорн писав про вплив європейського абсолютизму на Африку в ХІХ ст., може бути застосовано в оцінці впливу Відня на Галичину: «Абсолютистські держави були в своєму абсолютизмі саме державами. Населення й територія були підконтрольними. І якщо вони виникали не на основі вже наявної політичної спільноти, то майже завжди сприяли її створенню. Суперники, що з'являлися згодом... могли визнати цю спільноту або ж принаймні визнати те, що існує спільнота, за яку треба змагатися»²⁹.

Австрійські реформи створили передумови для виникнення такої спільноти, але вони не перетворили селян і греко-католиків на українців. Першою «вищою» формою їхньої ідентичності стало «рутенство», політична свідомість будувалася на лояльності щодо імперії — назвемо її, користуючись терміном Томаша Масарика, «віднецентризмом». Хто справді мав нагоду скористатися перевагами австрійських реформ — так це поляки; вони знали, що робити з єдиною Галичиною, тією новою територіальною спільнотою, яка утворилася зі східної, переважно русинської, частини (до 1772 р. — воєводства Руського) та західної, польської частини. Усе могло бути зовсім не так, якби «Русь» залишалася під владою Відня як окрема одиниця. Після того як поляки спромоглися трансформувати свою власну ідентичність упродовж 1790-х років, стало очевидним, що реформи Відня лише розчистили шлях для тріумфального ходу «полонізму». Фактично після 1795 р. полонізація «Русі» відбувалася набагато інтенсивніше й масштабніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 та 1772 роками.

Хоч і досить повільно, але все ж таки формувалася нова суспільна реальність. Старі, жорстко окреслені соціальні межі та структури поступово піддажувалися «культурою» — зростанням письменності, поширенням знання про довколишній світ, розвитком науки й суспільної думки. Уявлення про те, що означає бути поляком, змінювалось. Нова польська свідомість була відкритішою для тих «русинів», «греко-католиків», які вже не належали до селянського стану, для тих дітей священиків, які не бажали повторювати життєвий шлях своїх батьків і прагнули стати лікарями, інженерами або вчителями. На початку ХІХ ст. русинам бракувало світської, секуляризованої ідеології; їхня власна жива мова перебувала поза такими сферами вжитку, як друкарство, освіта, громадські справи. Тут домінувала польська мова та відповідний світогляд; окремі особистості, які досягали певного інтелектуального рівня та соціального статусу, могли зробити це лише в рамках «полонізму».

Тим часом маси залишалися греко-католицькими та «проімперськими» — доки кріпосне право визначало спосіб життя визначальної більшості. У 1830-ті, після польського повстання 1830-1831 рр. тобто і через три покоління після 1772 р., деякі молоді «русини» почали серйозно придивлятися до того, що відбувається в Харкові, Полтаві та Києві. Вони прийняли українську культуру зі Сходу як потужний імунний засіб проти «полонізму» і

водночас як спосіб виходу на світову арену. Отже, «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. Сторонній спостерігач, чеський літератор і громадський діяч Карел Гавлічек (1821—1856) охарактеризував полеміку (та реальну боротьбу) між росіянами й поляками як «басню про двох вовків». «Якщо на цій картині є ягня, — писав він, — це українці»³⁰.

Ширший світ, поза межами російсько-польського простору, став свідком появи окремого українського народу. «Інтернаціоналізація» українського феномену, що розпочалася з поділами Польщі, поглиблювалась новим інтелектуальним кліматом у Європі, пов'язаним з виникненням ідеї нації. Оскільки виникла ідея слов'янської родини націй та утворилися відповідні інституційні структури (наприклад, кафедри слов'янського мовознавства у Празі та Відні), — українці досягають того рівня розвитку, коли вони могли претендувати на право називатися нацією, незважаючи на ту обставину, що вони не мали необхідного політичного статусу.

Україна — одна нація чи дві?

Відособлення українців від росіян і поляків не гарантувало того, що ті українці, які не бажали бути росіянами, об'єднаються з тими, хто не хоче перетворюватися на поляків. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян; галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793-1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. Потрібен був час, аби «російські» українці почали думати про «польських» та «австрійських» як про співвітчизників, а останні — сприймати перших у той самий спосіб.

Саме галичани першими спрямували свій погляд на «Україну». Це відбувалося поступово, в декілька етапів. Спочатку, після 1772 р., коли в ці відносини втрутився Відень, стався частковий але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від *шляхти*. «Рутенство», як невдовзі з'ясувалося, виявилось неефективним засобом проти колонізації. На другому етапі відбувалася колонізація мас, оскільки «полонізм» уже мав інший зміст — він ототожнювався не лише зі старою польською аристократією, а й також із революційною програмою соціального визволення та культурною свободою. І лише на третьому етапі відбувся поворот до народу та його мови. Чинником, який прискорив це зрушення, було відкриття й визнання українського світу в Російській імперії. Цей етап розпочався лише у 1830-ті роки.

Зрозуміло, не варто спрощено сприймати цей розвиток як неухильний, лінійний процес. Перед тим як Галичина остаточно вирішила стати частиною України, довелося пережити також і *період москвофільства* — орієнтації на Росію. Але тут виникає ще одне питання: чому галичани, відмовляючись як від польського, так і від російського варіантів, не

схотіли стати галицькою нацією; чому вони перетворили себе на невелику частину України?

Дозволимо собі висловити два припущення. По-перше, Україна мала культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентоспроможними щодо польської культури, суспільства й політикуму. По-друге, входячи до складу України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Не випадково вони називали її *Велика Україна*. Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю словакам чи литовцям. Можливо, відчуття того, що саме Україна дає їм шанс на виживання у протистоянні з поляками, підштовхнуло католиків-галичан до об'єднання з православним Сходом — проти католиків-поляків.

Саме тепер, мабуть, варто нагадати про те, що період після 1795 р. і впродовж значної частини XIX ст., незважаючи на домінування російської влади в політичній сфері, був часом польської культурної гегемонії на землях колишньої Речі Посполитої. Ознакою цього періоду було поширення «полонізму» на Київ і далі на схід — на Харків. (Поляки були серед засновників Харківського університету, взагалі Харків виконував роль каналу зв'язку із Заходом — через Варшаву, а не через Москву та Санкт-Петербург, — це мало велике значення для розвитку українства.) Отже, у світлі цих фактів стає зрозумілим, чому усвідомлення необхідності відокремлення від поляків було таким чітким серед галичан. Український антиполонізм був настільки інтенсивним, що після 1867 р., коли віденський уряд уклав угоду з поляками й русини втратили його покровительство, деякі з них почали шукати порятунку від поляків у царській Росії. Отже, не дивно, що питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало в центрі уваги українських діячів. У 1906 р. історик Михайло Грушевський опублікував статтю «Україна та Галичина», в якій застерігав своїх співвітчизників від того, щоб вони повторили шлях сербів і хорватів — двох націй, які мали спільне етнічне походження. Грушевський доводив, що спільність етнічного походження ще не є гарантією виникнення єдиної нації; трансформація етнічної групи в націю потребує великої роботи й бажання. Етнічне походження є лише основою, відправним пунктом. Розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль — і Грушевський закликав українців з обох боків кордону до спільної праці³¹.

Говорити про те, що український націотворчий процес став повномасштабним, можна, мабуть, лише за наявності окремих особистостей та організації, які думають і діють у рамках «всеукраїнської» національної парадигми, що виходить за межі боротьби західних українців проти Польщі та східних — проти Росії.

Українці цілком свідомо та енергійно працювали над створенням єдиної літературної мови; західні українці брали за зразок східноукраїнських авторів. Але зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націотворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією. Підійти до такого рішення їм допомогло найбільше досягнення Грушевського — його синтеза української історії. Грушевський створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення; він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин. Обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами, Грушевський особливий наголос зробив на виключній важливості зв'язку між Києвом та Львовом у критичні моменти історії. Як нещодавно зазначив Джон

Армстронг, Грушевський теоретично обґрунтував «український міф», і зробив він це мовою сучасної йому науки³².

Не менш наполегливо (і це також було не менш важливо) Грушевський виступав проти ідеї «тисячолітньої держави російської», заперечуючи існування єдиної «російської» нації протягом тисячоліття. В очах сучасного автора-політолога Біловезька угода 1991 р., за якою лідери трьох східнослов'янських республік і націй скасували Радянський Союз, виглядає політичною реалізацією наукової схеми Грушевського. Факт створення незалежних держав — України, Білорусі та Росії — досить легко пояснити на прикладі інтерпретації минулого, запропонованого Грушевським, зокрема в його знаменитій статті 1904 р. про «звичайну схему» історії східних слов'ян³³.

Одночасно з Грушевським Іван Франко сформулював політичні завдання, що впливали з історичних концепцій його сучасника. У відкритому листі до галицької молоді Франко чітко окреслив місію націоналізму та суть змагань за націю: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача — витворити з величезної етнічної маси, українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися»³⁴.

Висновки

Оцінюючи перспективи української нації, звернімося до ідей, висловлених російським релігійним мислителем Георгієм Федотовим, який ще у 1920-1930-х рр., будучи політичним емігрантом, розмірковував над українсько-російськими відносинами після можливого падіння комунізму. Федотов вважав, що одним із найголовніших чинників у цих відносинах є наявність третьої сторони — Польщі, «з якою її [Україну] зв'язують віковічні історичні пута. Україні об'єктивно доведеться вибирати між Польщею та Росією, і значною мірою від нас залежить, аби цей вибір не був зроблений проти нашої старої спільної батьківщини»³⁵.

Не менш важливим для збереження єдності Росії було, на думку Федотова, збереження тієї ролі російської культури, яку вона відігравала в забезпеченні народом імперії «доступу до світової цивілізації». Він писав: «Так було в Петербурзький період імперії, і так воно має бути [в післярадянському майбутньому]. Якщо народи Росії вчитимуться не в Москві, не в Санкт-Петербурзі, а в Парижі та Берліні, вони не залишаться з нами»³⁶.

Ми не знаємо, що сказав би Федотов про сучасну ситуацію, коли до складу України включено регіони, які в його часи належали до Польщі, Чехословаччини та Румунії і були скоріше католицькими, ніж православними. Україні не потрібно робити «вибір» між Росією та Польщею; Польща відмовилася від будь-яких претензій на Україну й визнала її незалежність. Отже, Варшава перетворила себе з історичного ворога на важливого союзника. А після розпаду Радянського Союзу і неросіяни і росіяни «вчаться» не лише в Парижі, Лондоні чи Франкфурті, а ще й у Нью-Йорку, Бостоні, Торонто й Токіо.

Утім, загалом думки Федотова заслуговують на серйозну увагу саме сьогодні. Як для Росії здатність бути вікном у світ для її народів є запорукою єдності країни, так і для України можливість незалежного існування значною мірою залежатимуть від її успіхів у виведенні українців у світ та ознайомленні світу з Україною. Успіх чи невдача у розв'язанні основних «внутрішніх» проблем України безпосередньо пов'язані з тим, які відносини вона налагодить зі світовою спільнотою. Ідея України як незалежної держави, як нації, доводимо ми в цій статті, полягала в тому, щоб її народ мав безпосередній доступ до центрів цивілізації, замість того щоб потерпати від меншовартості та шукати посередника.

Під час візиту до Києва у травні 1995 р. Президент Клінтон виголосив промову в університеті імені Шевченка, в якій запевняв українців, що Сполучені Штати беззастережно підтримують незалежність України. На цю заяву аудиторія відреагувала з великим ентузіазмом. Натовп біля університету відгукнувся овацією, коли Клінтон закінчив свою промову словами: «Слава Україні!»

«Він сказав це українською!» — вигукнула Оксана Шульга, 65-річна пенсіонерка, яка стояла на паркані, намагаючись побачити американського президента. Згодом, знайшовши групу американських репортерів, які спостерігали церемонію, вона вирішила пояснити їм суть сучасних подій: «Ми хочемо бути частиною світу, — сказала вона, — а не частиною Росії». І, показавши на президента, додала: «Він це розуміє»³⁷.

Перекладено за: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Daedalus. — 1997. — Vol. 126. — N3.

ПРИМІТКИ

¹ Rumer E.B. Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia? // Foreign Policy. — 1994. — Vol 96. — P. 129-144. Див. узагальнювальні праці останніх років: Subtelny O. Ukraine: A History. — Toronto: Univ. of Toronto Press, 1988 (українське видання — К.: Либідь, 1991) та Magocsi P.R. A History of Ukraine. — Seattle, Wash.: Univ. of Washington Press, 1996. Про сучасні дискусії див.: von Hagen M. Does Ukraine Have a History? та Grabowicz G.G. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. N3. — P. 658-673 та 674-690 відповідно; а також коментарі А. Каппелера, Я. Ісаєвича, С. Плохія та Ю. Сльозкіна (Ibid. — P.691-719).

² Всупереч поширеному поглядові, поляки в ранньомодерну епоху, хоч і мали спільну із Заходом релігію, вважали себе окремою політичною та культурною спільнотою, вищою за західну. Отже, їхнє самовизначення також будувалося на порівнянні із Заходом, хоч і в зовсім інший спосіб, ніж це робили росіяни, протиставляючись «Європі» (Walicki A. Poland Between East and West: The Controversies over Self-Definition and Modernization in Partitioned Poland, the August Zaieski Lectures, Harvard Univ., 18-22 April 1994 Cambridge, MA.: Ukrainian Research Institute, 1994).

³ Wolff L. Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment. — Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, 1994.

⁴ Beauvois D. The Noble, the Serf and the Revizor: The Polish Nobility Between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831-1863). — Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1991 (переклад з французької; див. також українське видання — К.Юснєви, 1997) та «La Bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques» (Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993), українське видання — К.: Критика, 1998.

⁵ Rudnytsky I.L. Franciszek Duchinski and his Impact on Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History. — Cambridge, MA.: Harvard Univ., Ukrainian Research Institute, 1987. — P. 194. Посилання на нові праці з історії польсько—українських стосунків див.: Szporluk R. After Empire: What? // Daedalus. — 1994. Vol. 123. N3. — P. 21-39; див. також Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: The Case of Ukraine // R. Szporluk (ed.) National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia. — Annonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. — P. 103-128. Інше видання: Potichnyj P.J. (ed.) Poland and Ukraine: Past and Present. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

⁶ [Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.](#) — London; New York: Verso, 1991. — P. 6.

⁷ Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1992. — P. 254. Докладний аналіз місця «Європи» в російській думці та політиці див: Neumann I.B. Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations. — London; New York: Routledge, 1996.

⁸ Оскільки для британців цим «іншим» був католицизм, зокрема в політичній сфері — католицька Франція, ірландці не отримали перепустки до цієї спільності (Colley L. Britons: Forging the Nation, 1707-1837. — New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1992. — P. 5-6). Коллі посилається на аргументацію Пітера Салінза, який твердить, що національна

ідентичність «подібно до етнічної чи общинної ідентичності, є випадковою та відносною: вона визначається соціальними або територіальними кордонами, накресленими для того, щоб відокремити колективне «ми» та його підсвідоме заперечення «інших» (Ibid. Цит. за: Sahlins P. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. — Berkeley; Los Angeles, CA.: Univ. of California Press, 1989. — P. 271).

⁹ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* / Transl. by B. Fowkes — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1985; див. також: Gellner E. *Encounters with Nationalism*. — Oxford; Cambridge, MA.: Blackwell, 1994. — P. 182-200 (у цьому есе можна знайти спостереження щодо концепції Гроха).

¹⁰ Як вважає Прасенжет Дуара, «потенційно нація є вже сформованою, якщо уявлення про межі спільноти є трансформованими... коли групі вдається впровадити свій варіант історичного міфу, апології чи контрапології, тягlosti чи перервности у власному та спорідненому з ним культурному середовищі...» Водночас Дуара зауважує, що «з історичного погляду, унікальним та новим у націоналізмі є не стільки епістеміологічні категорії, такі як тип ідентичності чи форми свідомості», скільки «глобальна інституційна революція... яка породжує власні, надзвичайно привабливі варіанти організації національної держави». (Duara P. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. — Chicago,; London: Univ. of Chicago Press, 1995. — P. 65-66). Загальне тлумачення націоналізму в Дуари наближене до підходу Грінфелд та його власного розуміння проблеми: «Що є справді новим у модерному націоналізмі — це наявність світової системи національних держав» (Ibid. — P.8—9.); див. також: Bourdieu P. *Language and Symbolic Power* / Ed. J.B. Thompson; transl. G. Raymond and M. Adamson. — Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1991. Хоч проблема становлення нації не є центральною для Бурдьє, він висвітлює «інтелектуальне забезпечення» цього процесу.

¹¹ Див., наприклад: Tomaszewski J. *Rzeczpospolita wielu narodow*. — Warszawa: Czytelnik, 1985. — P. 38. Не варто нагадувати, мабуть, що існує величезний масив літератури з цього питання.

¹² Щодо проблеми розпаду історичної польської нації в контексті зародження української та інших націй з колишніх народів Речі Посполитої див. у моїй статті: Polish-Ukrainian Relations in 1918: Notes for Discussion // P. Lacawski (ed.) *The Reconstruction of Poland, 1914-1923*. — London: Macmillan, 1992. — P. 41-54; (див., цю збірку). Герцль цит. за: Chojnowski A. *Problem narodowosciowy na ziemiach polskich...* // A. Garlicki (ed.) *Z dziejow Drugiej Rzeczypospolitej*. — Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1986. — P.180.

¹³ Kohut Z.E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s*. — Cambridge, MA.: Ukrainian Research Institute, 1988. — P. 63 (українське видання — К.: Основи, 1996). Фрагмент з поеми Дивовича подано в кн.: Lindheim R. and Luckyj G.S.N. (eds.) *Towards an Intellectual History of Ukraine*. — Toronto: Univ. of Toronto Press, 1996. — P. 69-70.

¹⁴ Greenfeld L. *Op. cit.* — P. 238-239; виділення за оригіналом. Грінфелд зауважує: «Кількість українців серед інтелектуалів, вихідців з недворянських верств, є надзвичайною; немає жодних сумнівів у тому, що вони відігравали величезну роль у діяльності інтелігенції вісімнадцятого століття» (Ibid. — P.531, п.90).

¹⁵ Едвард Л. Кінан доводить, що Московія не мала уявлення, що вона є спадкоємицею Києва: «Ці люди навіть і не думали про Київ» (Keenan E. *On Certain Mythical Beliefs and*

Russian Behaviors // S.F. Starr (ed.) *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. — Armonk; New York; London: M. E. Sharpe, 1994. — P. 19-40, 23. На думку Кінана, сучасні вчені та ширший загал піддаються впливам певних міфів ранньої «російської» історії, не усвідомлюючи того, що вони є продуктом значно пізнішої епохи, часів становлення російської нації. Ідея історичного зв'язку між Московією та Києвом («Київський міф»), інтерпретація монгольського періоду (міф про «татаро-монгольське ярмо») або популярний міф про так звані візантійські та грецькі впливи «належать до найбільших містифікацій в усій європейській культурній історії» (Ibid. — P. 27, 37); Keenan E'. *Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians* // P. J. Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. — P. 20-38. [Див. Едвард Кінан. Російські історичні міфи.](#)

¹⁶ Poletyka, Hryhorii//Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D. Husar Struk. — Toronto: Univ. of Toronto Press, 1993. — Vol. 4. — P. 94.

¹⁷ Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750-1850*. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. — P.9. Сондерс посилається на кн.: Лазаревский А. М. Замечания на исторические монографии Д. Д. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Харьков, 1898. — С. 15.

18. Raeff M. *Ukraine and Imperial Russia: Intellectual and Political Encounters from the Seventeenth to the Nineteenth Century* // P. J. Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia...* — P. 82.

¹⁹ Ibid. — P. 80. Цей випадок є ілюстрацією думки Бурдьє про те, що «передумовою політичного перевороту є переворот інтелектуальний, світоглядний». (Bourdieu P. Op. cit. P. 127-128).

²⁰ Anderson B. Op. cit. — P. 70-71. Цитата в цитаті за: Said E. *Orientalism*. — New York: Pantheon Books, 1978. — P. 136.

²¹ Огляд конкурентних моделей російської нації в контексті політики російського царизму та Радянського Союзу див.: Szporluk R. *The Fall of the Tsarist Empire and the USSR: The Russian Question and Imperial Overextension* // K. Dawisha and B. Parrott (eds.) *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective*. — Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1997. — P. 65-93.

²² Kappeler A. *Russland als Vielvolkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*. — Munich: C. H. Beck, 1992. — P. 179.

²³ Bushkovitch P. *The Ukraine in Russian Culture, 1790-1860: The Evidence of the Journals* // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*. — 1991. — Vol. 39. N3. — P.343-344; див. також: Saunders D. B. *Contemporary Critics of Gogol's Vechera and the Debate about Russian narodnost (1831-1832)* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1981. Vol.5. N1. — P. 66-82.

²⁴ Прицак О. Пророк // *Київська старовина*. — 1994. — №2. — С. 11—12.

²⁵ Grabowicz G. *Ukrainian-Russian Literary Relations in the Nineteenth Century: A Formulation of the Problem* // Potichnyj et al. (eds.) *Ukraine and Russia...* — P. 227.

²⁶ Булгарин Ф. Воспоминания. — СПб: б.д., 1846-1849. — Т.І. — С.200-201; цитується за: Riasanovsky A. Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855. — Berkeley; Los Angeles, CA.: Univ. of California Press, 1967. — P. 138. Рязановський також згадує іншого автора, який пізніше запропонував перейменувати країну в «Николаевію».

²⁷ Grabowicz G. Op.cit. — P. 226-227.

²⁸ Riasanovsky N.V. A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801-1855. — Oxford: Clarendon Press, 1976.

²⁹ Hawthorn G. Sub-Saharan Africa // D. Held (ed.) Prospects for Democracy: North, South, East, West. — Cambridge: Polity Press, 1993. — P. 344.

³⁰ Havlieek K. Politicke spisy / Ed. Z. Tobolka. — Prague: n.p., 1900-1903. — Т.І. — P.70; цит. за: Reinfeld B.K. Karel Havlicek (1821-1856): A National Liberation Leader of the Czech Renaissance. — Boulder, CO.: East European Monographs, 1982. — P. 25. У своїй праці «Slovan a Сесії» Гавлічек доводив, що слов'ян не можна вважати єдиною нацією, навівши приклад польсько-російських взаємин: «Ненависть між цими двома народами є такою сильною, що вони виключають одне одного з родини слов'янства! Поляки стверджують, що росіяни — це монголи, росіяни називають поляків сарматами. Головним яблуком розбрату для кожного покоління поляків і росіян є право на Україну. І поляки і росіяни претендують на цю землю як споріднені народи. Росіяни вказують на те, що в них з русинами спільна релігія; поляки відповідають формуванням уніатської церкви. Зараз росіяни сподіваються оволодіти Україною, русифікуючи її народ, подібно до того як поляки колонізували литовців, відокремлюючи вищі класи від решти населення. (Havlicek K. Politicke spisy — Т.І. — P.63; цитується за: Reinfeld, Op.cit. О.К. — P.24-25.)

³¹ Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. — 1906. — Т.36. — С.489-496; цитується в: Prymak T.M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. — Toronto: Univ. of Toronto Press, 1987. — P. 79-80 n.

³² Armstrong J.A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Potichnyj et al. (eds.) Ukraine and Russia... — P.125-139. Ентоні Сміт зауважив, що «... етнічні спільноти часто створюють політичні міфи (або міфологеми), які, власне, стають складниками політичної спільноти... Головна відмінність між ними полягає в тому, що є «династичні» та «общинні» міфологеми, — одні політичні міфи прилаштовані до сакралізованого монархізму, інші — до сакралізованої народної спільноти (Smith A.D. Ethnic Identity and Territorial Nationalism in Comparative Perspective // A.J. Motyl (ed.) Thinking Theoretically about Soviet Nationalities, History and Comparison in the Study of the USSR. — New York: Columbia Univ. Press, 1992. — P.50). Як бачимо, українська «міфологема» побудована на ідеї народу як культурної спільноти з певними етичними та соціальними цінностями. Ця спільнота може існувати і без держави, тому вона засадничо несумісна з офіційним визначенням «народності», в якому самодержавство є базовим елементом російської імперської ідентичності, що включала також і «малоросів».

³³ Грушевський М. Звичайна схема «русской» істерії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства. — СПб, 1904; передруковано та перекладено в кн.: Gregorovich A. (ed.) The Traditional Scheme of «Russian» History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs. — Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1966.

³⁴ Франко І. Відкритий лист до галицької української молоді // Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 45. — С. 404; процитовано в кн.: Забужко О.

Філософія української ідеї та європейський контекст: Франковий період. — К.: Наук, думка, 1992. — С.64. (Назва книжки Забужко відображає її головну ідею: «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період»).

³⁵ Федотов Г. Будет ли существовать Россия? // О Российской и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. — М.: Наука, 1990. — С. 455.

³⁶ Там само. — С. 461.

³⁷ Devroy A. and Rupert J. Clinton Commends Ukrainians for Sticking with Tough Reforms // Washington Post. — 1995. — 13 May. — P.A20. У 1997 р. у Мінську, під час демонстрації солідарності з сербськими та болгарськими демократами, учасники підняли транспарант «Ми хочемо жити в Європі, а не в Росії!» (Мороз О. Кремлевские политики пугают // Лит. газета. — 1997. — 5 февр. — С.9.) Можемо припустити, що майбутнє Білорусі як держави залежатиме не від того, скільки людей розмовляють білоруською (а не російською), а від здатності національних діячів довести цим людям, що незалежність їхньої республіки від Москви є запорукою відкритості «світові».

3. Національне пробудження: Україна і Білорусь

У цій статті йтиметься про дві теми. По-перше, коротко обговорюються події і тенденції в Україні та Білорусі епохи Горбачева, які можна об'єднати під гаслом «національне пробудження». Інакше кажучи, йтиметься про «культурну революцію і політичну кризу». По-друге, розглядаються питання перспективи українського і білоруського національних рухів. Чи зможуть ці національні рухи охопити народ, «маси»? Чи прийме цей народ національну ідентичність, пропоновану цими рухами, як свою, а їхні програми — як вираження власних сподівань на кращу долю?

Із зрозумілих причин ми не можемо відповісти на ці запитання зараз. Моя мета — сформулювати їх таким чином, щоб це стало поштовхом до подальшого, глибшого і детальнішого дослідження.

I

Для розуміння суті горбачовського періоду (1985-1990) необхідно розглядати епоху Брежнєва як безпосереднє підґрунтя сучасних подій. У найкоротшому і найточнішому визначенні епоха Брежнєва в історії Білорусі й України була періодом, протягом якого Москва докладала різноманітних, систематичних і координованих зусиль, аби викоринити українську й білоруську мовну, культурну та історичну ідентичність. Масштаб цієї політики був таким, що його навіть важко порівнювати з подібними діями в інших регіонах СРСР. І Білорусь, і Україна були об'єктами найбрутальніших намагань

асимілювати ці дві східнослов'янські нації. Українська та білоруська культури викорінювались у різні способи. Одним із методів було знищення україномовної системи освіти, вітчизняних газет і журналів, скасування національних інституцій, політичні чистки. Ці гнітючі сюжети все ще чекають на своїх літописців та істориків¹.

Усі ці багато в чому успішні спроби усунути з публічної сфери українську й білоруську культури, особливо в їх інституційних формах, частково пояснюють, чому в 1985-1986 рр., коли розпочалася *перебудова*, позиції українців та білорусів були настільки послабленими. На це вплинули два фактори. По-перше, з українських газет та журналів, які ще залишилися, були вичищені незалежно мислячі кадри і порівняно з московськими виданнями вони ставали «нечитабельними» пропагандистськими листками. (Білоруська преса була ще слабкішою, адже вона не знала навіть того відносного піднесення, яке мала Україна за часів Петра Шелеста.) По-друге, і українська, і білоруська преса втратила чимало читачів. Наклад українських та білоруських газет і журналів урізували кілька разів унаслідок запланованого у 1975 р. обмеження тиражів неросійськомовної преси².

Інший важливий чинник, що вплинув на «уповільнення» реакції України на ідеї Горбачова, — це чистки в 70-х роках у КПУ, об'єктом яких були так звані націоналістичні елементи, очолювані Шелестом. Звичайно, це були не націоналісти, а люди, які лише прагнули поєднати радянські цінності з певним культурним плюралізмом, у даному разі — з українською культурною ідентичністю. Їх виключили з партії й усунули з усіх провідних відповідальних посад. Переформований у 70-х роках український партійний апарат перетворився на структуру, в якій найкращі шанси мали відверті кар'єристи, готові на все, аби піднятися сходами номенклатурної ієрархії. Українському партапарату в хрущовській і брежнєвській системах імпонувало те, що етнічні українці, забувши про свою національну приналежність, могли зробити кар'єру скрізь у Радянському Союзі — від другого секретаря у Латвії чи першого секретаря області в Казахстані до міністра або маршала у Москві. З іншого боку, може, що в Білорусі партія ще раніше втратила в своєму складі рештки «національного» елементу, і крім Машерова, котрого можна розглядати як білоруського Шелеста, важко знайти іншу постать подібного масштабу.

Ці основні зауваги допомагають зрозуміти, як сприймали в Україні та Білорусі ідеї Горбачова. Варто зазначити, що горбачовські реформи були процесом тривалим. Він почав не як лібералу проповідник гласності, а як технократ, який сказав радянським людям: «Працюйте більше, пийте менше, особливо на робочих місцях, і все буде добре». Він став лібералом і демократом (якщо був таким насправді) поступово, тільки після того як усвідомив, що технократичні і суто дисциплінарні методи не спрацюють, що потрібні глибші політичні зміни.

Допустивши більше свободи, Горбачов, на мою думку, несамохіть уможливив процес величезного значення — деРадизацію Росії³. Росіяни, звичайно, завжди мали особливі стосунки з радянською системою. Навіть сталінізм був компромісною моделлю російської нації. Ми назвали б цю модель «імперською». Але водночас сталінізм був антиросійським у своєму поводженні з релігією, філософією, російською ліберальною і демократичною традиціями, без яких важко уявити російську історію. Тепер, за Горбачова, деРадизація, яка завершує почату раніше десталінізацію російської культури, набуває колосальних розмірів і супроводжується деРадизацією самої Росії. Реабілітація переслідуваної Ахматової, забороненого Булгакова, незнаного Набокова та ін. — це лише один бік цього потужного й багатоаспектного процесу. Зворотний бік — відмова від колись шанованої радянської класики. Відтак формується інша російська культура, яка є суцільно нерадянською, фактично антирадянською. Крім того, російська література, філософія,

релігійна думка й історіографія, навіть російські ліберальні, демократичні та консервативні політичні ідеї стають відомими широкому загалові.

Такий розвиток культурної і політичної сфери, звернення до старих ідей у сучасних дебатах свідчать про те, що на порядку денному — невирішені питання 1917 року. У нинішній радянській пресі можна ознайомитися з поглядами кадетів, меншовиків, трудовиків, есерів саме в тому вигляді, в якому вони були представлені сімдесят або вісімдесят років тому. Щоправда, серед відроджених поглядів є також ідеї «Союза русского народа» та інших екстремістів, — щоб пересвідчитися у цьому, досить завітати на сторінки журналу «Наш современник». Нова російська ідентичність дедалі більше стає нерадянською.

Якщо ми хочемо зрозуміти культурне відродження в Україні, нам треба визнати, що його стимулювали події саме в Росії. Якщо був реабілітований і виданий сотисячними накладками Карамзін, співець самодержавства, який, за словами Пушкіна, оспівував «прелести кнута», то вже не можна надалі перешкоджати реабілітації українських істориків, багато з яких були лівими (народниками, соціалістами і радикалами) і забороненими тільки тому, що були українцями. Тепер українські читачі відкривають для себе деяких із них. Прикметно, що партійний апарат в Україні опирався вимогам реабілітації українських істориків до останнього, аж поки мусив поступитися під тиском інтелігенції.

У кожній радянській нації були свої конкретні обставини, які спровокували виникнення національних рухів. В українців і білорусів таким поштовхом стала ядерна катастрофа в Чорнобилі. Для обох народів Чорнобиль є величезною національною трагедією.

З погляду неупередженого науковця чорнобильські події є «ідеологічно нейтральними», тобто їх можна розглядати з різних позицій, кожна з яких має право на існування. КПРС могла відреагувати на Чорнобиль як на нещастя для всього населення СРСР. Він міг стати пекучим питанням для радянської наукової спільноти, для інженерів, робітників, медиків. У будь-якому разі Чорнобиль міг стати проблемою, яка б солідаризувала радянських людей. Але цього не сталося. Зрештою, тими, хто відгукнувся на Чорнобиль адекватно його масштабам, були саме ті люди в Україні, для кого ця трагедія була передусім *українською* проблемою. Ці люди — письменники, митці, науковці та студенти — сприймали цю подію як удар по Україні. Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців — початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р. і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше»⁴.

Чорнобиль став першою подією, що спричинила розвиток процесів, які, зрештою, вилилися в широкий національний рух. Цей рух поступово поширювався з літературної спільноти на наукову. Зазначимо, що серед науковців АН УРСР, які висловлювали солідарність із письменниками щодо Чорнобиля, були не тільки українці, а й росіяни і євреї. Інакше кажучи, Чорнобиль хоч і був територіально українською проблемою, його масштаби явно не обмежувались етнічними рамками. Поступово, коли приходило глибше усвідомлення ситуації, Чорнобиль ставав питанням, яке хвилювало мільйони чоловіків і жінок. Так в Україні і Білорусі «Чорнобиль» є ключовим словом для будь-якого негативного означення. Говорять про «моральний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» та ін.⁵

Подібне трапилося і в Білорусі, де чорнобильська трагедія разом із відкриттям масових поховань жертв 1937-1941 рр. стала одним із двох основних сюжетів білоруського пробудження. Білоруський національний рух, що поступово розвивався останніми роками, переймався проблемами мови, історії, й освіти, до яких додався ще й Чорнобиль⁶.

Тепер національні рухи в Білорусі і в Україні охопили широкі верстви населення. Деякі газети, у тому числі й наймасовіші, приділяють велику увагу цій темі. Дискусії про головні національні проблеми трапляються і на українському телебаченні (наприклад, відбулися дебати між письменниками і партпаратниками щодо мовного питання). Отже, спроби інтелігенції охопити маси виявилися досить успішними. Менш гнучкими були офіційні мас-медіа в Білорусі (крім того, преса білоруською мовою мала набагато менші накладки, ніж україномовна).

Одним із вирішальних чинників національного пробудження є «повернення історії». В Україні найважливішою сторінкою «поверненої історії» стала, без сумніву, найбільша трагедія, пережита українцями, принаймні до Чорнобиля, — голодомор 1932-1933 рр.⁷ У 70-ті роки, у часи Щербицького, історикам забороняли не тільки читати, хвалити чи критикувати істориків минулого, а навіть згадувати їхні імена. Дорадянські історики та їхні дослідження були стерті з пам'яті, табу було накладене на ім'я М.С.Грушевського. В опублікованій АН УРСР у 1970 р. восьмитомній історії України навіть у бібліографії, не кажучи вже про цитування, не було жодної згадки про праці М.С.Грушевського, найвизначнішого історика України. У спробах українців відновити свою історію та історичну пам'ять допомагала та обставина, що відбувалася реабілітація більшості російських істориків, навіть немарксистських⁸. З іншого боку, у Білорусі процес відновлення національної пам'яті уповільнений унаслідок попередніх суворих обмежень: літературних журналів обмаль, наукового журналу, присвяченого історії, взагалі немає.

Безпосереднє відношення до національної проблеми в Україні і Білорусі має релігія. Рух за визнання Української греко-католицької церкви, який 1989 р. став масовим, наближається до своєї мети. Лунають голоси за відновлення Української автокефальної православної церкви, знищеної за часів Сталіна у 30-х роках. Цей рух набирає сили і може привести до автономії українського православ'я⁹.

У Білорусі релігійна ситуація засадничо ускладнена не тільки білорусько-російськими національними суперечностями, а й нерозв'язаними проблемами з Польщею. В усіх практичних аспектах католицька церква в Білорусі є польською (вона послуговується польською мовою у службі та у спілкуванні з паствою), і, схоже, це влаштовує владу. Було б цікаво, якби «слов'янському папі» вдалася білорусинізація цієї провінції вселенської церкви¹⁰.

Огляд поточних подій у Білорусі та в Україні не повинен обмежуватися офіційною, дозволеною владою сферою, він вимагає звернення до неформальних груп, включаючи Українську гельсінську спілку, та інших утворень, які поєднували офіційний і неофіційний світи, наприклад, товариство «Меморіал». (Неформальні об'єднання існували також у Білорусі, але кількісний склад більшості з них був порівняно невеликим¹¹.)

Зосередьмося на першорядній політичній проблемі — протистоянні партійного апарату, очолюваного до вересня 1989 р. В.В.Щербицьким, з одного боку, та українського національного руху — з другого. Останній організаційно оформився 8-Ю вересня 1989 р., коли в Києві відбувся Всеукраїнський конгрес Народного руху України за перебудову. Невдовзі після цього В.Щербицький втратив свої посади, спершу члена Політбюро ЦК

КПРС, а потім і першого секретаря ЦК КПУ. На останній посаді його заступив В.А. Івашко. (У грудні 1989 р. Івашко став повноправним членом Політбюро ЦК КПРС.)

Установчий конгрес Руху й усунення Щербицького завершили процес, що почався наприкінці зими — початку весни 1989 р. На виборах до Рад народних депутатів багато партійних керівників і чиновників різних рівнів і рангів утратили свої крісла. Сам Щербицький у своєму виборчому окрузі отримав лише 72% голосів (хоч він балотувався у Дніпропетровській області, навіть не в самому місті). Це був дуже низький показник. Кампанія за організацію Руху передувала березневим виборам. Український літературний тижневик «Літературна Україна» у номері від 16 лютого 1989 р. оприлюднив проект програми Руху. Кілька днів по тому всі партійні газети надрукували листи від «стурбованих робітників і селян» із засудженням програми. (Саму програму партійна преса не публікувала.) «Автори» листів навіть не мали можливості ознайомитися з текстом, на який вони нападали. Усе це було до болю знайомим, але водночас з'явилися певні ознаки нового. У відповідь «Літературна Україна» публікувала листи на захист програми і писала, що провідним республіканським газетам не личить удаватися до такої сталінської тактики. Інтелігенція відповідала на партійні атаки.

Ознаки розколу між українською інтелігенцією і київською партійною бюрократією спостерігалися й раніше, уже в червні 1989 р. на ХІХ партійній конференції в Москві. Секретар ЦК КПУ Борис Качура, партійний апаратник старої школи, виступив з типовою промовою у брежнєвському дусі. Але про Україну говорив також письменник Борис Олійник, український «національний будитель», який до того ж мав добрі стосунки з партією. Олійник виступив проти всього, що сказав Качура. Він заявив, що всесоюзна московська бюрократія поводить з Україною, як із колоніальною плантацією. Промову Олійника, незважаючи на те, що він був партійним представником від України, українські партійні газети не надрукували; її подала тільки «Літературна Україна».

Якщо київська верхівка КПУ поставилася до національного піднесення цілком негативно, а мінська влада була не менш ворожою до білоруського руху, позиція Москви була обережнішою. Зокрема, «Правда» іноді підтримувала виступи в Білорусі та критикувала місцеву владу, її репортери в Києві захищали культурні права українців.

Під час візиту в Україну в лютому 1989 р. Горбачов зустрівся з групою провідних українських письменників, громадських діячів та організаторів Руху. Він розумів, що українська інтелігенція є силою, підтримка якої необхідна для перебудови. Можна припустити, що не без московського впливу 1989 р. й особливо після звільнення Щербицького антирухівські настанови офіційної пропаганди було змінено й Рух визнано легітимним представником українства¹².

II.

Відродження української та білоруської національної свідомості в середовищі інтелігенції є безсумнівним. У сучасному СРСР національні рухи цих двох народів стали реальністю. Але ми мусимо поставити складніші й важливіші питання: чи мають ці національні «пробудження» майбутнє і яким воно буде? Чи вдасться їм перетворити своїх потенційних прибічників на сучасні нації? Яку національну ідентичність вони намагаються сформулювати?

Позаяк на майбутнє України й Білорусі впливатимуть також загальносоюзні чинники, варто принаймні стисло розглянути сучасний стан справ у СРСР. По-перше, у Радянському Союзі триває криза ідеології, її центрального міфу, криза, яка підважує саму ідею законності існуючої влади. Ніхто більше не говорить серйозно про «побудову комунізму», не характеризує теперішній СРСР як країну «розвиненого», чи «зрілого», соціалізму. Справді, країна стоїть на порозі «відкритого майбутнього» — відкритого в тому розумінні, що поза найзагальнішими засадничими припущеннями ніхто точно не знає, якими будуть наслідки перебудови в далекій перспективі.

По-друге, знову на порядку денному — класичні сюжети російської історії до 1917 року, передусім питання «держава та суспільство». Мав Горбачов це на меті чи ні (припускаю, що він не ставив перед собою такого завдання), але сьогодні ми є свідками становлення в Радянському Союзі «громадянського суспільства». Так чи інакше партія має вирішити, як примирити роль «керівної сили» в усіх сферах суспільного життя зі свободою висловлювань та поглядів, незалежністю дії, обіцяними Горбачовим і необхідними для його успіху.

По-третє, Радянський Союз знову стоїть перед проблемою визначення національної ідентичності або навіть подолання кризи у цій сфері. Це питання також було одним з головних у суспільному житті дореволюційної Росії. Можливо, Горбачов волів би якось оминати цю проблему. Під час візиту до Києва, невдовзі після обрання на посаду Генерального секретаря, він сказав (це транслювалося на телебаченні), що насправді не було жодної різниці між «Росією» та «Радянським Союзом». Очевидно, це було невдале висловлювання, і Горбачов ніколи не повторював його публічно. Навпаки, він говорив, що кожна радянська національність має свою мову й історію, визнавав зростання національної свідомості серед народів СРСР. Але якщо національна свідомість радянських людей справді зростає, то концепція «радянського народу» стає вельми проблематичною. Є підстави думати, що якби в СРСР з часом виникло громадянське суспільство, то воно радше складалося б *з національних спільнот* — російської, естонської, української, — ніж виростало б із єдиної радянської спільноти в єдиній радянській державі.

По-четверте, у даному разі процесові становлення громадянського суспільства притаманний парадокс: згідно з радянською конституцією, національні спільноти мають право на формування суверенних держав, фактично «республіки» вже вважалися такими офіційно. Відтак взаємини всередині СРСР можуть перетворитися на міжнародні.

У світлі цих обставин стає зрозумілим, що питання націоналізму й національної ідентичності мають розв'язуватися комплексно, разом із питаннями реформування радянської системи. Якщо Москва, центр, висуне привабливу й реалістичну програму, можна припустити, що перспективи національного варіанта будуть обмеженими, тому що радянські люди оберуть всесоюзну політичну (а отже, духовну і культурну) ідентичність. Якщо ж Москві не вдасться запропонувати такої програми, альтернативні варіанти матимуть шанс на широку підтримку. У зв'язку з цим звернімося до книги Алена Турена «Повернення актора» (Return of the Actor), в якій він розмежовує рухи за права регіонів та рухи за регіональний розвиток і національне визволення. Користуючись його схемою, ми

можемо припустити, що ті національні рухи неросійських республік, які обмежуються претензіями на збереження статус-кво, згодом втратять свій вплив, відійдуть на узбіччя. Шанс на успіх матимуть ті рухи, які розвиватимуть критику існуючої системи та, на відміну від тих, хто утримує владу, пропонуватимуть модернізацію. За Туреном, такі рухи мають бути більше, ніж просто оборонними, — вони повинні запропонувати позитивну конструктивну програму. Отже, у прагненні бути успішними національні рухи повинні, з одного боку, виступати критиками системи, з іншого — пропонувати альтернативну програму модернізації. Зауваження Турена поєднуються з його концепцією ідентичності, яка «стосується вже не стільки способу буття, скільки спроможності до дії та змін. Тут уже йдеться не про суть, зміст чи традицію, а про здатність до вибору»¹³.

Перш ніж звертатися до питання про альтернативні програми національних рухів України та Білорусі, які висувуються в боротьбі з панівною системою, спробуймо визначити, навколо яких суспільних груп та інституцій гуртуються сторони, що змагаються.

Подібно до всіх інших радянських республік, в Україні та Білорусі можна умовно виділити такі найзагальніші групи:

1. Партійно-державний апарат.
2. Армія, міліція, КДБ.
3. Управлінці у сфері економіки.
4. Інтелігенція.
5. Науковці.
6. Студенти вузів та інших спеціальних навчальних закладів.
7. Промислові робітники.
8. Нижня ланка середнього класу та службовці.
9. Селяни та робітники сільського господарства (колгоспники й робітники радгоспів).

Це дуже умовна класифікація, яка, очевидно, не задовольнить демографа або соціолога. Вони б, наприклад, наголосили на важливості тендерних відмінностей усередині таких категорій, як клас, професія, освіта чи національність. Утім, запропонована класифікація вироблена для наших конкретних потреб, вона може бути корисною, оскільки певні специфічно українські чи білоруські реалії досить подібні.

Україна етнічно неоднорідна. Значна кількість її населення — росіяни, а багато українців «за паспортом» вправніші в російській, ніж в українській мові. Мовний дуалізм має також географічний вимір. Захід є переважно україномовним, Схід і Південь великою мірою російськомовні. На таку роздвоєність накладаються важливі соціоекономічні відмінності: Захід є сільським, а Схід — міським¹⁴.

Навіть більше, існує відчутна різниця в освітньому рівні українського населення, і ця різниця має географічний та етнічний виміри. На русифікованому Сході легше здобути технічну освіту та увійти у сферу науки. Структура освітньої системи сприяє російськомовним особам та неросіянам, котрі закінчують російськомовні середні школи.

На Заході таких можливостей менше, крім того, навчання там також ведеться російською мовою, а відтак україномовні особи упосліджуються двічі: тому що менше шкіл і вони неукраїнські. Відомо також, що етнічні українці набагато більше, ніж етнічні росіяни, зайняті ручною працею у сільському господарстві та промисловості, навіть коли за освітою рівень їхньої кваліфікації перевищує необхідний для такого роду діяльності.

Якщо ситуація є саме такою, український національний рух може знайти чимало потенційних прибічників серед людей достатньо освічених, щоб зрозуміти його програму, і водночас незадоволених своїм соціальним статусом. Аналізуючи освітній рівень та соціальні умови життя українського населення, Богдан Кравченко доводить, що українські робітники політично все більше виражатимуть себе як українці, тому що Україна в цілому була об'єктом політичної дискримінації. Кравченко ілюструє свою тезу такими прикладами: «Половину вартості всієї продукції, виробленої в Українській РСР у 1959-1970 рр., було вкладено поза межами республіки. ...Прибуток робітника в Україні 1960 р. був на 3% менший, ніж у середньому по Союзу, а 1979 р. — менше середнього на 12%.

Споживання товарів широкого вжитку та рівень соціального забезпечення (наприклад, кількість лікарень) в Україні менше, ніж у середньому по Союзу. Дефіцит продуктів харчування є особливо гострою проблемою, оскільки республіка вважається головним постачальником сільськогосподарської продукції».

Кравченко стверджує, що рівень соціальної мобільності українців також обмежений: «За таким показником, як повна середня освіта, українці — одні з найосвіченіших у СРСР, вони випереджають навіть росіян. Але якщо поглянути на вищу освіту, картина змінюється. Наприклад, між 1955 та 1971 рр. кількість українських студентів у вузах республіки зменшилася від 69% до 60%. Водночас менше українців навчалось за межами республіки. Отже, кількість українців серед осіб із повною вищою освітою залишалася незмінною, і лише несуттєво зросла від 52% у 1959 до 54% у 1971 р.

Оскільки канали їхньої соціальної мобільності були заблоковані, непропорційно велике число випускників середніх шкіл України ставали промисловими робітниками. У 1973 р. їхня кількість в Україні становила 63%, порівняно з 55% у Москві. Ймовірно, зростання питомої ваги освічених робітників, котрі ставали робітниками тільки тому, що не справдилися їхні соціальні сподівання, створювало сприятливий ґрунт для незадоволення».

Звідси висновок: оскільки робітництво України стає дедалі більше українським, підвищується рівень його суспільної свідомості та культури, воно стає чутливішим до питання про «несправедливість його національної другорядності» в Україні¹⁵.

Ці думки заслуговують на увагу, але разом із тим породжують питання. Найочевидніші з них: чи справді стануть робітники України більш українськими? Чи усвідомлять вони «несправедливості», яких зазнають, — поза сумнівом, вони зазнають несправедливостей — саме як наслідок їхнього *національного* статусу, а не становища робітника взагалі.

Цілком очевидно, що студенти, промислові робітники (багато з яких за освітнім рівнем можна порівняти зі студентами), службовці, селяни є тими категоріями населення, які можуть підтримати український національний рух. Але чи захочуть вони його підтримати? Інтелігенція, певно що, так, менш очевидно це стосовно науковців і ще менше — коли йдеться про господарників. Прикметно, що на установчому з'їзді Руху найбільшою групою була інженерів. З іншого боку, важко передбачити значну підтримку національної ідеї у середовищі партії, армії, міліції, особливо на вищих щаблях.

Утім, характеризуючи українське населення у такий спосіб, треба, зрозуміло, враховувати його політичні погляди, національні почуття та відповідну «заангажованість» (а не лише паспортну графу, яка визначає особу як «українця» чи «росіянина»). Зокрема, ми мусимо зважати на ступінь розвиненості національних почуттів. Можна припустити, що існує досить широкий спектр позицій між русифікованими й політично лояльними до радянської держави та тими, хто вперто зберігає відданість українській мові й відокремлює себе від радянської ідеології та системи. Утім, можливі й інші варіанти. Нерідко можна знайти таких українських «націоналістів», для яких основною мовою є російська. Таких можна знайти серед службовців, управлінців і науковців.

Незалежно від цих «суспільно об'єктивних» відмінностей, очевидно є також диференціація радянських людей за таким критерієм, як ставлення до Горбачова, гласності та перебудови — класові чи професійні особливості тут не враховуються.

У цих ескізних начерках про нинішній стан українського й білоруського питання йдеться про те, що СРСР запізнило вступає у XIX ст. з його «класичними» процесами націотворення та трансформацій, які зазвичай пов'язані зі становленням капіталізму. У соціалістичному світі, головним чином у Радянському Союзі, може відбуватися щось дуже схоже на ці процеси¹⁶. У Росії, Україні, Білорусі та інших радянських республіках наприкінці 80-х років знову постають невирішені питання дореволюційної доби.

До цих невирішених «історичних» питань додаються ще два, які стосуються вже XX ст. Одне з них — як попередити новий варіант сталінізму. Від того, як вирішуватимуть це питання український чи білоруський рухи, залежатиме успішність реформ у цілому в СРСР. Інше важливе питання — Чорнобиль, його вплив та наслідки. Очевидно, що Рух робить Чорнобиль основним питанням у своїй боротьбі за незалежність України від Москви. Чорнобиль був головною темою під час візиту до США восени 1989 р. Володимира Яворівського — письменника, який очолює Київську обласну організацію Руху та є депутатом Верховної Ради (він зустрівся з урядовцями США та членами української громади). Після повернення Яворівський звернув особливу увагу на той факт, що коли швейцарський літак доставив з Нью-Йорка до Москви медикаменти, зібрані безкоштовно у США з його допомогою, Аерофлот зажадав неймовірної оплати за їхню доставку з Москви до Києва¹⁷.

Цей інцидент міг спонукати Москву серйозніше зайнятися чорнобильським питанням. 11 листопада 1989 р. «Правда» та інші радянські газети подали докладні статті з цитатами Горбачова та інших радянських керівників про спеціальне засідання Політбюро, присвячене Чорнобиллю. Особливу увагу вони приділили виступові секретаря київського обкому КПУ Г.І. Ревенка, який звинувачував Рух та асоціацію «Зелений світ» у «поширенні чуток і використанні гласності для збуджування пристрастей»¹⁸.

Проте чорнобильське питання нікуди не поділося. У коментарі до редакційної статті в «The Wall Street Journal» Яворівський знову звинувачує московську та київську владу у нехтуванні чорнобильським питанням і брехні щодо реальної ситуації. На завершення він пише: «Що стане з нами? Це мовчазне питання можна побачити в очах сотень і тисяч дітей усіх національностей, які живуть в Україні, — українців, росіян, євреїв, кримських татар. Радіація не вибирає своїх жертв. Ми готові терпіти економічні негаразди, стояти в чергах за найнеобхіднішим, але ми не можемо бути байдужими до небезпеки, що тяжіє над нашими головами. Замовчування правди про наслідки Чорнобиля може позбавити нас майбутнього»¹⁹.

Чорнобильська криза є саме тією проблемою, яка здатна об'єднати всіх, усе населення України й Білорусі, незалежно від мови, релігії чи класової належності. Один з уроків успішних національних рухів ХІХ ст. полягає в тому, що майбутнє українського та білоруського рухів залежатиме від їхньої здатності знайти відгук у масах, об'єднати людей в ім'я кращого майбутнього.

Перекладено разом з Миколою Климчуком за: National Reawakening. Ukraine and Belorussia // Ra'anan Uri (ed.) The Soviet Empire. The Challenge of National and Democratic Movements. — Lexington, MA — Toronto: Lexington Books, 1990.

ПРИМІТКИ

¹ Див. праці західних авторів, присвячені Україні та Білорусії: Solchanyk R. Ukraine, Belorussia and Moldavia // L. Hajda and M. Beissinger (eds). The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society. — Boulder, CO.; London: Westview Press, 1990; Krawchenko B. (ed.) Ukraine after Shelest. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984; Simmonds G.W. (ed.) Nationalism in USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin. — Detroit: Univ. of Detroit Press, 1977; Katz Z., Rogers R. and Harned F. (eds.) Handbook of Major Soviet Nationalities. — New York; London: The Free Press and Macmillan, 1975; див. також: Subtelny O. Ukraine: A History. — Toronto: Toronto Univ. Press, 1988; Szporluk R. The Ukraine and Russia // R. Conquest (ed.). The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. — Stanford: Hoover Institution Press, 1986.

² Bilocerkowicz J. Soviet Ukrainian Dissents: A Study of Politicak Alienation. — Boulder, CO.; London: Westview Press, 1988. Про розвиток преси див.: Szporluk R. The Press and Soviet Nationalities: The Party Resolution of 1975 and Its Implementation//Nationalities Papers. — 1986. — Vol.14. N1-2. — P. 47-64. У цій статті йдеться про політику обмежень та про методи її здійснення. У 1975 р. радянський режим вдався до поступового щорічного зменшення розміру передплати газет і журналів національними мовами. Рішення про це було опубліковане у непримітному московському журналі «Распространение печати». Ця

нова політика особливо болісно вдарила по українській і білоруській пресі. В один момент певний наклад газет і журналів міг зникнути. Після приходу Горбачова до влади ця політика змінилася, а згодом від неї відмовились, але, на відміну від російської преси, було дозволено лише мізерну кількість нових видань українською і білоруською мовами. Нищення української преси у 70-х та на початку 80-х рр. було однією з причин повільної реакції України на новий курс Горбачова.

³ Про деякі аспекти цього процесу йдеться в моїх статтях «Dilemmas of Russian Nationalism» (Problems of Communism. — 1989. — Vol.38. N4. — P. 15-35) (див. це видання) та «The Eurasia House: Problems of Identity in Russia and Eastern Europe» (Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture. —1990. N9).

⁴ Можна навести багато прикладів, але обмежимось одним. Див. замітку І. Римарука «Після чорнобильської трагедії неможливо ні мислити, ні писати, ні існувати так, як раніше» (Лит. газета. — 1987. — 1 июля. — С. 5).

⁵ Систематичний огляд такої періодики, як тижневик українських письменників «Літературна Україна» за 1986-1989 рр., добре ілюструє цей поступовий процес. Див.: Marples D. Third Anniversary of Chernobyl Disaster // Report on the USSR. — 1989. — May 19. — P. 23-26. Девід Марплз — автор двох книг про Чорнобиль, у т.ч. «The Social Impact of the Chernobyl Disaster» (New York: St. Martin's, 1988).

⁶ Zaprudniuk J. Bellorussian Reawakening // Problems of Communism. — 1989. — Vol. 38. N4 . — P. 36-52. Ця всебічна фіксація й проникливий аналіз усіх аспектів «білоруського питання» у 1985-1989 рр. робить зайвим будь-яке повторення.

⁷ Огляд літератури з цього питання див: Bilocerkowycz J. Focusing on the Ukrainian Famine of 1923-33 // Problems of Communism. — 1989. — Vol. 38. N4. — P. 133-140.

⁸ Див. мою статтю «Dilemmas of Russian Nationalism», зокрема с. 27-32, про спроби українців повернути свою історію, апелюючи до тих самих прав, які мали росіяни щодо російської історії.

⁹ Кілька детальних репортажів про недавні зрушення в релігійній сфері містить «The Ukrainian Weekly» (Jersey Sity, NJ. — 1989. — December 10).

¹⁰ Pospieszalski A. Kocsiot katolicki i bialoruskie odrodzenie // Kultura. — 1989. — N 10/505. —3.98-104.

¹¹ Відсилаємо читача до повідомлень та аналітичних оглядів, які регулярно публікуються в «Report on the USSR», тижневику RFE-RL у Мюнхені.

¹² Див. Solchanyk R. Party and Writers at Loggerheads over Ukrainian Popular Front // Report on the USSR. — 1989. — May 19. — P. 21-23; The Current Situation in Ukraine: A Round Table With «Rukh» Chairman Ivan Drach // Report on the USSR. — 1989. —November 10. — P. 16-23. Про зміни у ставленні партії до незалежних організацій, у тому числі Руху, йдеться в інтерв'ю з секретарем КПУ з ідеології Л. Кравчуком у «Молоді України» (1989. — 29 листопада. — С. 1-2).

¹³ Touraine A. Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society / Trans. by M. Godzich. — Minneapolis, Minn.: Univ. of Minnesota Press, 1988. — P. XIX; 81-82.

¹⁴ Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX ст. — К.: Основи, 1998. — Гл. 5; Szporluk R. Russians in the Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR // P. Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies. — Oakville, Ont., 1975. — P. 195-217; Urbanization in Ukraine since the Second World War // I.L. Rudnytsky (assist. by J. P. Himka) (eds). Rethinking Ukrainian History. —Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. 180-202.

¹⁵ Кравченко вперше представив свої тези у статті «Working Class and Nationality Question in the Ukrainian SSR» (Soviet Nationality Survey. — 1984. — Vol.1. N 9-10. — P. 1-2. Дослідження питання див. у його книзі «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні у XX ст. (К.: Основи, 1998). Інший підхід до класового та національного питання в Україні див. у кн.: Motyl A. J. Will be Non-Russian Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR. — Ithaca, N.Y.; London: Cornell Univ. Press, 1987.

¹⁶ Найсерйозніші відомі мені аргументи проти розгляду «національного питання» в СРСР як масового феномену і думка про те, що багатонаціональний характер Радянського Союзу необов'язково спричинює виникнення національних рухів, скажімо, в Середній Азії, містяться у працях М. Маколей («Nationalism and the Soviet Multi-ethnic State») та П. Рутланда («The 'Nationality Problem' and the Soviet State») у кн.: Harding N. (ed.). The State in Soviet Socialist Society. — London: Macmillan, 1984. — P. 179-210 та 150-178 відповідно.

¹⁷ Soviet deputy arrives in Kiev with much-needed medical supplies // The Ukrainian Weekly. — 1989. — November 19. — P.1,9. Репортажі про цю подію були надруковані у двох київських газетах на початку листопада/ (Marples R.D. The casualties of Chernobyl and a crumbling Soviet myth // Ibid. — P. 7,15).

¹⁸ Чернобыль — наша боль и забота. С заседания Политбюро ЦК КПСС // Правда. — 1989. — 11 нояб. — С. 3.

¹⁹ Yavorivsky V. The Poisoned Ukraine // The Wall Street Journal. — 1989. — Desember 12.

4. Україна після 1994: дилеми державотворення

Розмірковуючи над перспективами української держави в третю річницю її утворення, важливо пам'ятати одну обставину: незалежна Україна, проголошена в серпні 1991 р., самовизначалася не як етнічна держава. Це була територіальна, владна, юридична одиниця, фактично спадкоємиця Української РСР. Її громадяни мали різне етнічне походження, основними мовами їх спілкування були російська та українська (у різних співвідношеннях), а також мови інших етнічних груп. Нова держава проголосила, що джерелом влади в ній є «народ України». Засновники пострадянської української держави, таким чином, успадкували й запровадили концепцію «радянського народу», який, згідно з офіційними настановами радянської влади, складався з людей різного етнічного походження та мови. Щоправда, ця ідея, дещо в іншому вигляді, мала й власне українське походження: її було сформульовано діячами українського національного руху 1960-1970-х рр. — тоді дисиденти та правозахисники боронили ідею, згідно з якою громадянами України проголошувалося все її населення.

У сучасних умовах, коли спостерігаються спроби відійти від громадянського й політичного принципів у визначенні української ідентичності до етнічних та мовних, ця тема видається вельми важливою та актуальною. Спроби ревізії національної ідентичності можна помітити, по-перше, в Росії та Україні серед тих, хто вважає «російськість» суто етнічною ознакою і намагається похитнути Україну як територіально-політичну спільність, спекулюючи на темі «прав російськомовного населення»; по-друге, серед тих українців, які дотримуються етнічно-мовної концепції української ідентичності і вважають російськомовних українців аномалією.

Національне питання в Україні безпосередньо пов'язане з політичними баталіями в Росії. Якщо комуністи, які виступають за об'єднання України чи частини її територій з Росією, матимуть успіх, вони значно підсилять антиєльцинські та антизахідні сили в російській внутрішній політиці. Україна перетвориться на об'єкт внутрішньоросійських суперечок довкола визначення національної ідентичності Росії. Саме тому в цій статті ми

зосередимося передусім на взаємозалежності процесів національно-державного будівництва в Росії та Україні й ролі етнічної ідентичності у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики цих держав.

* *

Незалежна Україна зіткнулася з великою кількістю надзвичайно складних проблем. Загальновідомо, що вона відстає від Росії (не кажучи вже про держави Балтії) у реформуванні економіки. Причин, які викликали сучасну стагнацію, вистачає. Одна з них — неспроможність політичного керівництва. Інша — загальне відчуття, що українське населення не готове прийняти радикальні реформи, і значні його сегменти ще обтяжені схильністю до радянських цінностей та інститутів. Наявні також ознаки розколу між тими, хто готовий до реформ, і тими, хто протистоїть їм. Його симптоми набувають територіальних і навіть етнічних вимірів.

Перебіг і результати виборів березня-квітня 1994 р. дають підстави для подальших роздумів щодо цих проблем. Голосування на виборах до парламенту країни відбувалося за дещо ускладненою схемою. Всупереч прогнозам іноземних коментаторів та результатам опитувань, які очікували не більше 50% виборців на дільницях, проголосувало понад 70 відсотків. Звідси можна зробити висновок, що людям не байдуже, хто представлятиме їхні інтереси в Києві. Політики, які наважилися взяти участь у виборах, навіть ті, хто балотувався від східних регіонів України, недвозначно дали зрозуміти, що їхній голос мають почути в столиці України. Зрозуміло, що така поведінка не надто характерна для тих, хто прагне «відокремлення».

З «першої спроби» до парламенту пройшло десять відсотків депутатів, після двох наступних раундів було зайнято дві третини місць. Додаткові вибори призначено на травень або червень. Результати виборів дали вражаючу картину. На Сході України, в найбільших індустріальних та урбанізованих регіонах, упевнено перемогли противники економічних реформ на чолі з комуністами. У Західній Україні і в центральних регіонах комуністів перемогли демократи, самостійники та помірковані націоналісти. Очікування деяких аналітиків не справдилися і в іншому: крайні націоналісти не змогли більше ніж на п'ять чи шість парламентських місць.

Ці результати свідчать про те, що поділ усередині країни стосується передусім ставлення до державної власності в промисловості, до колгоспів і старої системи соціального забезпечення: зберігати всі ці характерні для радянської системи явища та структури, чи позбавлятися їх? Склалося так, що східні регіони України мають найбільшу частку російського населення та українців, для яких російська мова є рідною. Деякі західні фахівці вдаються до вельми поверхових аналогій з Югославією, пророкуючи можливість розпаду України за етнічно-мовними ознаками. Вони вважають також, що мовний поділ збігається з різними підходами до економічних та соціальних проблем. Складається враження, що в їхньому розумінні бути росіянином чи російськомовним жителем України якоюсь мірою означає особливу схильність до комунізму. Однак може виникнути

питання: чому саме росіяни мають такий сентимент щодо комунізму, тоді як росіяни в Росії, особливо з індустріальних регіонів, голосували на російських виборах за демократію? Відповідь є самозрозумілою. За комуністів голосували в тих регіонах України, де залишалися надзвичайно сильними позиції колишнього апарату Комуністичної партії, де домінують соціально-економічні структури, які не мають майбутнього за умов реформування економіки (достатньо згадати рівень концентрації державних промислових підприємств у цих місцевостях). Можна припустити, що етнічні росіяни й етнічні українці у Східній Україні голосували за комуністів з тих самих причин. Отже, справжня проблема, перед якою стоїть Україна, — це досягнення національної згоди щодо реформ. Комуś може здатися, що Україна має ті самі проблеми, що й Росія. Відмінність полягає лише в тому, що Україні не треба вибирати між імперією та національною державою. Її дилема інша: або вона виживе як політична спільнота, або піде шляхом Боснії.

Комуністи в Україні, незалежно від свого етнічного походження, намагаються по-своєму скористатися проблемою статусу етнічних росіян: захищаючи державну форму власності та радянську політичну систему, вони водночас виступають проти приватизації та «західних впливів». Політизація проблеми етнічних росіян створює загрозу не лише етнічного конфлікту, а й політичного та соціального розбрату. Якщо не докласти цілеспрямованих зусиль для подолання цієї тенденції, протистояння між про- та антизахідними силами в Україні може перейти в етнічний вимір. Комуністи «боронять» росіян, а їхні опоненти стоять на захисті єдності України як багатоетнічної держави.

Результати парламентських виборів в Україні 1994 р.

Радикальні націоналісти	
Українська національна асамблея	3
Українська консервативно-республіканська партія	2

Помірковані націоналісти	
Рух	20
Українська республіканська партія	8
Конгрес українських націоналістів	5
Демократична партія України	2
Центристи	
Міжрегіональний блок реформ	4
Партія демократичного відродження України	4
Громадянський конгрес України	2
Соціал-демократична партія України	2
Робітнича партія	4
Християнсько-демократична партія України	1
Комуністи	
Комуністична партія України	86
Селянська партія	18

Соціалістична партія України	14
Позапартійні	163
Усього	338
<i>112 депутатів ще не обрано</i>	

Таблиця наводиться за виданням: The Economist. — 1994. — 16 Apr.

Мовне питання у тому контексті, в якому його подають в Україні комуністи, виходить за рамки проблеми сепаратизму окремих регіонів. Противники української державності, до яких у Росії належать не лише комуністи, а й представники некомуністичних спрямувань і навіть антикомуністи, вдаються до спекуляцій щодо мовного питання, намагаючись підштовхнути українців до самовизначення саме на етнічній основі. Якщо київський уряд та українська громадськість підуть саме цим шляхом, визначаючи українців як народ, що «розмовляє українською», тоді принцип, на якому побудовано незалежну українську державу, буде зруйновано, і вибір ознак, за якими можна розшматувати Україну, суттєво розшириться: мовні, регіональні, конфесійні, расові тощо.

Якщо комуністам вдасться відірвати східні регіони від України, їхній вплив у внутрішній російській політиці стане набагато помітнішим. Деніел Єрґін і Тане Густафсон пишуть у книзі «Росія 2010», що перехідний період, який нині переживає Росія, має три виміри: відбувається перехід від диктатури до демократії, від командної економіки до вільного ринку та від «чотирьохсотлітньої імперії до національної держави». Основна тема їхньої книги — «боротьба Росії за перехід до демократії, ринкової економіки та національної держави»¹. Хоч Росія і випереджає Україну в економічних реформах, перемога ринкової економіки здається тут дещо проблематичною, не кажучи вже про демократію.

Український фактор, без сумніву, впливатиме на хід і наслідки перехідного періоду в Росії в усіх його вимірах, і, таким чином, позначиться на тому, яким буде її післярадянський

варіант. Збігнєв Бжезінський на сторінках журналу «Foreign Affairs» доводить, що «без України Росія — це вже не імперія. Але з підкореною та підлеглою Україною Росія перетворюється на імперію автоматично»²; Але, веде далі Бжезінський, будучи імперією, Росія не може водночас бути демократичною. Додамо, що імперській Росії доведеться відмовитися від економічних реформ і перейти до централізованого планування. (У тому ж номері журналу в статті «Російська реформа мертва» Юрій Афанасьєв стверджує, що Москва вже зробила саме такий вибір³.)

Свідченням міцності комуністично-націоналістичного альянсу в Росії стали вибори у грудні 1993 р. У баталіях щодо вибору Росії — бути їй імперією чи «нормальною» державою — перемагають, здається, не будівничі нації, а прихильники імперського варіанта. Позиції політиків на кшталт Жириновського підтверджують думку про те, що противники національної незалежності неросійських республік є також противниками демократії в Росії. Реставрація імперії (тобто повернення України) під їхнім проводом означатиме кінець російської демократії.

Повернімося до конкретніших проблем російсько-українських взаємин. Згадаймо один нюанс, надзвичайно важливий для розуміння цих відносин: стає дедалі очевиднішим, що російські еліти не сприймають Україну як легітимну політичну та культурну спільність. У цьому питанні набагато відвертішими є комуністи й радикальні націоналісти — вони вголос висловлюють те, на що іноді не наважуються деякі демократи в Росії. Нехіть демократів протиставитися комуністично-націоналістичній пропаганді в цьому питанні може вважатися ознакою того, що вони призабули деякі засадничі факти з історії розпаду СРСР, передусім про роль Росії в цьому процесі.

У боротьбі проти Михайла Горбачова та СРСР як такого Борис Єльцин виступав від імені Росії та демократії. У листопаді 1990 р., будучи головою Верховної Ради РРФСР, Єльцин відвідав Україну з офіційним візитом і підписав угоду, згідно з якою Роск та Україна взаємно визнавали територіальну цілісність. Під час президентської кампанії 1991 р. досить часто можна було почути розмови про боротьбу Росії «за незалежність» від центру, про її визволення від СРСР. Саме так висловлювався на початку виборів Андрей Козирев: «Ми вистраждали свою незалежність», — казав він кореспондентові «Литературной газеты»⁴. Україна не стала б незалежною державою у серпні 1991 р., якщо б російський уряд не змінив союзний у Москві. За тих обставин неросійські республіки не мали іншого вибору, як перетворитися на провінції нової Росії або стати незалежними державами. Коли вони обрали останній варіант, Росія погодилася з цим.

Надзвичайно важливим було те, що Росія визначилася саме в кордонах радянської Російської Федерації. Твердження про етнічність як засадничий формоутворювальний принцип на пострадянському просторі є досить поширеною помилкою. На місці Радянського Союзу прийшли політичні спільноти, в основу яких було покладено передусім територіальні та юридичні, а не етнічні принципи (єдиним винятком був Кавказ, де Вірменія виступила проти непорушності територіального устрою радянських часів ще до 1991 р.). У цьому відношенні не варто вдаватися до аналогій між СРСР та Югославією. Уявімо собі, що Югославія розпалася на дві частини, підвладні президентам Сербії та Хорватії, які взаємно визнали б територіальну непорушність. Сербія та Хорватія воюють між собою, Росія та Україна — ні. І принаймні на сьогодні ані Крим, ані Донбас не перетворилися на українську Боснію.

На початку грудня 1991 р., після того як декларація про незалежність України була підтверджена результатами референдуму, здавалося, що три східнослов'янські республіки можуть утворити щось на зразок неформального союзу, такої собі Східнослов'янської

співдружності. Центром міг стати Мінськ, що гарантувало б рівність Києва й Москви. Якщо така можливість й існувала, вона зникла з утворенням Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої увійшла також Середня Азія. У такому утворенні Росія була просто «приречена» на роль гегемона.

Схильність Росії до визнання непорушності територіальних кордонів, що склалися за радянських часів, не була беззастережною. Зокрема, вже 26 серпня 1991 р. прес-секретар президента Єльцина наголосив на тому, що Росія може висунути територіальні претензії Україні та Казахстанові, якщо ці дві держави добиватимуться цілковитої незалежності. Таким чином демократична Росія започаткувала ідею перегляду територіальних кордонів, основу на етнічному принципі. Єльцин та його уряд скасували цю заяву, але російський парламент активно обговорює кримську проблему. Етнічний чинник набуває великого значення в українсько-російських відносинах.

Наразі деякі провідні постаті російської громадської думки досить охоче піднімають питання, які не наважувався відкрито обговорювати навіть російський парламент, керований Русланом Хасбулатовим. Якщо останній намагався довести незаконність належності Криму Україні, то Александр Солженіцин узагалі поставив під сумнів територіальну цілісність України, і зробив це набагато відвертіше. Не будучи активним політиком, Солженіцин має величезний моральний авторитет у Росії, тому варто поставитися серйозно до його заяв щодо української проблеми. З різних приводів, і нещодавно в інтерв'ю Девідові Ремніку, Солженіцин виступав за перегляд існуючих кордонів України, пояснюючи свою позицію тим, що «ці штучні кордони були встановлені Леніним, вони не збігаються з етнічними кордонами»⁵.

За Солженіциним, Україна має право на існування лише там, де більшість населення розмовляє українською. Він не дає практичних порад, які впливали б із цих тверджень, але очевидною метою таких заяв є делегітимізація сучасної української держави в російській громадській думці.

Деякі російські інтелектуали пішли навіть далі, ніж Солженіцин. Наприклад, доктор економічних наук, член Спілки письменників Російської Федерації, автор книжок «Русский труд» та «Русская цивилизация» Олег Платонов сказав: «Створення «держав» Україна та Білорусь має штучний і тимчасовий характер... Говорячи про російську націю ... я маю на увазі всі її географічні складники, включаючи українців та білорусів... Деякі мовні чи етнографічні відмінності між Україною та Білоруссю пояснюються особливими рисами їхнього історичного розвитку в умовах багатовікової польсько-литовської окупації. Твердження про те, що російський народ в Україні — це окрема нація, є наслідком підривної діяльності австро-німецької розвідки (а згодом — західних спецслужб загалом), спрямованої на розчленування та послаблення єдиного братерського організму Росії»⁶.

Платонов не ставить під сумнів кордонів України. Він стверджує, що засадничо Україна й Білорусь не лише як держави, а й як культурні спільноти є продуктами інтриг іноземних ворогів Росії. Звідси легко дійти висновку, що діяльність іноземних спецслужб вимагає відповідних контрзаходів з боку Росії, територіальна цілісність якої порушена самим фактом існування України й Білорусі. Якщо який-небудь російський «патріот» шукатиме інтелектуального обґрунтування підстав для боротьби проти України, він знайде більш ніж треба для себе в аргументах д-ра Платонова.

Було б надзвичайно спокусливо просто відкинути такі ідеї як екстремістські та маргінальні. Зрозуміло, в Росії є серйозні та впливові політики й інтелектуали, які

закликають до зваженої політики щодо України, налагодження відносин, вигідних для обох сторін. Добрим прикладом такої позиції можна вважати статтю Сергея Караганова «Україна як яблуко розбрату»⁷. Однак у сучасній Росії те, що вчора було екстремістським вибриком, сьогодні може перетворитися на одну з провідних політичних течій. Аргументи такого ґатунку є частиною загальнонаціональних дебатів і, очевидно, впливають на формування ставлення росіян до України та Білорусі. Приклад Югославії свідчить, що такі «історичні» та теоретичні міркування готують ґрунт для насильства й етнічних чисток: така полеміка розпочалася серед інтелектуалів республік Югославії за багато років до того, як вона розпалася.

У статті в «The New York Review of Books» Майкл Ігнат'єфф застерігає нас проти переписування історії за етнічним принципом: «Вельми показовим є те, що справжня історія того, що сталося в Боснії, — історія того, як незалежну країну було зруйновано збройним повстанням, підтриманим іноземною державою, — послідовно спотворювалась, унаслідок чого розширювались масштаби втручання Заходу. Отже, насправді це була громадянська війна, втручатися в яку було безглуздом. Справжня історія полягала в тому, що стався вибух давніх кривд, яких чужинці ніколи не зрозуміють. Обидва варіанти цієї історії, завзято пропаговані і сербами і беззастережними противниками інтервенції, призвели до справжньої блокади Боснії, перетворивши її на символ зони ізоляції, зони сімейної сварки...»⁸.

Найбільше в ідеях Платонова вражають не вони самі як такі, а те, що їх висловлюють у 1994 р. Покоління російських інтелектуалів і політиків вірили в те, що українська національна ідентичність — це винахід офіційних чинників Австро-Угорщини або поляків, спрямований на руйнування Росії зсередини. В уяві російських істориків ХІХ-ХХ ст. українсько-польсько-білоруські зв'язки асоціювалися з польським гнобленням та покатоличенням. В очах цих істориків поділ Польщі наприкінці ХVІІІ ст. являв собою визволення російського народу (тобто українців та білорусів) імперською Росією. Навіть зараз складається враження, що багато росіян не усвідомлюють того, наскільки неоднозначно це «визволення» сприймалося українцями — про поляків навіть не йдеться. (Один із західних учасників російсько-української конференції в Москві розповідав у кулуарах, що в досить напружений момент дискусії російський учасник запропонував росіянам та українцям разом відсвяткувати двохсоту річницю третього поділу Польщі.)

Навіть Александр Солженіцин, постать, що не потребує реклами, опинився серед тих, хто висловлює такі погляди на історію України ХІХ ст., які вже досить давно не сприймаються серйозними вченими. У брошурі «Как нам обустроить Россию» Солженіцин стверджує, що галицькі українці під час революції 1848 р. вважали себе росіянами. Якщо б Солженіцину вдалося прочитати книжки польських істориків, наприклад Яна Козика, він мав би нагоду довідатися про те, що 1848 р. галичани, предки сучасних українців, уже не вважали себе поляками, і зробили вибір на користь української свідомості⁹.

Солженіцин і Платонов — це два протилежних приклади одного спільного для сучасної російської інтелігенції явища — вражаючої необізнаності щодо України. Той, хто знає сучасне життя американських університетів, має нагоду час від часу спостерігати відвідувачів з Москви чи Санкт-Петербурга, які за будь-якої слушної нагоди (чи без неї) запевняють своїх американських колег у тому, що «Україна — це несерйозно», або просто зауважують, що українська мова — це «діалект російської», або «південна говірка російської».

Важко також зрозуміти нехтування українськими студіями в сучасній Росії. Здавалося б, у світлі останніх подій, з погляду як практичного, так і академічного, можна було б очікувати протилежного. Не кажучи вже про важливість України як такої, можна було б згадати хоча б те, що в Російській Федерації живуть мільйони людей українського походження, багато з них зберігають українську ідентичність. Проте, чи є хоча б в одному російському університеті програма українських студій? Тим часом в американських університетах (не кажучи вже про канадські) студенти мають можливість вивчати українську. Ще більше вражає контраст із Польщею. За даними варшавського українського тижневика, принаймні 10 польських університетів та коледжів мали в програмі українську мову на 1993/1994 навчальний рік, серед них Варшавський, Краківський, Познанський, Щецинський університети, державний і католицький університети Любліна. Тільки у Варшаві в українській мові спеціалізується шістдесят студентів¹⁰. Більшість із них — польського походження.

Чому росіяни, на відміну від поляків, не сприймають серйозно факт існування України? У новій книзі «Blood and Belonging», присвяченій націоналізмові, Майкл Ігнат'єфф зізнається, що коли розмова йде про Україну, навіть у нього виникають проблеми: «Складність із сприйняттям України полягає в тому, — пише він, — що тут ідеться про щось глибше, ніж моя суто космополітська підозрілість щодо будь-яких націоналістів. Десь у моїх глибинах я залишаюся тим, що українці назвали б великоросом, і саме там містяться рудименти старої російської зневаги щодо цих малоросів»¹¹.

Є багато пояснень такого ставлення частини росіян до України, серед яких, з огляду на нашу тему, ми можемо виокремити три найпридатніші.

По-перше, багато росіян елементарно не знають української історії. Вони вважають, що українці сприймають свій зв'язок з Польщею, Австрією та іншими центрально- та східноєвропейськими державами як період трагічного відриву від Росії. Проте українці мають як добрі, так і погані спогади про ці часи і цінують надбання, які були б неможливими без зв'язку із Заходом. Важливішим є те, що більшість росіян не має жодного поняття про те, що українська національна свідомість зародилася саме у Східній Україні, а не в австрійській Галичині — всупереч тому, у що й досі вірять не лише росіяни, а й багато українців. (У 1820-1830-ті рр. у Харкові було набагато більше українського «націоналізму», аніж у Львові.) Не менше спантеличує й те, що їм вдається спотворювати історію українського націоналізму останніх п'ятдесяти років. Зразком цього може бути таке дивне твердження Ігнат'єффа: «Упродовж останніх п'ятдесяти років партія не помилялася, вважаючи український сентимент тут [в Україні] слабким, маргінальним, та таким, що легко придушити»¹². Це твердження, мабуть, є несподіванкою для тих, хто вивчає український рух опору часів Другої світової війни та післявоєнного десятиліття або дисидентський рух 1960-1970-х рр. Зрештою, мало хто з росіян усвідомлює важливість об'єднання у складі Радянської України етнічних українських територій, які раніше перебували під Польщею, Чехословаччиною та Румунією, — об'єднання, яке сталося за сталінських часів, під час Другої світової війни. У такому територіальному складі Україна існує вже п'ятдесят років.

По-друге, як уже зазначалося, росіяни не цікавляться інтелектуальними та культурними рухами в післясталінській Україні, а відсутність українознавчих програм у російських університетах є віддзеркаленням загального нехтування Україною, яке має давні історичні корені. (Повчальним прикладом глибокого підходу до вивчення підвалин складних відносин цих двох народів можна знайти у книзі «Україна та Росія: історичне протистояння»¹³.)

По-третє, російська громадськість та політики наразі не усвідомили того, що можна було б назвати «психологічними наслідками» входження України в міжнародну спільноту на правах незалежної держави. Йдеться не лише про якісь абстрактні економічні переваги. В усій Україні (не лише в Києві) з'явилося чимало людей, для яких ці переваги мають набагато конкретнішу форму. Українці беруть участь у міжнародних програмах та обмінах, мають можливість стажуватися в закордонних університетах, приймають найрізноманітніших відвідувачів з інших країн. Найважливішим є те, що для всього цього не потрібний дозвіл і контроль Москви. Як зауважив один український учений, «мені більше не треба летіти до Парижа чи Відня через Москву». Перевагами незалежності користується не лише інтелігенція. Західні регіони України підтримують тісні зв'язки із західними сусідами; звичайні люди можуть їздити до Польщі, Угорщини, Словаччини і далі на Захід. Щоправда, Східна Україна менше долучена до цих контактів і більше зорієнтована на Росію. Наділене фантазією українське керівництво могло б спробувати довести людям з усіх частин України, що вони тільки виграють від більшої відкритості щодо Заходу. (Одеса, здається, формує свій варіант зовнішніх зв'язків — не лише зі Східною та Центральною Європою, а й з Ізраїлем, Грецією та Туреччиною.)

Загалом пострадянські країни налагоджують прямі відносини з нерадянською частиною світу, і, як наслідок, відриваються від колишнього спільного радянського простору, їхня «ментальна географія» урізноманітнюється. (Ті сили в Москві, яким здається, що існує можливість відновлення «радянського народу» в якомусь пострадянському варіанті, наприклад у вигляді СНД, явно не помічають цієї тенденції.) Це урізноманітнення найочевидніше виявляється у світогляді молодшого покоління, для якого догорбачовська епоха, ера монолітного «радянського народу» швидко перетворюється на віддалену історію, тим часом як факт існування незалежних держав, ситуація, що виникла після 1991 р., здаються нормою.

Ігноруючи певні факти з недавньої та сучасної пострадянської історії (включно з тими, що стосуються України та інших колишніх радянських республік), російські політики та громадські діячі переходять на нереалістичні й небезпечні позиції. Під час розпаду СРСР Росія протиставляла себе московському центрові і в такий спосіб «самовизначалася» — цей факт зараз відверто замовчується, натомість Росія претендує на роль єдиної спадкоємиці СРСР. Зрозуміло, що така позиція не викликає ентузіазму в інших республік. (Інше викривлення історії полягає в дедалі більшому прагненні довести, що Радянський Союз був лише іншою назвою Росії.)

Це ототожнення російської держави з Радянським Союзом та імперією супроводжується відвертими заявами про те, що цілий простір колишнього СРСР є природною сферою панування Росії. Цей простір має включати балтійський регіон, Кавказ, Середню Азію і, зрозуміло, Україну, Білорусь та Молдову.

Водночас, з російського погляду, нові держави, включаючи держави Балтії, повинні ставитися до свого російського (чи російськомовного) населення як до особливої категорії з правами екстериторіальності. Фактично йдеться про те, що пострадянським державам відмовляють у повномасштабному суверенітеті. Їх підштовхують до того, щоб вони визначали себе як *етнічні* спільноти — тоді можна запевняти зовнішній світ у тому, що такі спільноти існують у більшому, російському *політичному* просторі.

Такі настанови безпосередньо пов'язані з питанням про вибір Росії між імперією та національною державою. Як ми знаємо, у самій Росії ще немає згоди щодо змісту російської національної ідентичності. Важливою складовою частиною цього питання є визначення національної мети Росії. При цьому не можна не згадати, так би мовити, її

фізичного виміру з відповідним визначенням геополітичної ролі Росії в міжнародній спільноті. Після досягнення угоди про «цивілізоване розлучення» між Єльциним та Кравчуком і встановлення російської незалежності «партнерство із Заходом» (тобто зі Сполученими Штатами) стало однією з найпривабливіших ідей тому, що ця ідея підтверджувала статус Росії як великої держави, той, який мав Радянський Союз. У внутрішній політиці це також корисна ідея, оскільки зміцнювалися позиції демократії та ринкової економіки. Утім, ідею партнерства так і не було втілено в реальне життя. Зрештою, як ми побачили, існує декілька конкуруючих моделей Росії, включаючи ту, що визначає її на принципі протиставлення із Заходом.

Ті сили в Росії, які мають антизахідне спрямування, у пошуках визначальної риси російської ідентичності звертаються скоріше до етнічного націоналізму, ніж до комунізму чи «радянськості». Комуністи всіх мастей завжди були найпослідовнішими противниками поділу за етнічним принципом, але в сучасній Росії вони переходять на позиції, які фактично єднають їх із найрадикальнішими націоналістами традиційного антикомуністичного, антизахідного гатунку. Підставою для такої солідарності стала спільна боротьба за статус росіян у неросійських республіках.

Дискусії довкола питання «чим має бути Росія» дають також можливість краще зрозуміти широковідоме питання про «25 мільйонів росіян» у «ближньому зарубіжжі». (Якимось дивним шляхом кількість таких росіян збільшилась у нещодавніх заявах Москви до 30 мільйонів — усупереч загальновідомому факту еміграції росіян із Середньої Азії та Кавказу.) Підкладина питання «прав російського населення» чи «важкої долі 25 мільйонів росіян» є очевидною — йдеться про те, щоб відмовити колишнім республікам СРСР у праві визначатися як територіально-політичним спільностям. Натомість їх підштовхують до «етнізації» національного питання. Йдеться також і про те, що Російська держава є чільним представником не лише громадян Російської Федерації, а й репрезентантом етнічних росіян поза її межами. Той факт, що цих людей немає в російському парламенті і вони не передавали російському урядові повноважень представляти їхні інтереси, ігнорується. Як можуть демократи вважати слухним аргумент, згідно з яким московський уряд представляє інтереси 25 мільйонів росіян, що його не обирали і не живуть у Москві? Хіба російський, а не український парламент є репрезентантом інтересів «12 мільйонів росіян» України?

Питання про дедалі інтенсивнішу етнізацію політики Москви повертає нас до України та проблеми, якої ми торкнулися на початку цієї статті. Для українців надзвичайно важливо відстоювати принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою. Саме виходячи з такого засновку Україна має розв'язувати свої проблеми. Серед останніх — такі як проблема регіоналізму (варто було б визнати особливі умови та потреби окремих частин країни, територія якої охоплює простір від Карпат до Азовського моря), необхідність забезпечення доступу до влади молодшому, пострадянському поколінню та заміна старих кадрів, зрештою, не на останньому місці — проблема реальних зрушень в економічній сфері.

Відповідаючи на заклики до єдності країни, побудовані на етнічних аргументах, прибічникам української державності варто подбати про те, аби самим уникнути національної пастки. Їм варто пам'ятати, що новітня українська історія дає багато прикладів активної участі російськомовних українських патріотів у культурній та політичній діяльності. Сьогодні дає набагато більше таких прикладів. Загальновідомо, що особи російського походження обіймають найважливіші посади в українському уряді, академічних установах і засобах масової інформації. Той, хто зустрічався з дослідниками та студентами з України, які перебувають в американських університетах за програмами

обмінів, знає, що етнічних українців серед них небагато, — але від цього вони не стають менше українцями. Отже, в усьому цьому немає нічого надзвичайного, та й не варто було б говорити про це, якби не постійні спроби спрямувати цю цілком нормальну ситуацію на югославський шлях.

Загальновідомо, що мовне питання завжди посідало чільне місце в українському русі, а в певних історичних ситуаціях воно перетворювалось на головне. Пояснити це неважко. Були періоди, коли Москва заходила так далеко у своїх намаганнях знищити окремішню українську ідентичність, що йшлося навіть про вилучення української мови з громадського вжитку. Коли це траплялося, і режим намагався перекрити всі інші можливості для свободи думки, українська справа ототожнювалась передусім з мовним питанням, із захистом мови.

Утім, і в цих випадках мова не була єдиним ключовим питанням. Згадаймо одного із західних дослідників, якому вдалося адекватно осягнути феномен українства і ще двадцять років тому запропонувати глибокий і вдумливий аналіз українського національного руху 1960-х — початку 1970-х років. У статті, надрукованій 1972 р. і перевиданій у збірці його праць, Коннор стверджує, що мова для українського руху була радше символом, аніж нагальною проблемою: «Дослідники досить часто не звертають уваги на абстрактну суть етнічного націоналізму. Схильність розглядати передусім найпомітніші, найвизначніші характеристики якого-небудь руху є ... цілком зрозумілою. Зокрема, найпопулярніший варіант погляду на українську справу — це уявлення про неї як про намагання зберегти українську мову всупереч російській навалі...

Прагнучи довести свою неповторність, члени спільноти цілком природно зосереджуються на своїх найвизначніших та найбільш помітних, відчутних інститутах. Отже, розгортаючи кампанію за національне виживання, українці зосередилися передусім на праві писати й розмовляти українською, а не російською мовою. Проте, хіба українська нація (на рівні української суспільної свідомості) припинить своє існування, якщо навіть українську мову заступить російська? Ірландська нація існує, хоча гельська мова фактично припинила існування, — існує, незважаючи на те, що гасла періоду до 1920-х років наголошували на нерозривності ірландської ідентичності та гельської мови»¹⁴.

Коннор розвиває свою думку таким чином: «Чи є мова головною складовою частиною української нації, чи вона є просто одним з допоміжних елементів, який було піднесено нацією до ролі *символа* в боротьбі за її життєздатність?» Очевидно, що, на його думку, мова саме є таким символом.

Ці міркування Коннора залишаються не менш актуальними сьогодні. Україна стала незалежною саме тому, що її провід вийшов за межі ототожнення нації з мовою. Йому вдалося утримати разом україномовних та російськомовних, подібно до того як у політичній сфері національно-демократична опозиція спромоглася дійти згоди з самостійницькими елементами в радянсько-українському істеблішменті.

Історичний компроміс 1991 р. зараз потребує наповнення новим змістом, створення передумов для масштабних реформ, зволікання з якими може призвести до втрати незалежності. Боротьба за незалежну державність була для українців цілком природною справою. Криза 1991 р. в Радянському Союзі була тим історичним шансом, повторення якого можна було б і не дочекатися. Варіант виходу з СРСР, обраний Україною, став гарантією швидкого, безконкурентного, безпроблемного переходу влади — такою була платня за незалежність. Якщо порівнювати цей варіант з альтернативними, наприклад, з Грузією чи Вірменією, можливо, доведеться визнати, що платня не була надто високою.

Україні вдалося уникнути війни, що уможливило збереження її територіальної єдності. Відповідно етнічні націоналісти залишилися на другому плані. Тут не було ані Гамсахурдіа, ані Ландсбергіса, ані Караджича.

Ситуація в Україні залишається надзвичайно складною, але навряд чи можна зрозуміти її, якщо вдаватися до недоброякісних інтерпретацій, як це сталося з Югославією. Україна не піде шляхом Боснії. Надзвичайно важливе завдання — протиставитися спокусам етнічного розбрату, побудованим на давніх кривдах, особливо там, де разом живуть люди різних мов, культур і релігій. Найпоширеніший погляд сьогодні — те, що серби, хорвати та мусульмани завжди були ворогами. Але цей погляд суперечить історичним фактам — існує також і давня традиція їхньої співпраці. Народи України не повинні вірити в розмови про те, що їхнє мирне співіснування є неприродним.

Перекладено за: Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood // The Harriman Review 7. — 1994. — N7-9.

ПРИМІТКИ

¹ Yergin D. and Gustafson T. Russia 2010 — And what It Means for the World. — New York: Random House, 1993. — P.4, 6.

² Brzezinski Z. The Premature Partnership // Foreign Affairs. — 1994. — Vol. 73.- N2. — P. 80.

³ Afanasyev Y.N. Russian Reform is Dead // Ibid. — P. 21-26.

⁴ Мы ... выстрадали свою независимость // Лит. газета. — 1991. — 12 июня. — С.1 — 2.

⁵ Remnick D. The Exile Returns // New Yorker. — 1994. — Vol. 69. — Febr. 14. — P. 77.

⁶ Мир русской цивилизации // Лит. Россия. — 1994. — 11 февраля. — С. 7.

⁷ Караганов С. Украина как яблоко раздора // Москов. новости. — 1994. — 3-10 апреля. — С. 5.

⁸ Ignatieff M. Homage to Bosnia // New York review of Books. — 1994. — Vol. 41. — 21 Apr. — P. 3.

⁹ Про ідеї Солженіцина щодо українців 1848 р. див. статтю: Німка J.-P. Ukrainians, Russians and Alexander Solzhenitsyn // Cross-Currents: A Yearbook of Central European Culture. — 1992. — N11. — P. 193-204.

¹⁰ Міцніють кадри, більше студентів // Наше слово. — 1993. — 24 жовтня. — С. 1, 5.

¹¹ Ignatieff M. Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalisms. — Toronto; London and New York: Viking, 1993. — P. 81.

¹² Ibid. — P. 80.

¹³ Potichnyj P.J. et al. (eds.) Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1992.

¹⁴ Connor W. Ethnonationalism. The Quest for Understanding. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1994. — P. 43-44.

5. Політика «по-львівськи»: спроба коментаря

Березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР дали вражаючі і досить несподівані результати. По-перше, опозиція в цілому по республіці мала дуже пристойні показники, навіть незважаючи на те, що її провідна сила, Рух, формально був організований лише за півроку до виборів і кандидатам від опозиції відмовляли у реєстрації в багатьох східних і південних регіонах. По-друге, Рух і його спільники здобули значну перемогу в західних областях — Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській, раніше відомих як австрійська Східна Галичина. Ось приблизні дані про розподіл депутатських місць після виборів 1990 р. (Опозиція об'єднується в Народній Раді, утворенні, за яким стоїть Рух.)

У Галичині — центрі колишньої польської Західної України — Народна Рада отримала 43 із 46 місць, які розподілилися таким чином: 24 із 24 місць вона здобула у Львові, 11 з 12

— в Івано-Франківську і 8 з 10 — в Тернополі. В інших колишніх польських регіонах — на північному заході Рівненщини і на Волині, які до 1914 р. були російськими, результати були такими: 6 із 9 місць дісталася Народній Раді на Волині і 5 з 10 — на Рівненщині.

Ця перевага не така відчутна, як у Галичині, але її все-таки варто зауважити. Враховуючи два останні регіони, у підпольській Західній Україні Народна Рада отримала 54 з 65 місць (або 83 відсотки).

Ці результати різко відрізняються від отриманих у колишній чехословацькій провінції Рутенії (Закарпатській області) та колишній румунській Північній Буковині (Чернівецькій області). У Закарпатті Народна Рада виборола 1 з 10 місць, а в Чернівцях — жодного із 8. Як пояснити такий несподіваний результат? Якщо польський вплив пояснює поразку партії у Львові, то чому чехословацький вплив не призвів до того ж самого?

Серед східних (радянських до 1939 р.) регіонів опозиція отримала найкращі показники в столиці і в Харківській області, центр якої є другим за величиною українським містом. У Києві Народній Раді належали 18 із 22, а у Харкові — 11 з 28 депутатських місць. На іншому боці знаходяться області, де не було обрано жодного опозиціонера: Луганськ (25 місць), Одеса (23), Миколаїв (11) і Крим (22). Мало отримала опозиція і в «серці» України: Київській, Вінницькій, Полтавській, Чернігівській та ін. областях.

Мета цієї статті не проаналізувати українські вибори, а, скоріше, подати інформацію, яка може допомогти пояснити їх результати у Львові та в цілому по Галичині. (Можливо, деякі з наших даних прояснять, чому опозиція отримала надзвичайні показники також у Києві.)

Через рік, у березні 1991 р., референдум про майбутнє Союзу підтвердив політичний розділ України, що його виявив березень 1990-го. Українським виборцям пропонували висловитися з двох питань. Перше з них, сформульоване в Москві, — чи підтримують виборці оновлений Союз радянських республік. Це питання ставилось у всіх регіонах, де відбувався референдум (крім Казахстану, де воно було сформульоване інакше). В Україні додавалося друге питання: чи підтримують виборці приєднання України до оновленого Союзу на засадах прийнятої у 1990 р. декларації про суверенітет. (Щоб не спантеличувати читача, ми не розглядатимемо друге питання референдуму.) Нарешті у трьох галицьких областях бюлетені містили третє питання: чи підтримують виборці повну незалежність України з відокремленням від Радянського Союзу, реформованого чи ні. Ми звернемося до першого та третього питань. Таблиця 1 подає результати голосування в Західній Україні з першого питання.

Таблиця 1

Результати всесоюзного референдуму, Західна Україна

Територія	Місто	Процент голосів	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
Західна Україна			
Колишня польська й австрійська	Львів	16,4	80,1
	Тернопіль	19,3	76,5
	Івано-Франківськ	19,3	76,5

Колишня польська і російська	Волинь	53,7	42,9
	Рівненщина	54,3	42,9
Колишня чехословацька	Закарпаття	60,2	36,3
Колишня румунська	Буковина	60,8	36,4

Як показує таблиця 2, в центральньо-західному регіоні результати помітно більше прихильні до Союзу.

Київська область, географічно розташована на «центральному заході», подала лише 66,9% голосів «так» і 31,2% — «ні», тоді як Київ, підтримуючи Галичину у відмові від московської формули Союзу, подав 44,6% голосів «так» і 52,9% — «ні».

Голосування в інших регіонах України визначило відповідь «так» більшістю в 75 або й більше відсотків голосів в усіх областях, у т.ч. в Криму, де зафіксували 87,6% позитивних відповідей (див. табл. 3).

Таблиця 2

Результати всесоюзного референдуму, Центральньо-західний регіон

Місто	Процент голосів	
	<i>Так</i>	<i>Ні</i>
Вінниця	81,2	17,7
Житомир	81,8	17,0

Хмельницький	77,7	20,9
Черкаси	77,3	21,4
Чернігів	83,4	15,3

Таблиця 3

Результати всесоюзного референдуму

Регіон	Місто	Процент голосів	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
Північ	Харків	75,8	22,3
Схід	Полтава	78,8	19,9
	Суми	78,8	19,6
Південь	О деса	82,2	16,3
	Миколаїв	84,2	14,4
	Херсон	81,4	17,8
	Крим	87,6	11,1
	Севастополь	83,1	15,2

Дніпровський р-н	Дніпропетровськ	77,5	21,1
	Запоріжжя	79,8	18,9
	Кіровоград	82,4	16,3
	Луганськ	84,6	14,1
Донбас	Донецьк	86,3	12,6

Як зазначалося вище, у трьох областях Галичини — і тільки там — у бюлетенях було третє питання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики та забезпечує рівні права громадян незалежно від їхньої національної чи релігійної приналежності?». Позитивні відповіді розподілилися так: у Львові — 90%, в Тернополі — 85,3% і в Івано-Франківську — 89,5%.

Дещо про демографію

Чи може демографічна ситуація допомогти в поясненні підсумків 1990 і 1991 років? Здається, що, будь український елемент численнішим, опозиція здобула б більше голосів (або було б більше негативних відповідей на «московське питання»).

Україна в цілому демонструє очевидну тенденцію: республіка стає все більш російською.

Попередні дані всесоюзного перепису населення 1989 р. підтверджують те, що багато закордонних учених доводили десятиліттями — Українська республіка стає все більш російською за мовою її населення. Яскравою ілюстрацією цього факту є те, що в період між переписами — від 1979 до 1989 р. — кількість українців у республіці зросла на 930 тис. осіб, одночасно число росіян зросло приблизно так само — на 883 тис. 980 осіб, хоч

українці у 1959 р. склали 77% населення республіки, а росіяни — 17%¹. Зрозуміло, що з такими різними темпами росту до 1989 р. співвідношення цих двох національностей змінилося: 72,7% українців проти 22,1% росіян.

Можливо, майбутньому українців як окремій етнічній спільноті навіть більше загрожує те, що лише близько третини з цих 930 тис. 102 нових українців (якщо бути точним — 331 тис. 726 осіб або 35,67%) вважають українську своєю рідною мовою. Майже 64% (591 725 осіб) заявили своєю рідною мовою російську (63,62%) і дуже мало людей (6 652 осіб) подали як рідні інші мови.

Навіть без статистичного аналізу видно, що кількість росіян в Україні зростала набагато швидшими темпами, ніж кількість українців. Утім, принаймні один регіон — Львівська область — протягом останніх 30 років розвивався у протилежному до всієї України напрямку (див. табл. 4). Ці відмінності ще більш помітні, якщо виражати їх у процентах (див. табл. 5).

Таблиця 4

Демографічний склад Львівської області

Населення	Усього населення (тис. осіб)				Кількісні зміни
	1950	1970	1979	1989	1959-1989
Львівська обл.	2108	2429	2569	2727	619
Українці	1818	2134	2299	2465	647
Росіяни	181	200	194	195	14
Євреї	30	28	0	14	-16

Поляки	59	42	33	27	-32
--------	----	----	----	----	-----

Таблиця 5

Процентні зміни в демографічному складі УРСР та Львівської області

Населення	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1959-1989
УРСР у цілому	12,6	5,0	3,7	22,9
Українці	9,7	3,4	2,4	16,2
Росіяни	28,7	14,7	8,3	59,9
Євреї	-7,5	- 18,4	-23,0	-41,9
Поляки	- 18,7	- 12,5	-8,5	-60,3
Львівська обл.	15,2	5,8	6,2	29,4
Українці	17,4	7,7	7,2	35,6
Росіяни	10,5	-3,0	0,5	7,7
Євреї	-6,7	—	—	- 53,3

Поляки	-28,8	-21,4	- 18,2	-54,2
--------	-------	-------	--------	-------

У широких загальноукраїнських регіональних рамках ми розташовуємо Львів на «Заході».

Захід визначається за географічними й історичними критеріями: він складається із частин України, які стали радянськими в період від 1939 до 1945 рр. (район Ізмаїлу в Одеській області, який був анексований у Румунії, належить до Півдня).

.Дані по Львівській області досить прикметні, але ще більше вражають дані по самому Львову (див. табл. 6). Львів — це набагато більше, ніж обласний центр, це безперечно друге за значенням українське місто; воно, можливо, навіть більш європейське, ніж Вільнюс, Рига чи Таллінн (на відміну від них, Львів до 1939 р. ніколи не був російським). Це — центр Західної України, населення якої наближається до 10 мільйонів. Знову ж таки, цифри говорять самі за себе, а процентне співвідношення ще більш промовисте (див. табл. 7).

Таблиця 6

Етнодемографічні тенденції у Львові, 1959-1989 рр.

Населення	Усього населення (тис. осіб) та у відсотках від всього					
	1959	%	1979	%	1989	%
Усього	410678	100,00	665065	100,00	786 903	100,00
Українці	246 407	60,04	492 191	74,01	622 701	79,13
Росіяни	110883	27,00	128 338	19,30	126 459	16,07

Євреї	24641	6,00	17592	2,65	12795	1,63
Поляки	16427	4,00	11855	1,78	9730	1,24

Таблиця 7

Етнодемографічні тенденції у Львові, 1959-1989 рр.

Населення	Процентні зміни		
	<i>1959-1979</i>	<i>1979-1989</i>	<i>1959-1989</i>
Всього	61,9	18,3	91,6
Українці	99,7	26,5	152,7
Росіяни	15,7	-1,5	14
Євреї	-28,6	-27,3	-48,1
Поляки	-27,8	-17,9	-40,8

Багато аспектів тут вимагають коментарів. Наприклад, на увагу заслуговує поступовий, але неухильний занепад двох історичних народів міста — євреїв та поляків. Але для вивчення українсько-російських взаємин найважливішою тенденцією є більш ніж десятикратні темпи росту числа українців порівняно з росіянами. Частка росіян у населенні міста зменшилася від 27% в 1959 р. до лише 16% у 1989 р. Утім, їх абсолютна кількість — 126 тис. осіб — у кожному разі є значною, а реальна сила російського елемента в місті звичайно перевищує процентне співвідношення. Але все ж ми маємо справу з найменш російським містом у європейській частині СРСР, містом, яке за

розміром перевищує столиці прибалтійських республік і Молдавії і є менш русифікованим, ніж будь-яке з них. Цей демографічний факт, як ми побачимо, має також культурний аспект і, без сумніву, позначається і в політичній сфері.

Для того, щоб оцінити теперішню чи потенційну важливість українського питання, можна побіжно торкнутися чисельного виміру сучасної прибалтійсько-радянської ситуації. Найочевиднішим фактом є те, що прибалтійські нації нечисленні: у 1959 і 1989 рр., коли населення СРСР налічувало 208 827 000 та 285 689 000 осіб відповідно, прибалтів в усьому СРСР було 4 715 000 (1959) та 5 554 000 осіб (1989).

У той час, коли кількість росіян у СРСР від 1959 до 1989 р. зроста майже на 31 млн. — з 114 до 145 млн., — число литовців збільшилося на 742 тис., латвійців на 59 тис. й естонців лише на 38 тис. осіб. У їхніх власних республіках співвідношення було дещо іншим, але найбільш показовим є збільшення російського населення в Латвії (на 350 тис. осіб, порівняно з приростом на 90 тис. латвійського у той самий період) та в Естонії, де росіян стало більше на 235 тис., тоді як естонців — лише на 70 тис. У Ризі латвійці становили менше 40% населення (1979); у Таллінні того ж року естонці становили лише 52%. Ситуація у 1989 р. мала бути такою ж невтішною, якщо не гіршою. Ці факти підкреслюють надзвичайну важливість Львова.

Демографічна ситуація у Литві була більш сприятливою для титульної нації. З 1959 до 1989 р. чисельність литовців збільшилася на 773 тис. осіб, тоді як росіян стало більше «лише» на 113 тис., і литовці, відтак, зберегли свою частку серед усього населення (близько 79% у 1959 р. проти трохи менше ніж 80% у 1989 р.)

Демографічна ситуація в Молдавії дуже нагадує литовську. Під час перепису 1959 р. було зареєстровано 2 млн. 214 тис. молдаван і до 1989 р. їх чисельність зроста до 3 млн. 335 тис., приріст становив 1 млн. 141 тисячу осіб. У самій молдавській республіці молдаван стало більше на 904 тисячі, а росіян — на 267 тисяч. (Значно зросло також українське населення.) Молдавани, зрештою, фактично утримали свою частку серед населення республіки, вона зменшилася лише від 64,56 до 64,42 відсотків.

У своїй власній республіці кількість українців зроста на 5 млн. 212 тис. осіб, але росіян стало більше майже на стільки ж — 4 млн. 249 тис. та їхня частка в населенні республіки збільшилась з 17 до 22%; тим самим зменшилась частка українців — від 77 до 73%. У Білорусі цифри приросту такі: 1 млн. 366 тис. білорусів і 681 тис. росіян, білоруський компонент зменшився з 81 до 78%. (Чисельність росіян виросла з 8 до 13%.)

Хоча ми не маємо жодних даних по регіонах Білорусі, можна сміливо припустити, що там тривали попередні етнодемографічні тенденції. Тоді як від 1959 до 1989 рр. Західна Україна ставала все менш російською і все більш українською, у західних регіонах Білорусі нічого подібного не траплялося. Фактично, на заході Білорусі процес мовної русифікації відбувався більш швидкими темпами, ніж на сході. Це не означає, що білоруський національний рух не має широкої підтримки або бракує проблем, навколо яких треба гуртуватися, — абсолютно навпаки. Це лише означає, що мовне питання як показник національної ідентичності відіграє в Білорусі іншу роль, яка відрізняє її від Західної України та прибалтійських націй. У кожному разі Білорусь не має аналогів того, чим для України є Західна Україна і, очевидно, що білоруси не мають власного «Львова».

Повертаючись до української та львівської тематики, варто зауважити, що Львів задає тон етнічним відносинам в усій Західній Україні. (Ми не маємо детальних статистичних даних, придатних для порівняння Львова та області.) Якщо це справді так, то Західна

Україна, населення якої у 1989 р. становило близько 10 млн. (це більше, ніж населення прибалтійських республік узятих разом, і приблизно стільки ж, як в Угорщині), стає більш українською і менш російською. Але разом з тим ми мусимо констатувати, що решта регіонів, точніше кажучи, — більша частина регіонів України, виразно стають російськими, якщо не стільки в питаннях етнічного самовизначення, то у виборі мови.

5. Політика «по-львівськи»: спроба коментаря *ПРОДОВЖЕННЯ*

Засоби масової інформації

Особлива роль Західної України, а в її межах — Галичини і Львова, відчутно проявляється у культурній сфері. Ми проілюструємо це за допомогою важливого джерела інформації — статистики передплати певних (але важливих) періодичних видань.

У таблиці 8 подано кількість у 1990 р. у західному регіоні читачів тижневика Спілки письменників «Літературна Україна», який друкується в Києві.

Таблиця 8

Співвідношення передплатників газети «Літературна Україна» до всього населення України у 1990 р.

Регіон	Передплатника 1990 р.	Населення у 1989 р.
--------	-----------------------	---------------------

			<i>(тис. осіб)</i>	
Україна	166420	100,00%	51 704	100.00%
Захід	106098	63,8%	9763	18,9%
Волинь	10913	6,6%	2232	4,3%
Буковина	2711	1.6%	938	1,8%
Закарпаття	3 000	1,8%	1 252	2,4%
Галичина	89474	53,8%	5 341	10,3%
Львівська область	54355	32,7%	2748	5,3%

Ці цифри свідчать самі за себе: Львівська область з лише 5% населення України має майже третину всієї передплати українського літературного тижневика. Як видно із таблиці 9, західний регіон має таке ж прикметно велике число передплатників київського щомісячника «Всесвіт».

Таблиця 9

Співвідношення передплатників журналу «Всесвіт» до всього населення України у 1990 р.

Регіон	<i>Передплатники 1990 р.</i>	Населення у 1989 р. <i>(тис. осіб)</i>

Україна	19346	100,00%	51704	100,00%
Захід	7629	39,4%	9763	18,9%
Волинь	1735	9,0%	2232	4,3%
Буковина	430	2,2%	938	1,8%
Закарпаття	592	3,1%	1252	2,4%
Галичина	5232	27,0%	5341	10,3%

Можливо, меншою несподіванкою є особлива популярність у регіоні львівського письменницького щомісячника «Дзвін» (див. табл. 10).

Таблиця 10

Співвідношення передплатників журналу «Дзвін» до всього населення України

Регіон	Передплатники 1990 р.		Населення у 1989 р. (тис. осіб)	
Україна	92 152	100,00%	51704	100,00%
Захід	77463	84,06*	9763	18,9%
Волинь	4434	4,81%	2232	4,3%

Буковина	1 007	1,09%	938	1,8%
Закарпаття	941	1,02*	1 252	2,4%
Галичина	71 081	77,13%	5 341	10,3%
Львівська область	48429	52,55%	2748	5,3*

Разом з тим маємо наголосити, що від 1950 р. журнал «Дзвін» мав статус республіканського, а не локального видання, і завжди прагнув до республіканського лідерства.

Але, очевидно, він має міцні позиції на дуже обмеженій частині України. Насправді він навіть більш локальний, ніж те показують цифри: ми маємо інформацію про кількість передплатників в окремих містах Львівської області; деякі з цих даних заслуговують на те, щоб їх навести (див. табл. 11).

Таблиця 11

Розподіл передплати журналу «Дзвін» у містах Львівської області

Львів	24 287
Дрогобич	1 705
Стрий	1 598
Червоноград	1 212
Борислав	923

Трускавець

550

Цифри показують, що у Львівській області проживало більше половини, а в обласному центрі — чверть усіх передплатників «Дзвону». За всіма стандартами, це була надзвичайно концентрована масовість, якій журнал завдячує своїм патріотизмом. Ми маємо справу з основним містом, яке читає україномовні журнали і найбільше переймається справою українського суверенітету.

Як ми побачили, україномовні літературні журнали досить популярні у Львові. А як ідуть справи з московськими (звичайно ж, російськомовними) і київськими (українськими або російськими) виданнями, що мають суспільно-політичний, а не літературно-мистецький характер? Статистичні дані відкривають драматичну і важливу картину, коли разом розглядати передплату провідних журналів і газет у всьому СРСР, в Україні та у Львівській області.

Почнімо із всесоюзної статистики передплати 1991 р. У порівнянні з попередніми роками (табл. 12).

Таблиця 12

Передплата на провідні журнали та газети в СРСР у 1990 і 1991 рр.

Період. видання	1990 (тис.)	1991 (тис.)	Зміни
Аргументы и факты	32962	22 773	- 30,9%
Труд	20925	17335	- 17,2%
Комсомольская правда	21252	16317	- 23,2%
Известия	9550	3665	- 61,6%
Огонек	4332	1 528	- 64,7%

Правда	6870	2080	- 69,7%
Литературная газета	4438	1055	- 76,2%

Ці ж дані по Україні вміщено в таблиці 13. Передплата в Україні впала більше, ніж в інших регіонах СРСР, але різниця в показниках не така велика, крім, можливо, прикладу «Комсомольської правди». Насправді досить показовим і політичне важливим є приклад Львівської області. У Львові, порівняно з рештою областей України, занепад московських і київських видань був дуже різким (див. табл. 14).

Таблиця 13

Передплата на провідні журнали й газети в Україні та СРСР без України у 1990 та 1991 р.

Період. видання	Україна			СРСР без України		
	1990	1991	Зміни	1990	1991	Зміни
Аргументы и факты	6094603	4065100	-33,3%	26 867 397	18707900	-30,4%
Труд	5 570 870	4417700	-20,7%	15534130	12917300	-16,8%
Комсомольская правда	4252040	2500200	-41,2%	16999954	13816800	-18,7%
Известия	2340896	784200	-66,5%	7 209 104	2 880 800	-60,0%
Огонек	806706	276700	-65,7%	3 525 294	1 251 300	-64,5%
Правда	1581 181	428500	-72,9%	5288819	1656500	-68,8%

Литературная газета	888710	165300	-81,4%	889,700	3 549 290	-74,9%
---------------------	--------	--------	--------	---------	-----------	--------

Таблиця 14

Передплата на провідні газети та журнали в Україні та Львівській області у 1990 та 1991 рр.

Період. видання	Україна			Львівська область		
	1990	1991	Зміни	/1990	1991	Зміни
Труд	5 570 870	4417700	-20,7%	142000	71000	-50.0%
Комсомольская правда	4252041	2500200	-41,2*	143000	63000	-55.9%
Известия	2 340 896	784200	-66,5%	83000	29000	-65.1%
Правда	1581 181	428500	-72.9%	53000	8900	-83.2%
Комсомольское знамя	377 825	1 020 554	170.1%	11000	20000	81,8*
Молодь України	593 438	505609	-14.8%	54000	39000	-27.8%
Правда України	274 378	217582	-20.7%	2700	1500	-44.4%
Радянська Україна	243 678	140602	-42,3%	12000	3400	-71,7%

Робітнича газета	56057	27300	-51.3%	14000	3900	-72,1%
Сільські вісті	2491 150	2 1 10 004	-15.3%	154000	70000	-54,5%

Єдиним винятком із цього очевидного занепаду є газета «Комсомольское знамя», яка, на відміну від решти, вражаюче збільшила свою передплату, хоча прикметне, що у Львові збільшення накладу було набагато меншим, ніж у цілому по Україні. Успіх цього часопису — це тема окремого обговорення, від якого через обмежений обсяг статті ми утримаємось. Зазначимо лише, що це київське видання, схоже, перебрало на себе той 41 відсоток читачів «Комсомольской правды», який остання втратила в Україні.

У якому становищі перебувають львівські політичні видання? Ми також маємо про них деякі дані. Партійними газетами є «Львівська правда» та «Вільна Україна». Вони очевидно і недвозначно перебувають в опозиції до «демократів», які тепер формально при владі у Львові. «Молода Галичина», колишнє комсомольське видання (до 1990 р. вона мала назву «Ленінська молодь»), останніми роками стала виразно антикомуністичною. Заснована в липні 1990 р. газета «За вільну Україну» є антикомуністичною ще більше. Таблиця 15 містить дані про ці видання.

Таблиця 15

Передплата на офіційні і незалежні видання у Львівській області у 1990 та 1991 рр.

Назва часопису	1990	1991	Зміни
<i>Офіційні видання</i>			
Вільна Україна	1 82 000	29 800	- 83,6%
Львівська правда	101 000	58000	- 42,6%

<i>Незалежні видання</i>			
Молода Галичина	166000	214000	28,9%
За вільну Україну	100000	443 000	343,0%

Помітний успіх газети «За вільну Україну», схоже, підтверджує те, що ми зауважили щодо літературних видань і журналів. Це найуспішніше видання у львівському регіоні. Найцікавіше те, що серед усієї 443-тисячної передплати 70 тис. 100 примірників відправляються передплатникам за межі Львівської області. Скоріше за все, вони проживають головним чином в інших двох галицьких областях, але частина їх мешкає на Сході. «Молода Галичина» мала також 3400 передплатників за межами регіону, «Львівська правда» — 1600, а «Вільна Україна» — 3800.

Такі дані самі по собі не є настільки важливим фактом, як те, що вони відкривають: ці львівські видання, формальний статус яких є регіональним (і доступ до яких відтак мав би бути обмеженим поза їх регіоном), по суті неформально піднялись до статусу загальнореспубліканських видань. Через особливі умови в регіоні і визнання особливої ролі в українській політиці, Львів став, по суті, другою медіа-столицею України, і в цьому сенсі — суперником Києва.

Попередні висновки

Це обговорення було б глибшим, якби воно ґрунтувалося на безпосередньому матеріалі, а не на інтерпретаціях й аналізі, але дані не такі повні, як того хотілося б. Та навіть маючи такі обмеження, можна стверджувати, що ситуація в Україні є надто складною, аби робити в цілому по республіці якісь загальні висновки: чи то в політичній сфері, чи то про демографічні тенденції, чи то про культурні явища. Якщо брати ситуацію в середньому по республіці за норму, є очевидним, що Львів і область становлять «аномалію». Львів виявляється остронь, рухається в протилежному напрямку від решти областей

республіки. З іншого боку, він може задавати темп і подавати приклад для західного регіону, який складається з колишніх польських, чехословацьких і румунських територій. Львів так само сильно відрізняється від Сходу як за етнодемографічним розвитком, так і за політичною позицією й культурними пріоритетами. За межами цієї статті залишається питання, чи здійснює Захід, і особливо Львів, якийсь вплив у цих сферах на східні регіони. У зв'язку з цим було б варто дослідити ситуацію в Києві: у чому полягали причини голосування проти Союзу (чи безумовної перемоги демократів у Києві на виборах 1990 р.)?

Ці важливі і цікаві питання потребують окремого розгляду. Ми мали на меті визначити львівську ситуацію і можемо зробити висновок, що її пояснення, принаймні частково, полягає в етнічному складі регіону і перевазі, яку його населення віддає українській культурі².

Перекладено Миколою Климчуком за: The Strange Politics of Lviv: An Essay in Search of An explanation // Gitelman Z. (ed.) The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR. — New York: St. Martin's Press, 1992. — P. 215-231

ПРИМІТКИ

¹ Статистичні дані, подані у тексті, взяті зі статті О. Лавера та Ю. Ажнюка «Сіра тінь асиміляції» (Молодь України. — 1991. — 6 березня). Ця дуже емоційна стаття містить різноманітні статистичні таблиці, проникливе і драматичне бачення демографічних тенденцій в УРСР та демографічного розвитку українців у СРСР між 1959 та 1989 рр. Її автори використовують дані, які, наскільки їм відомо, не були оприлюднені. Вони не розглядають етнічну ситуацію в окремих регіонах України.

² Ця стаття продовжує дослідження, які автор проводив раніше, і попередні результати яких подані у таких працях: *Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR* // P. J. Potichnyj (ed.) *Ukraine in the Seventies*. — Oakville, Ontario: Mosaic Press, 1975. — P. 195-217; *West Ukraine and West Belorussia: Historical Tradition, Social Communication, and Linguistic Assimilation* // *Soviet Studies*. — 1979. — Vol. 31. N1; *Urbanization in Ukraine since the Second World War* // I.L. Rudnytsky (ed.) *Rethinking Ukrainian History*. — Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. — P. ISO-202; *National Awakening: Ukraine and Belorussia* // Uri Ra'anan (ed.) *The Soviet Empire: The Challenge of National and Democratic Movements*. — Lexington, MA. and Toronto: D.C.Heath, 1990. — P. 75-93 (переклад останньої статті подано у цій збірці).

ДЖЕРЕЛА ДО ТАБЛИЦЬ 1-15:

Таблиці 1-3: Радянська Україна. — 1991. — 23 березня.

Таблиці 4-7: Численность и состав населения СССР. — М., 1984. — Таб. 17; Вільна Україна. — 1990. — 10 квітня; Карта сучасного національного складу населення Української РСР. — К., 1964; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская ССР. — М., 1963. — Табл. 53-54; Итоги... 1959 года, Белорусская ССР. — М., 1963. — Табл. 53-54; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. — М., 1973. — Т.4. — Табл. 9,10.

Таблиці 8-10: Известия. — 1990. — 28 апреля; Вільна Україна. — 1990. — 10 квітня; Літературна Україна. — 1989. — 12 листопада; Всесвіт. — 1988. — №5; Дзвін. — 1990. — №1.

Таблиця 11: Дзвін. — 1990. — №1.

Таблиця 12: Комсомольская правда. — 1990. — 24 ноября.

Таблиця 13-14: Комсомольская правда. — 1990. — 24 ноября; Комсомольское знамя. — 1990. — 23 ноября; За вільну Україну. — 1990. — 29 грудня.

Таблиця 15: За вільну Україну. — 1990. — 29 грудня.

6. Національно-державне будівництво в Україні: проблеми та перспективи

Сучасна ситуація, що склалася в національно-державному будівництві України, значною мірою була запрограмована ходом подій 1991 р., коли розвалився Радянський Союз, а Україна здобула незалежність. Можна сказати, що саме події 1991 р. та зміни, які відбулися невдовзі після них, сформували основу сценарію, за яким згодом реалізувався проект побудови національної держави. Переважна більшість нинішніх невідкладних проблем як внутрішніх, так і зовнішніх, є наслідком рішень, прийнятих у той час. Вони — джерело сил України, але на теперішній стадії історичного розвитку і джерело її слабкостей.

Шлях до незалежності

Україна здобула незалежність унаслідок взаємодії та збігу двох основних чинників. По-перше, існували зовнішні, «об'єктивні» обставини, від яких українці залежали чималою мірою, але їхній власний вплив на ці обставини був у край обмеженим. 1991 р. до таких факторів можна було віднести масштабну політичну кризу в Москві, піднесення інших неросійських національних рухів, особливо прибалтійських, і, зрештою, — встановлення формальних українсько-російських відносин напередодні серпневої кризи 1991 року. Надзвичайно важливою була й та обставина, що завдання національно-державної розбудови Росії саме в цей історичний момент визначалися протистоянням між демократичним національним рухом, з одного боку, та захисниками імперського радянського «центру» й крайніми правими націоналістами — з другого.

По-друге, існувала власна, внутрішня арена — тут діяв «суб'єктивний» фактор, і саме тут розвиток подій залежав від самих українців. Далі ми доведемо, що українцям вдалося скористатися тими несподіваними можливостями, яких вони самі не створювали. Вони успішно мобілізувалися, створивши коаліцію з колишніх опонентів, що дозволило їм досягти незалежності, уникнувши як боротьби із зовнішніми силами, так і внутрішнього протистояння та громадянської війни.

Серпневий переворот 1991 р. не закінчився б так швидко, і, можливо, навіть мав би шанси на успіх, якби раніше не виник конфлікт між Російською Федерацією на чолі з Борисом Єльциним та керівництвом Радянського Союзу на чолі з президентом Михайлом Горбачовим. Цей конфлікт став проявом неприйняття комунізму російською нацією, а в ширшому розумінні, або ж, як це виглядало в 1991 році, — демонстрацією бажання росіян відмовитись від образу Росії-імперії. Проте розкол між Росією та СРСР або, за чийось висловом, «вихід Росії зі складу Радянського Союзу», мав також і персональний аспект — відбувалася боротьба за владу між двома лідерами. Багато аналітиків, особливо західних, не помітили того, що суперники не стільки виборювали ту саму посаду, скільки представляли дві різні політичні спільноти: Росія проти Радянського Союзу. Зрештою, це було триполюсне протистояння: Єльцин проти Горбачова, демократія проти комунізму, національне визволення Росії проти «центру», або імперії. Тоді ще були підстави вірити, що росіяни мають намір будувати власну національну державу, перетворювати Росію на «нормальну» країну, сподіваючись таким чином раз і назавжди зруйнувати старий націоналістичний міф про те, що для російських людей багатонаціональна імперія є єдиною можливим домом¹.

Коли йдеться про те, що серпневий переворот відіграв роль «зовнішнього» чинника для України, не варто забувати про те, що значною мірою він був і наслідком попередніх подій у республіці. Найзатятіші комуністи вдалися до заколоту передусім у відповідь на поступовий, ще з початку 80-х років розвал Радянського Союзу. І саме Україна, вважали вони, відіграла провідну роль у розвалі радянської держави. Цілком очевидно, що червневий рішення парламенту України (1991 р.) не підписувати союзний договір, спричинило й події серпня 1991р. Організатори перевороту правильно зрозуміли зміст цього акту: фактичний намір України вийти із Союзу. Згодом лідери путчу зізнавалися в тому, що саме червневий рішення України підштовхнуло їх до активних дій.

Зрозуміло, у цього рішення була власна передісторія. За браком місця ми не можемо вдаватися до розповіді про події в Україні до 1991 року, особливо в горбачовську епоху, які підготували ґрунт для серпня-грудня 1991 р., тому обмежимося коротким резюме. Чорнобильська катастрофа створила сприятливий для ідеї розриву з Москвою інтелектуальний та морально-психологічний клімат. Утворення Руху в 1989 р. та дозвіл Києва на проведення установчого з'їзду цієї організації саме в Києві (білоруський аналог Руху проводив свій перший з'їзд у Литві) започаткували демонополізацію суспільного

життя та відносну свободу слова. Секретар ЦК КПУ з питань ідеології Леонід Кравчук, розпочавши публічну дискусію з Рухом, усупереч своїм намірам пропустив своїх опонентів на телебачення. Його виступи проти Руху важили значно менше, ніж та обставина, що саме у цей спосіб він перетворив Рух на цілком легітимного учасника політичного життя.

У березні 1990 р. відбулися парламентські вибори, внаслідок яких у складі вищого законодавчого органу республіки опинилося близько сотні представників некомуністичних сил. У залах парламенту віч-на-віч зустрілися люди протилежних переконань, включно з колишніми політичними в'язнями та їхніми переслідувачами. На виборах до місцевих рад у Західній Україні з великою перевагою перемогла опозиція — у Львові та деяких інших західноукраїнських містах відбувалося щось на зразок мирного переходу влади від комуністів до національно-демократичних сил.

У липні 1990 р. український парламент, наслідуючи приклад Росії, проголосив декларацію про суверенітет. У ній ішлося про право України мати власні збройні сили та її намір у майбутньому стати позаблоковою нейтральною державою. Декларація містила поняття про «український народ» як спільноту, що охоплює всіх громадян країни, попри їхню етнічну чи релігійну приналежність. Навесні 1991 р. київський парламент фактично саботував горбачовський референдум щодо Союзу, включивши до бюлетенів специфічно «українське» питання про суверенітет України. Ці кроки мали величезне значення для національної розбудови України. Вперше у своїй історії Україна мала парламент, де були представлені, хоч і непропорційно, всі її регіони. Схід зустрічався із Заходом, комуністи сиділи в одній залі з антикомуністами, а національно свідомі поети вчилися розмовляти мовою політики з партійними діячами та директорами підприємств. Україна отримувала перший урок некомуністичної політики, починався процес творення основ плюралістичної політичної культури й толерантності. Усвідомлення того, що незалежність є наслідком їхніх власних дій та вибору, сприяло підвищенню національної самооцінки українців, було джерелом гордості. На заключному етапі руху України до незалежності парламентська національно-демократична опозиція дійшла згоди з впливовими представниками українського радянського істеблішменту щодо спільної відповіді на серпневі події в Москві, хоч з огляду на спадщину комуністичних часів це було нелегким компромісом. Українці добре усвідомлювали принципову відмінність між ситуацією в Москві та в Києві. Противники путчу в Москві не мали проблем з тим, щоб підняти національний російський прапор як символ боротьби з комуністичним центром. Цей прапор майорів над ними, коли вони вели переговори з військовими та апелювали до їхнього російського патріотизму. Але те, що було прийнятним у Москві, в Києві могло викликати катастрофу. Опоненти Леоніда Кравчука та київської правлячої еліти критикували їх за вичікувальну позицію порівняно з Єльциним, котрий активно протистояв перевороту, але вони забули одну суттєву річ. Якби українці в Києві повторили те, що зробили росіяни в Москві, та звернулися до Радянської армії в Україні від імені «незалежної України», вони мали б лише одну відповідь — швидкий та рішучий виступ армії на захист путчистів. Одна справа звертатися до армії в Москві із закликом звільнити Росію від комунізму, і зовсім інша — закликати її в Києві визволити Україну від комунізму та Росії: для України комунізм і Росія були тотожними.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України, маючи комуністичну більшість, ухвалила Декларацію про незалежність переважною більшістю голосів. Національно-демократичній опозиції вдалося домовитися із згаданою більшістю щодо доцільності відокремлення України від Москви — це вимагало прагнення компромісу з обох боків. Одним із таких компромісних моментів стало рішення винести питання про незалежність на всенародний референдум 1 грудня. (Цього дня шляхом багатомандатних і вільних виборів Україна

обрала також свого першого президента.) На референдумі вирішальною більшістю голосів населення України вибрало незалежність. Наприкінці грудня Радянський Союз зник з історичної карти ².

Кравчук і його оточення добре пам'ятали, що саме змусило їх під час перевороту бути набагато обережнішими, ніж Єльцин. За декілька днів після ліквідації путчу було прийнято рішення про створення українського війська. Вище командування радянських збройних сил в Україні погодилося з ідеєю створення української армії, авіації та флоту. Після порозуміння між опозицією та державницьки налаштованими комуністами це був ще один вирішальний крок на шляху України до незалежності.

Визначення пріоритетів

Досвід України може бути цікавою ілюстрацією явища, яке Баррі Р. Позен називає «проблемою анархізації». Ця проблема, зауважує він, виникає внаслідок розпаду імперій. «Найповажніша та найпридатніша теорія міжнародних відносин, теорія реалізму, безпосередньо пов'язує наслідок анархії — відсутність суверена — з міждержавними політичними відносинами. На теренах колишнього Радянського Союзу та Югославії такі «суверени» зникли. Вони залишили після себе велику кількість етнічних, культурних, релігійних утворень з різним ступенем внутрішньої та зовнішньої єдності. Ці групи, яким у багатьох випадках бракує основних атрибутів державності, перебравли на себе одну з основних функцій, які загалом історично належать саме державі — безпеку ³.

Позен погоджується з «теорією реалізму» щодо того, що наявність анархії перетворює безпеку на основну турботу держав. Інший варіант можливий лише в тому випадку, якщо згадані політичні спільноти не зацікавлені у самозбереженні як незалежні одиниці. Якщо ж вони турбуються про це, розпочинається боротьба за головний важіль безпеки — владу» ⁴.

Приблизно такими міркуваннями керувалися в Києві у 1991 р. Проте схема Позена в даному разі була підкорегована українськими реаліями. По-перше, ще до зникнення «суверена» в Москві нові «суверени» з'явилися в республіках, і саме ця обставина безпосередньо вплинула на долю першого. По-друге, Україна вже являла собою політичну одиницю, а не якесь новоутворення, що базувалося на основі етнічної чи якоїсь іншої групи. Поняття «народ України» ототожнювалося з політичною та територіальною, а не з мовною чи етнічною спільнотою. Утім, думка Позена про те, що безпека є «першорядною турботою держав», які прагнуть утриматися як такі, допомагає нам краще зрозуміти важливість і вчасність рішення Києва про невідкладне створення власних збройних сил.

Це рішення змінило суть української політики, яка до цього часу була парафією поетів та науковців, з одного боку, та партійних *апаратників*, управлінців і чиновників — із другого. Змінився й характер взаємин України з Москвою.

З огляду на факти, наведені раніше, важко погодитися з твердженням про те, що «радянський тоталітаризм» загалом та СРСР зокрема занепали й розвалилися самі по собі, а Україна практично отримала незалежність як подарунок долі⁵.

З усього, що сталося в Києві під час розвалу СРСР чи напередодні цих подій, нічого не було визначено наперед. Навпаки, виникла безпрецедентна ситуація, яка потенційно містила в собі, серед інших можливих наслідків, перспективу перетворення України на незалежну державу (зокрема, з огляду на те, що народ України був здатний усвідомити таку перспективу та впровадити її в життя). Потрібно було щось більше, ніж розпад Радянського Союзу, для того, щоб підштовхнути вірогідних радянських генералів на створення Української армії всупереч відверто ворожому ставленню їхніх військових начальників з центру⁶.

Аналізуючи все зроблене в галузі національно-державного будівництва України на основі здобутків 1991 р. та подій, що безпосередньо передували цьому періодові, маємо ще раз нагадати, що пострадянська Україна була не цілком новим утворенням, яке виникло на основі певної релігійної, етнічної чи культурної спільноти, а державою, яка претендує на роль законної спадкоємиці Української Радянської Соціалістичної Республіки. Як зазначалося, таке поняття, як «народ України», мало передусім громадянський зміст.

Вихід України зі складу СРСР відбувався за участю конституційних органів радянської влади, що, з одного боку, забезпечувало прийняття незалежності нової держави прорадянськими елементами суспільства, а з другого — нейтралізувало можливі зазіхання на розподіл влади з боку конкурентів з антикомуністичного табору. Отже, діяльність різних представників різних політичних спрямувань розгорталася в такому ключі, який дозволяв уникнути громадянської війни між «лівими» та «правими», комуністами й націоналістами, між різними етнічними групами та регіонами. І зрештою, не трапилося війни з Росією чи «центром».

Труднощі державотворення

Досягнення незалежності було надзвичайним успіхом, проте воно стало лише першим кроком на довгому шляху структурної перебудови та реформування української економіки, конструювання сучасної державної машини, розбудови демократичних інститутів та налагодження широких зв'язків із зовнішнім світом.

У кращому разі Україна була, та й є, нині чимось на зразок «протодемократії»⁷. Тим, хто знав, як привести Україну до незалежності, явно бракувало усвідомлення того, що робити далі. Їхні переваги як знавців внутрішніх механізмів радянської політики перетворилися на недоліки після розпаду Радянського Союзу. Національно-державна розбудова України вимагає нових лідерів і діячів, передусім молодих.

Брак уваги до основних економічних проблем, чи скоріше, неправильне визначення пріоритетів та невважені дії призводять не лише до руйнівних економічних наслідків, а й здатні підважити основний елемент проекту побудови української державності. Чимало з тих, хто голосував за незалежність 1991 року, виходили саме з економічних міркувань. Зберегти їхню відданість ідеї незалежності можна було, лише доводячи, що вони зробили правильний вибір.

Було б надмірним спрощенням подавати росіян або російськомовне населення України як цілісну, єдину етнічну чи національну спільноту. Багато патріотів України, включаючи деяких провідних постатей подій 90-х років, — це або етнічні росіяни, або російськомовні представники інших національностей. Просування України шляхом побудови культурно розмаїтого громадянського суспільства чималою мірою залежить від лояльності російського елемента, особливо від здатності влади запобігти політизації його як етнічної меншини. Такий розвиток подій мав би надзвичайно загрозливі наслідки, аж до територіального розпаду України за югославським сценарієм.

Ще раз зауважимо, що саме Росія відіграла вирішальну роль у розпаді Радянського Союзу. Можна було б очікувати, що після серпня 1991 р. відносини між двома великими слов'янськими державами будуть якщо не зразком гармонії, то принаймні нормальними. Однак цього не сталося. Буквально через тиждень після проголошення Декларації про незалежність прес-секретар президента Росії заявив про можливі територіальні претензії до України та Казахстану⁸.

Серед найактуальніших проблем, які викликали досить гострі суперечки, було питання про долю ядерної зброї в Україні. В ході дискусії ця проблема, яка, на перший погляд, мала здебільшого символічне значення, призвела до зовсім несимволічних наслідків, передусім для України. Під час наростання напруженості у відносинах між Москвою та Києвом один автор, який свого часу вельми оптимістично описував «спокійне відокремлення» літа 1991 р., у березні 1992 р. висловлював відверте занепокоєння перебігом подій та не на жарт переймався тим, як запобігти переростанню «розлучення» у війну⁹. Що ж сталося?

Якщо шукати найочевидніших пояснень, можна передусім згадати ту обставину, що в російському політикумі відбулася перестановка сил, і частина демократів перейшла на націоналістичні позиції. Чи то під тиском військових та інших проімперських кіл, чи то через власні переконання, значна частина московських політиків сповідує ідею реставрації імперії, посилаючись на державне будівництво всередині Російської Федерації як на прийнятний прецедент. У серпні 1991 р. здавалося, що прихильники розбудови Росії як національної держави перемогли в суперечці з проімперськими силами¹⁰. Їх очолював Борис Єльцин. Однак ситуація з того часу змінилася, і вибори 12 грудня 1993 року ще більше ускладнили російську політику.

Як і в Україні, у Росії при владі залишилася еліта, що утворилася ще в радянські часи, і її демократичні чесноти більше знаходять визнання на Заході, ніж усередині країни. Ця еліта, особливо її військовий прошарок, цілеспрямовано домагається реставрації імперії. Одним із замаскованих варіантів цього спрямування можна вважати виступи політиків і

журналістів, які активно опікуються правами «російськомовного населення» в ближньому зарубіжжі, виправдовуючи в такий спосіб втручання Москви у справи сусідів та й навіть безпосередню інтервенцію. Найвідвертіші з них вважають, що єдиний прийнятний варіант забезпечення прав росіян, які живуть поза межами Російської Федерації, — це повернення колишніх республік СРСР до імперії¹¹.

Якщо такі погляди переможуть, це негативно вплине на українсько-російські відносини і стане особливо небезпечним для внутрішньої стабільності України. (Те, що відбувається в Криму, — найяскравіший приклад.) Зрештою, якою є справжня роль 14-ї армії, що вона розташована у так званій Придністровській Республіці? Чи не готується розпочати в зручний момент «миротворчу» місію де-небудь в Україні, наприклад, в Одесі?¹²

Що робити?

Безперечно, Україна має рухатися далі шляхом незалежності й рішучіше розгортати всеосяжну програму економічного, соціального, культурного й політичного розвитку. Можливо, обравши в липні 1994 р. нового президента, Л. Д. Кучму, Україна почне реалізацію такої програми. У жовтні, через сто днів після перемоги на виборах, Кучма запропонував програму радикальних реформ, включаючи запровадження приватної власності на землю. Цю програму підтримав Міжнародний валютний фонд. На зустрічі «великої сімки» в Канаді (Вінніпег) у жовтні 1994 р. провідні демократичні держави Заходу гарантували Україні підтримку ринкових реформ. Цікаво, що в роботі «сімки» взяв участь неочікуваний гість, російський міністр закордонних справ Андрей Козирев, який проголосив «солідарність» з Україною, водночас настирливо пропагуючи «особливу роль Росії у запровадженні економічних реформ в Україні»¹³.

Удома план Кучми був підтриманий навіть тими, хто виступав проти нинішнього президента на виборах. Дотримуючись свого курсу на пошук добрих і тісних зв'язків із Росією, Кучма водночас рішуче й недвозначно виступає в обороні незалежності України. Незважаючи на те, що деякі західні аналітики вбачали в перемозі Кучми над Леонідом Кравчуком вияв подальшої поляризації населення України за етнічними та мовними ознаками, здається, відбувається протилежне. Активна участь таких територій, як Крим і Донбас, у президентських виборах не лише забезпечила перемогу Кучмі, а й сприяла легітимізації української державності там, де вона не була популярною.

Майбутнє українських реформ, та й, зрештою, життєздатність української державності значною мірою залежатиме від змісту та розмірів західної допомоги. Налагодження й розвиток відносин з іншими країнами, передусім західними, є однією з головних умов безпеки України. Такі зв'язки значно прискорять національно-державне будівництво в Україні. Є очевидні ознаки того, що деякі країни, особливо Польща, значення якої в

українській історії не поступається ролі Росії, вельми прихильно ставляться до ідеї зближення¹⁴.

Утім, цілком зрозуміло, що центральною проблемою залишатимуться відносини з Росією. Україна не може вплинути на внутрішню ситуацію в Росії, однак вона цілком здатна наполегливо доводити, що її незалежність не варто сприймати як поразку чи втрату Росії. Водночас росіянам треба нарешті відмовитися від деяких звичних міфів щодо суті їхніх відносин з Україною. Однією з таких політично небезпечних і неконструктивних ідей є та, згідно з якою Україна була частиною Росії впродовж більше як трьохсот років, аж до її «виходу» 1991 р. В основі цієї ідеї — так званий «перейславський міф», за яким 1654 рік був датою включення України до складу Росії. Не варто було б навіть і згадувати, що цей міф є цілком хибним з погляду історичного факту. Більшість сучасної території України перейшла під контроль Росії лише наприкінці XVIII ст. Деякі важливі території ввійшли до складу СРСР, взагалі не будучи під Росією, під час Другої світової війни або після неї. Однак «Перейславський синдром» і надалі залишається одним із головних аргументів політики, спрямованої проти суверенного статусу України¹⁵.

Визнання законності права України на незалежність збігається і зі стратегічними інтересами Москви. Розпад СРСР та виникнення нових держав трансформували національну свідомість їхніх громадян. Російські політики мають зрозуміти: навіть якщо їм вдасться відновити панування над колишніми радянськими республіками, їм та російському народові доведеться заплатити за це надмірну ціну.

Сам факт існування незалежної України (якщо остання втримається) за його революційним значенням для змін на карті Східної Європи та впливом на весь регіон можна порівняти хіба що з такими явищами та подіями, як відновлення польської державності 1918 р. або поділи Польщі кінця XVIII ст. чи, наприклад, завоювання Росією північних причорноморських територій у той самий період. Якщо Росії та Україні вдасться налагодити добросусідські відносини, це сприятиме демократичному національному будівництву в обох країнах. Уже є певні ознаки того, що для молодшого покоління російських політиків Російська Федерація стає самодостатньою цінністю як така, і в них не виникає потреби розглядати Україну як частину Росії. Якщо такий підхід набиратиме силу, а українці не підпадуть під вплив антиросійських настроїв, українсько-російська співпраця матиме значні перспективи.

Зрозуміло, покращають і перспективи для демократії всередині самої Росії. Після 1991 р. факт існування незалежної України став нормою життя для мільйонів українців, особливо молодших поколінь. Хоч би яким критичним було їхнє ставлення до ситуації в країні чи до політики уряду, воно не означає бажання «повернутися» в обійми Росії. Освічена молодь розуміє значення безпрецедентних масштабів входження України в ширший світ, безпомилково пов'язуючи це з перетворенням Києва на столицю незалежної держави. Будь-яка спроба Росії повернути Київ чи Україну загалом під контроль Москви викличе різкий спротив; а російсько-українська війна в будь-якій формі і з будь-яким результатом завдасть непоправного удару демократії як у Росії, так і в Україні¹⁶.

Перекладено за виданням: Nation Building in Ukraine: Problems and Prospects // Blaney J. W (ed.). The Successor States to the USSR. — Washington, D.C.: Congressional Quarterly Inc. — 1995.

ПРИМІТКИ

¹ Приклад аналітичного огляду російської політики в комуністичну епоху та після неї див.: Dunlop J.B. The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire. — Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1993.

² Krawchenko B. Ukraine: The Politics of Independence // Nation and Politics in the Soviet Successor States / Ed. I. Bremmer and R. Taras. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993. — P. 75-98.

³ Posen B.R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict // Survival. — 1993. — Vol. 35. N1. — P.27-47

⁴ Ibid. — P. 28.

⁵ Motyl A.J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism. — New York: Council on Foreign Relations, 1993. — P. 23-24.

⁶ Pyskir B. The Silent Coup // European Security. 1993. — Vol. 2. N1. — P. 139-161; Izmalkov V. Ukraine and Her Armed Forces // Ibid. — 1993. — Vol.2. N 2. — P. 279-319. Див. також: Pyskir B. Mothers for a Fatherland: Ukrainian Statehood, Motherhood, and National Security // Journ. of Slavic Military Studies. — 1994. — Vol.7. — N1. — P. 50-66.

⁷ Colton T.J. Politics // After the Soviet Union: From Empire to Nations / Ed. T. J. Colton and R. Legvold. — New York: W. W. Norton, 1992. — P. 17-48.

⁸ Детальніше дослідження проблем російсько-українських відносин під час і після існування комуністичного режиму див.: Solchanyk R. Ukraine, The (Former) Center, Russia, and «Russia» // *Studies in Comparative Communism*. — 1992. — Vol. 25. — №1. — P. 31-45.

⁹ Talbott S. The Quiet Secession of a Large Country // *Time*. 1991 — July 1. — P. 45; How to Keep Divorce from Leading to War // *Ibid*. — 1992. — March 2. — P. 34,

¹⁰ Докладніше див.: Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // *Problems of Communism*. — 1989. — Vol. 38. N4. — P. 15-35 (статтю вміщено у цій збірці).

¹¹ Млечен Л. Русский вопрос в российской политике 1994 года // *Известия*. — 1994. — 4 января.

¹² Dawisha K. and Parrott B. Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval. — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994. — P. 42-43, 299-307; Fane D. Moldova: Breaking Loose from Moscow // *Nation and Politics* - P. 121-153.

¹³ Truehart M. Russia Tells International Lenders It Wants Share of Aid to Ukraine: Moscow Foreign Minister Shows Up at Conference Uninvited // *Washington Post*. — 1994. — October 28. Див. також: Farnsworth C. Ukraine Wins Pledges of Support at Canadian Summit // *New York Times*. — 1994. — October 28.

¹⁴ Brzezinski Z.J. Polish-Ukrainian Relations: Europe's Neglected Strategic Axis // *Survival*. — 1993. — Vol. 35. N3. — P.26-37; Burant S.R. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbors, Lithuania, Belarus, Ukraine // *Europe-Asia Studies*. — 1993. — Vol. 45. N3. — P. 395-418; Prizel I. The Influence of Ethnicity on Foreign Policy: Case of Ukraine // *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. R. Szporluk. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1994. — P. 103-129.

¹⁵ Morrison J. Pereyaslav and After: The Russian-Ukrainian Relationship // *International Affairs*. — 1993. — Vol.69. N4. — P. 677-703. Думки щодо того, що Україна 350 років була частиною Росії і може повернутися до її складу, оскільки продемонструвала свою нездатність до реформування економіки, див.: Rumer E.B. Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia? // *Foreign Policy*. — 1994. N96. — P.129-144. Фактично лише незначна частина України перебувала під владою російського царя після 1654 року, і лише після поділів Польщі 1793—1795 рр. більшість українців опинилась під Росією. Детальніше див. мого листа до редакції: *Foreign Policy*. — 1995. N97.

¹⁶ Оцінку тогочасної ситуації в Україні див. Szporluk R. Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood // *The Harriman Review*. — 1994. — Vol.7. N7/9. — P. 1-10 (див. також це видання); Kuzio T. and Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994; Motyl A.J. Will Ukraine Survive 1994? // *The Harriman Institute Forum*. — 1994. — January 5. N7.— P. 3-6; Solchanyk R. The Politics of State Building: Centre-Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine // *Europe-Asia Studies*. — 1994. — Vol.46. N1. — P. 47-68; Van Ham P. Ukraine, Russia, and European Security: Implications for Western Policy // *Chaillot paper* № 13. — Paris: Institute for Security Studies, Western European Union, 1994; Umbach F. Russia and the Problems of Ukraine's Cohesion; Results of a Fact-Finding Mission // *Berichte des Bundesinstituts fur ostwissenschaftliche und Internationale Studien*. — Cologne: Bundesinstitut fur ostwissenschaftliche und Internationale Studien, 1994. N13.